

Dr. Ivo Pilar

(Zagreb, 1874. - 1933.), ugledni odvjetnik u Sarajevu, Tuzli i Zagrebu; političar, publicist, sociolog i utemeljitelj hrvatske geopolitike. Autor je i danas aktualnih djela na njemačkom, koja su prevedena na hrvatski, poglavito: *Južnoslavensko pitanje i svjetski rat* (Beč 1918.), *Politički zemljopis Hrvatske* (Sarajevo 1918.), *Uvijek iznova Srbija* (Berlin 1933.) i dr.

U našoj doista bogatoj povijesno-političkoj publicistici ne znam da smo ikada imali bistrijeg čovjeka i lucidnije pero (...) To danas, o 75. godišnjici Pilarova Južnoslavenskog pitanja, smijemo reći s punim uvjerenjem da se nismo ni malo prenašli.

(akademik D. Jelčić, 1993.)

Pilar je bio neumjereno napadan i plijenjen, a isto tako neusporedivo hvaljen i kriomice čitan. Često se o njegovu djelu i njemu govorilo i pisalo napamet, širila bijela i crna legenda. Vrijeme je da se kritički izdaju njegova djela i relevantni dijelovi ostavštine. Pilar to zaslužuje kao jedan od naših najboljih političkih pisaca.

(dr. T. Macan, 1997.)

Autor je poduzeo istraživanje s ciljem da na temelju slučaja Vukovara ispita dinamiku društva i kulture sjećanja. Autorovo se istraživanje ne samo oslanja na metodologijske i konceptijske zasade vrlo razvijene poddiscipline kolektivnog pamćenja i sjećanja, nego joj i značajno doprinosi na jednom recentnom i još uvijek socijalno i politički živom pitanju.

Znanstveni doprinos djela je trostruk: prvo, ogroman materijal prikupljen je na jednom mjestu i tako je postao dostupan i drugim istraživačima; drugo, na jednom važnom primjeru pokazano je kako nastaje kolektivno pamćenje, tko ga oblikuje i u kojem interesu te kako ono djeluje na užu i širu zajednicu; i treće, pokazano je na koji način treba analizirati diskurs kako bi se došlo do temelja različitih socijalnih politika.

Prof. dr. sc. Ozren Žunec

Predmet istraživanja u ovoj su knjizi sjećanje na Vukovar 91. i modusi reprezentacije. O srpskom razaranju Vukovara 1991. napisana je raznolika i brojna literatura, no malo je radova koji teže podvrgnuti strožijoj znanstvenoj analizi genezu samog procesa sjećanja te njegove unutrašnje transformacije. Po tomu se ova knjiga bitno razlikuje od množine drugih. Bitno obilježje knjige autorova je težnja k cjelovitosti analize: autor se upušta u evidenciju i analizu različitih načina i komunikacijskih okvira reprezentacije Vukovara 91. i selekcije sržnih simbola.

Prof. dr. sc. Ivan Rogić

Mateo Žanić: KULTURA SJEĆANJA IZMEĐU EMOCIJA I INSTITUCIJA

STUDIJE

STUDIJE

INSTITUT
DRUŠTVENIH ZNANOSTI
IVO PILAR

Mateo ŽANIĆ

KULTURA SJEĆANJA IZMEĐU EMOCIJA I INSTITUCIJA

Reprezentiranje Vukovarske bitke
od 1991. do 2016.

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI
IVO PILAR

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO PILAR

Biblioteka STUDIJE
— Knjiga 35 —

Mateo Žanić

KULTURA SJEĆANJA IZMEĐU EMOCIJA I INSTITUCIJA
Reprezentiranje Vukovarske bitke od 1991. do 2016.

Biblioteka **Studije**
— Knjiga 35 —

Mateo Žanić
KULTURA SJEĆANJA IZMEĐU EMOCIJA I INSTITUCIJA
Reprezentiranje Vukovarske bitke od 1991. do 2016.

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Marulićev trg 19/1, Zagreb;
tel. (01) 4886800; faks (01) 4828296; ured@pilar.hr; www.pilar.hr

Za nakladnika:

prof. dr. sc. Vlado Šakić

Recenzenti:

prof. dr. sc. Ivan Rogić
prof. dr. sc. Ozren Žunec

Urednik:

prof. dr. sc. Dražen Živić

Izvršna urednica:

Mirjana Paić-Jurinić

Lektura:

Mira Pavlica Stojčević

Grafčki i tehnički urednik:

Zlatko Rebernjak

Prijelom i priprema za tisak:

Graficki studio Forma ultima, Zagreb

Tisak:

ITG, Zagreb, 2017.

ISBN 978-953-7964-42-9

Cip zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 000976453

Copyright © 2017. — Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Knjiga je sufinancirana potporom
Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske i
Grada Zagreba

Mateo Žanić

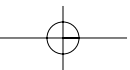
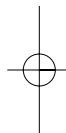
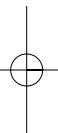
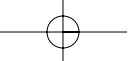
KULTURA SJEĆANJA IZMEĐU EMOCIJA I INSTITUCIJA

Reprezentiranje Vukovarske bitke
od 1991. do 2016.

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO **PILAR**

Zagreb, 2017.

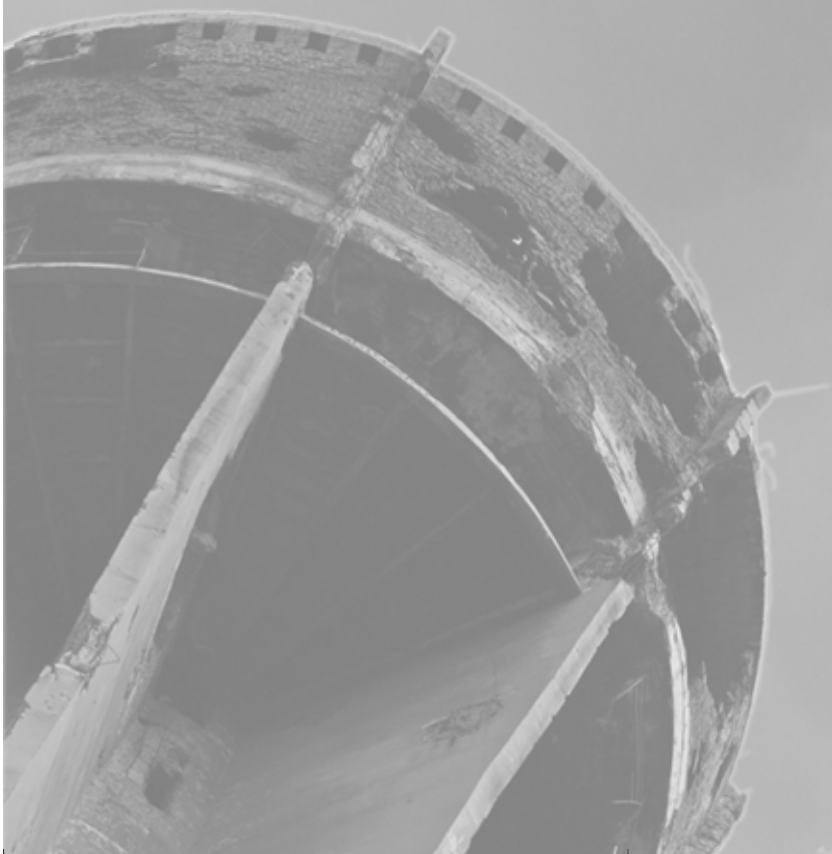

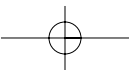
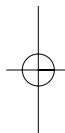
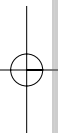
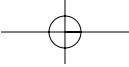
SADRŽAJ

Uvod	7
1. MODERNOST I KULTURA SJEĆANJA	15
1.1. Aspekti kulture sjećanja	17
1.1.1. Komunikacijski aspekti kulture sjećanja	18
1.1.2. Identifikacijski aspekti kulture sjećanja	24
1.2. Modernost i društveno prenošenje sjećanja kulturom	33
1.3. Uzmaci prošlosti u modernosti	45
1.3.1. Dinamika sjećanja i zaborava ili kako se brišu i potiskuju tragovi prošlosti	50
1.3.2. Relativizacija prošlosti. Odmjeravanje suprotstavljenih sjećanja	52
1.3.3. Sjećanja i njihovo prevrednovanje. Između sakralizacije i profanizacije (birokratizacije i spektakularizacije) prošlosti	54
1.4. Istraživanje kulture sjećanja	61
2. SJEĆANJE NA VUKOVAR: OD OKUPACIJE DO MIRNE REINTEGRACIJE	65
2.1. Rat u Hrvatskoj i njegove posljedice	67
2.1.1. Vukovarska bitka — uzroci i tijek	67
2.1.2. Logori i progonstvo (1991.—1996.)	70
2.1.3. Razdoblje mirne reintegracije (1996.—1998.)	75
2.2. Kultura sjećanja u progonstvu	79
2.2.1. Narativizacija sjećanja	81
2.2.2. Vizualizacija sjećanja	91
2.2.3. Materijalizacija sjećanja	97

2.2.4. Izvođenje sjećanja	102
2.3. Razmatranje odnosa vukovarske kulture sjećanja i resimbolizacije nacionalnog okvira devedesetih	109
3. VUKOVAR OD 1998. DO 2016.	117
3.1. Generacija koja je iznijela povratak i glavni društveni procesi u gradu nakon 1998.	119
3.2. Oblikovanje kulture sjećanja u godinama nakon povratka	139
3.2.1. Narativizacija sjećanja	141
3.2.2. Vizualizacija sjećanja	147
3.2.3. Materijalizacija sjećanja. Obnova »Grada heroja«	155
3.2.3.1. Obnova ključnih simbola grada	158
3.2.3.2. Vodotoranj i zgrada Grand hotela/Radničkog doma ...	166
3.2.3.3. Gradnja novih spomenika	174
3.2.4. Izvođenje sjećanja. Posjeti mjestima sjećanja i organiziranje Kolone sjećanja	184
3.2.4.1. Domovinski rat i njegovo obilježavanje u Vukovaru	184
3.2.4.2. Dan sjećanja na žrtvu Vukovara	188
3.3. Sjećanje na Vukovarsku bitku i nacionalni okvir u novom stoljeću	205
4. ZAKLJUČAK	223
Prilozi	
Literatura	235
Ilustracije	248
Sažetak	249
Summary	252
O autoru	255
About the Author	256

UVOD

Među brojnim pjesmama koje su tijekom godina nastale u znak sjećanja na stradanje Vukovara, ali i nade u obnovu grada, posebno se ističe ona pod naslovom »Stoji grad/Vukovar«. Zanimljivo je da je ta pjesma Hrvoja Hegedušića nastala još početkom rujna 1991., a na Hrvatskoj je televiziji prvi put izvedena 20. rujna 1992. Bilo je to vrijeme kada je u Zagrebu trajala zračna uzbuna, a Vukovar još nije bio potpuno opkoljen. Premda će najgori ratni dani za taj grad tek uslijediti, on je u popularnoj kulturi već tada stavljen na posebno mjesto rata u Hrvatskoj. Više od dva desetljeća nakon Vukovarske bitke, stihovi ove pjesme nalaze se zapisani u javnim prostorima, a u danima oko 18. studenog pjesma se često emitira na državnoj televiziji, pa i tijekom procesa obilježavanja Dana sjećanja na žrtvu Vukovara 1991. godine, u sklopu programa u krugu bolnice. Pjesma sadrži i sljedeće stihove:

*Iz majčinog krika sloboda se rađa
I uskoro bijela zaplovit će lađa
Do sunca
Iz krvi i bola niknut će cvijeće
I nikada narod zaboravit neće
Vukovar
Stoji grad¹*

Jedno od važnih pitanja kojima su se bavile društvene i humanističke znanosti, osobito intenzivno od osamdesetih godina prošlog stoljeća, upravo je pitanje kako to pamti narod, ili rečeno malo drukčije, kako to pamte različite društvene skupine. Pokazalo se, naime, da u povijesti različitih grupa ljudi, od obitelji, preko generacija, do različitih vjerskih ili ideoloških organizacija, postoje razdoblja i događaji o či-

¹ Citirano prema: Oraić-Tolić (1992: 244).

jim se uzrocima i posljedicama desetljećima nakon što su okončani vode javne rasprave te organiziraju obilježavanja i znanstveni skupovi.

Cilj je ove knjige, na temelju tumačenja Vukovarske bitke, istraživanje dinamike društva i kulture sjećanja. Radi se o pitanju koje posljednjih desetljeća zaokuplja znanstvenike iz različitih područja diljem svijeta. Ono što se naziva *memory boom* zaokupilo je pažnju i javnosti i znanstvenika u Sjedinjenim Američkim Državama, Izraelu i Nizozemskoj, a koncept mjesta sjećanja, nakon što je iskušan na primjeru Francuske, primijenjen je i u pisanju povijesti Njemačke, Italije, Belgije i niza drugih zemalja (Erll, 2011).

Na tom tragu u ovoj će se knjizi analizirati oblikovanje i prenošenje sjećanja na vukovarsku tragediju. Pritom će se razmotriti različiti kulturni sadržaji putem kojih se sjećanje reprezentira i prenosi, različite razine kolektivnog sjećanja na Vukovar 1991. te određene napetosti koje je moguće rekonstruirati oko tog kolektivnog sjećanja. Bit će navedeni i podaci o brojnim mjestima sjećanja koja se obilježavaju u gradu koji se povremeno i sam, kao cjelina, navodi kao mjesto sjećanja.

No, kako bi se rekonstruirala vukovarska kultura sjećanja, u prvom poglavlju knjige trebalo je razmotriti transformacije koje prolaze društva u razdoblju modernosti, kao i važne koncepte koje su iznjedrile studije sjećanja. Ta dva pitanja spajaju se u analizi dinamike oblikovanja simboličnih elemenata društvenih grupa. Naime, društvene grupe stalno se suočavaju s oblikovanjem i otporima prema simboličnim okvirima koji proizlaze, s jedne strane, iz težnje k potvrdi pripadnosti grupi, a s druge iz modernosti svojstvenih tendencija k individualizaciji, racionalizaciji i prostorno-vremenskoj transformaciji. U tom kontekstu potrebno je razmotriti način na koji dinamika modernosti djeluje na moguće transformacije kolektivnog sjećanja u modernom društvu te istražiti kako se odvijaju međusobni utjecaji intenzifikacije procesa povezanih s procesom individualizacije, promjena u koncipiranju vremena, povećanja i širenja međugrupnih interakcija te inzistiranja na racionalizaciji društvenih odnosa, s prenošenjem kulture sjećanja u modernom društvu. Iako se pritom drži da navedena obilježja modernosti donose teškoće u prenošenju sjećanja na protekle događaje, ipak ne mogu potpuno dokinuti važnost prošlosti. U ovom radu tvrdi se, naime, da je modernom društvu svojstveno dinamično odnošenje spram sjećanja koje se iznova osmišljava u kontekstu novih

društvenih pojava. Javno sjećanje pritom može doživjeti i ozbiljne preinake, osobito u slučajevima u kojima se intenzivira suprotstavljanje zaborava pamćenju, javljaju se nove verzije događaja iz prošlosti koje negiraju istinitost načina na koji se taj događaj pamti u društvu te prošli događaji prevrednuju u kontekstu novih okolnosti. Pritom se otvara i niz važnih pitanja, kao što su odnos pamćenja i povijesti, pravde i traume, političke moći i ekonomskih dobitaka.

O crtavanje šireg okvira modernosti omogućuje interpretiranje društvenih procesa u slučaju Vukovara nakon Vukovarske bitke. Istovremeno, analiza oblikovanja kulture sjećanja oko Vukovarske bitke ima za cilj odgovoriti na pitanje u kojoj su mjeri ove, modernom društvu svojstvene tenzije oko strukturiranja sjećanja, relevantne za razumijevanje događaja u poslijeratnom Vukovaru. Bavljenje kulturom sjećanja na taj način omogućava sociološko razmatranje društvenih procesa u ratnim iskustvom opterećenim sredinama.

Kultura se pritom odnosi na osmišljavanje, odnosno strukturiranje smisla. U polju kulture potencijalno fragmentirani događaji integrišu se, barem privremeno, u cjelinu koja, kao takva, služi pohranjivanju informacija, ali i generiranju novih spoznaja, obuhvaćajući šifriranje i dešifriranje poruka tako što ih se prevodi iz jednog sustava u drugi. Kultura se, dakle, temelji na komunikaciji, ali njezini sadržaji mogu biti i područje identificiranja. Istraživanje kulture sjećanja stoga znači istraživanje društvene relevantnosti prošlosti kroz praćenje njezine prisutnosti u društvenoj komunikaciji te njenog mjesta u simboličnom konstruiranju kolektivnih identiteta. Kad je u pitanju kultura sjećanja treba voditi računa o tome da se u njoj isprepleću tumačenja triju aspekata prošlosti: proteklih događaja i razdoblja, aktera tih događaja, kao i mjesta na kojima su se zbivali.

Vukovarska bitka pokazala se iznimno važnom na svim navedenim razinama, i kao povijesni događaj sa svojim tijekom i posljedicama, i kao vrijeme u kojem su pojedini akteri zadobili obilježja heroja i žrtava te kao događaj koji je umnogome obilježio jedan grad.

Da se radi o važnom događaju na nacionalnoj razini sugerira i podatak da se ta bitka ubraja među najznačajnije bitke u nacionalnoj povijesti. U knjizi *Bitke prekretnice hrvatske povijesti* tekst o Vukovarskoj bitki počinje riječima: »Opsada hrvatskog grada Vukovara od Jugoslavenske narodne armije (JNA) i srpskih paravojnih dobrovoljačkih

formacija u kasno ljeto i jesen 1991. godine bila je najveća i najkrvavija bitka u Domovinskome ratu. Bitka za Vukovar trajala je 87 dana i rezultirala je brojnim ubojstvima, progonom nesrpskog, većinom hrvatskog, stanovništva i gotovo potpunim razaranjem grada, njegove povijesne i kulturne baštine« (Kekez, 2010: 111).

Ne čudi stoga da je pitanje Vukovara — uzroka, tijeka i posljedica bitke — kontinuirano izazivalo pažnju hrvatske javnosti. Štoviše, čini se da je posljednjih godina interes za pojedine aspekte vukovarske kulture sjećanja veći nego prije. Same pripreme za obilježavanje Dana sjećanja na žrtvu Vukovara 1991. imale su tako godine 2014. veliku medijsku pozornost koja je bila uvelike posvećena, kako programu obilježavanja, tako i pozicioniranju pojedinih političara u polemici koja je tada zaokupljala javnost. Dakako da su i neki društveni procesi, npr. neriješeni problem dvojezičnosti te obilježavanje Dana sjećanja iz 2013. godine, što je izazvalo dosta sporova koji su svoj javni izraz nalazili u dvojbi oko tumačenja jesu li postojale dvije ili jedna kolona, utjecali na usredotočenost javnosti na Vukovar.

No izvan tih dobrim dijelom politički intoniranih prikaza postojao je i manji broj izvješća koja su govorila o silnoj želji dijela hrvatskih građana da toga dana dođu u Vukovar ili se u svom mjestu boravka s njime simbolično povežu.

Određivanje događaja često se isprepleće s označivanjem njegovih aktera. U predgovoru knjizi Damira Plavšića *Zapisi iz srpskih logora* književnik Ranko Marinković napisao je sljedeće: »Ljudska je patnja nenadoknadiva. Ona se ne može popraviti. Ne samo da se ne može vratiti život nekome kome je život oduzet, nego se ne može ni na koji način nadoknaditi ono što je čovjek propatio« (Marinković, 1994: 5). Ove rečenice pogađaju neka od ključnih pitanja kojima se bave studije sjećanja, pa i ova knjiga. Na koji se način odnositi prema zajednici koja je »propatila« i prema događaju koji je prouzročio ljudsku patnju? Na koji je način ono što se ne može popraviti na individualnoj razini, moguće društveno osmisliti i učiniti povijesno važnim? Kako se, dakle, društva odnose prema osobama koje su na različite načine postale žrtve događaja koji se ocjenjuje kao tragičan? Što učiniti s počiniteljima zločina, agresorima ili promatračima zločina, pitanja su koja također zaokupljaju moderna društva, tražeći moralne, ali i pravne odgovore.

Napokon, Vukovarska bitka je uvelike utjecala na način na koji se doživljava Vukovar. Potrebno je stoga razmotriti kakve su njezine posljedice za identitet toga grada, na realne procese koji su se događali nakon bitke, kao i na njegovu mentalnu geografiju, način na koji je zamišljan i predstavljan u medijima i umjetničkim djelima.

Kada su u pitanju elementi kulture sjećanja, oni se analiziraju kroz prizmu tipologije četiri oblika u kojima se javljaju različiti elementi sjećanja: narativizacije sjećanja, izvođenja sjećanja, materijalizacije sjećanja te vizualizacije sjećanja. Dakako, jasno je da svaki pokušaj sustavne klasifikacije sadržaja kulture sjećanja nailazi na teškoće. Naime, mnogi od njih pripadaju u neke rubne prostore, odnosno uključuju različite načine reprezentiranja prošlosti. Osim toga, ne treba zaboraviti ni dominantno narativiziranje sjećanja u zapadnoj kulturi, komponentu koja se gotovo redovito umeće i u druge kategorije sjećanja. Usprkos tome, vjerujemo da je bila nužna klasifikacija koja omogućava da se jasnije izloži obilje sadržaja koji se tijekom godina oblikovao u vukovarskoj kulturi sjećanja.

Ono o čemu se vodilo posebno računa bilo je postavljanje sadržaja kulture sjećanja u društveni kontekst, pri čemu su razmatrani odnosi između autora djela te širih društvenih okvira u kojima se događa njihova recepcija. Premda će se razmatrati različiti društveni okviri pamćenja, posebna pozornost bit će posvećena odnosu između zajednice sjećanja Vukovaraca koji su 1991. protjerani iz Vukovara te hrvatskog nacionalnog okvira kao okvira sjećanja.

Treba već u uvodu napomenuti da su neka važna pitanja u ovoj knjizi prije naznačena negoli detaljno analizirana. U njoj se, kako je spomenuto, Vukovaru prilazi kroz prizmu zajednice sjećanja prognanih Vukovaraca i društvenog okvira hrvatskog nacionalnog identiteta. Stoga će se u analizi samo manji prostor posvetiti srpskoj zajednici sjećanja te načinu na koji se u Srbiji tumači značenje Vukovara i Vukovarske bitke.²

Osim toga, pitanje kolektivnog sjećanja na Bitku za Vukovar otvara vrata istraživanjima koja se odnose na ranije, važne povijesne događaje na vukovarskom području. Ne radi se samo o pitanju što je do-

² Oblikovanje kulture sjećanja u razdoblju dok su pobunjeni Srbi upravljali gradom analizirano je u Kardov (2006) i Žanić (2007).

velo do Vukovarske bitke nego i o tom kako se formiraju odnosi između tumačenja same bitke i recepcije ranijih povijesnih događaja.

Možda će ovo istraživanje pomoći da se u budućnosti nađu neke poveznice koje bi Vukovarsku bitku stavile u širi okvir pamćenja različitih povijesnih događaja od strane različitih grupa. Ipak, vjerujemo da bogatstvo kulture sjećanja, oblikovane u razdoblju nakon bitke te promjene koje su se s njom događale, zaslužuju zasebnu analizu.

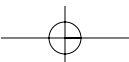
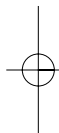
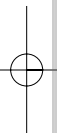
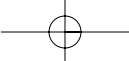
U tom okviru analiziraju se promjene koje su se događale sa sjećanjem na 1991. godinu od završetka Vukovarske bitke do kraja 2016. i traži odgovor na pitanje mogu li se u vukovarskoj kulturi sjećanja razlikovati pojedine faze te koji su akteri i na koje načine bili uključeni u proces produkcije i ocjenjivanja značenja kulture sjećanja. Kao i svaka kulturna tvorevina, vukovarska kultura sjećanja suočava se s granicama reprezentiranja i nesavršenosti komunikacije, pa opet, govori nam nešto i o odnosima u kojima se uspostavlja, o solidarnosti, ratu i borbi protiv zaborava.

U knjizi će se pratiti način na koji se razvijala kultura sjećanja na Vukovarsku bitku i njezin odnos prema vremenu od okupacije grada, preko mirne reintegracije, do pitanja dvojezičnosti.

1.

MODERNOST I KULTURA SJEĆANJA

1.1. ASPEKTI KULTURE SJEĆANJA

Prema riječima Jana Assmanna, pojam kultura sjećanja sadrži skup tekstova, slika i rituala koji se mogu iznova koristiti i specifični su za svako društvo, u svakoj epohi, a njihova »kultivacija služi stabiliziranju i prenošenju slike tog društva o samom sebi« (Assmann, 1995: 132). Assmannovo koncipiranje kulture sjećanja provedeno je pod utjecajem J. M. Lotmana i drugih istraživača koji su na različite načine razvijali semiotiku kulture (Tamm, 2015b). Kultura se prema Lotmanu i Uspenskom može definirati kao pamćenje društva koje se ne prenosi genetski (Assmann, 2008; Tamm, 2015b). Ona je, prema Assmannu, nužna za prenošenje sjećanja i znanja na prošlost. Na sličan način kulturi sjećanja pristupa i Aleida Assmann, koja drži da su uspomene prolazna i nepouzdana iskustva, zbog čega su »u kulturama svih razdoblja razvijena mnemotehnička sredstva, od rituala i slika do pisanja, kojima se osiguravala trajnost takvih uspomena smatranih bitnima za identitet grupe« (Assmann, 2005: 133).

Pri razmatranju kulture sjećanja potrebno je posebno sagledati dva njezina ključna aspekta — komunikacijski i identifikacijski. Da bi se moglo govoriti o društvenoj relevantnosti prošlosti, ona mora ući u komunikacijski proces u kojem se vrednuje njezino značenje. Sama komunikacija olakšava prenošenje poruka i tekstova u društvu, što omogućuje njihovo dopunjavanje, proizvođenje novih značenja te bilježenje i pamćenje (Tamm, 2015b). Na osnovi toga razvija se identifikacijska dimenzija prošlosti, pri čemu se posebna važnost posvećuje vrednovanju i označivanju proteklog događaja, populacije koja je u njemu sudjelovala i prostora na kojem se odvijao. Pritom se uspostavljaju unutargrupni i međugrupni procesi u kojima je prošlost kulturno uobličena i društveno relevantna, no njezino značenje podložno je društvenim reevalucijama.

1.1.1. Komunikacijski aspekti kulture sjećanja

Kultura se sastoji od skupa značenja putem kojih se odvijaju procesi komunikacijske razmjene, u kojima je važno mjesto oduvijek zauzimalo i označavanje prošlosti. Ovi procesi imaju svoju komunikacijsku osnovu koja se sastoji od konstrukcije značenjâ i njihove društvene recepcije. Upravo stoga što se ističe važnost komunikacije za prenošenje sjećanja na prošlost, u ovoj će se knjizi govoriti o načinu na koji elementi kulture sjećanja formiraju javno sjećanje te o tome kako se u procesu formiranja javnih sjećanja pozicioniraju različite društvene grupe.

Komunikacija se odvija uglavnom oko tri tematska elementa: označavanja prošlog događaja, populacije koja je u njemu sudjelovala i teritorija na kojem se odvijao. Pitanje označavanja nekog prošlog događaja možda je najlakše uočljivo pri uklapanju posebnih, sudbonosno važnih zbivanja u mnemotehničke kalendare zajednica (Zerubavel, 2007).

Od posebnog su interesa u studijama sjećanja tragovi prošlosti koji se drže osobito važnim za grupe, odnosno dio prošlosti koji se ponekad smatra i temeljnom simboličnom zalihom iz koje se gradi kolektivni identitet. U tom smislu ne čudi da su od posebnog interesa studije koje se bave uvjetima, kontekstima nastanka te posljedicama onih povijesnih događaja koji u kolektivnom sjećanju bivaju »postojaniji ili reprezentativniji od drugih«. Istraživanje tih procesa u povijesti dovelo je do uspona onoga što J. Assmann naziva mnemohistorijom, čiji je interes više u istraživanju aktualnosti prošlosti negoli u činjeničnosti prošlih događaja (Tamm, 2015a). Pritom važnu ulogu ima istraživanje recepcije povijesnih događaja, što uključuje formiranje predodžbi o prošlosti na osnovi njenog prezentiranja, iznjedrenog kroz kulturu sjećanja u određenim nacionalnim, religijskim, regionalnim i drugim grupama. Sve to praćeno je i općim interesom za proučavanje povijesnih događaja koji su dugo stajali u sjeni struktura. Određivanje samog pojma događaja obično varira između svega što se dogodilo u prošlosti i iznimnih, prijelomnih trenutaka koji preusmjeravaju tijek povijesti neke grupe ili civilizacije. Ova dvoznačnost i njezino kombiniranje signaliziraju otvorenost događaja iz prošlosti prema stupnjevanju i hijerarhiziranju, pri čemu se pojedini događaji mogu razlikovati — od onih koji su presudni i sudbonosni, do onih koji su imali slab

1. Modernost i kultura sjećanja

utjecaj na budući život grupe. Osim toga, fokusiranje na »nesvršenost događaja« te njihov utjecaj na budućnost otvaraju mogućnost njihova rekonfiguriranja, odnosno traženja različitih poveznica i utjecaja, čime se također objašnjava snaga kojom potiču imaginaciju.

Dakle, ako javno sjećanje zamislimo kao pojam na čijem jednom kraju stoje pojedinci koji ga formiraju, reproduciraju i mijenjaju svojim društveno uvjetovanim stavovima prema prošlim događajima, moramo voditi računa da se na njegovom suprotnom kraju, kao rezultat toga, pojavljuje najkraće strukturiran prikaz događaja iz epizodičnog ili semantičkog pamćenja, tj. ono što će se u ovom radu zvati sržnim narativnim programom. Sržni narativni program pojavljuje se u trenutku kada se složene povijesne događaje, ili čak cijelo razdoblje, teži ocijeniti i vrednovati kao cjelinu. Oni tada postaju presudni, prijelomni, tragični, herojski, sramotni, pobjednički ili gubitnički, i pritom se sastoje od niza epizoda koje se objašnjavaju u kontekstu njihove cjeline i ishoda. Ponekad se ne ostaje samo na jednom događaju; on se povezuje s ranijim i kasnijim zbivanjima, stvarajući dojam smisla povijesti i formirajući različite filozofije povijesti (Löwith, 1990). U modernosti ovaj proces sažimanja događaja »preuzimaju« na sebe različite moderne institucije, uključujući političke stranke, državne parlamente, nacionalne i međunarodne pravne sustave te obrazovne institucije. U određenim situacijama one se trebaju pozicionirati spram postojećih interpretacija ili formirati nove narative kojima će nastojati promijeniti postojeće prezentiranje prošlosti. Znanje se u tom kontekstu proteže stupnjevito, kako u svojoj produkciji, tako i u postupku recepcije.

U javnoj sferi dijelovi populacije bivaju sposobni široko interpretativno zahvaćati neke prošle teme, prateći sadržajno uzroke i tijek prošlog događaja. Različiti društveni i humanistički znanstvenici, novinari, zainteresirani građani i akteri prošlih događaja, u odnosu na druge dijelove populacije, mogu biti znatno bolje informirani i težiti da puste u javnost nove informacije koje idu u prilog, ili pak potkopavaju određenu interpretaciju prošlosti. No, i dijelovi populacije koji nemaju osobito iscrpno znanje o prošlom događaju stvaraju o njemu svoje predodžbe i stavove. Na taj se način znanje na višim razinama apstrakcije artikulira oko sve jednostavnije strukturiranih odnosa. U toj točki dolazimo do sržnih narativnih programa.

Studije sjećanja nalaze jedan od najkompleksnijih zadataka u povezivanju različitih razina po kojima se u kulturnoj sferi mogu locirati tragovi sjećanja. Potrebno je prijeći put od individualnog do različitih javnih sjećanja (dominantnih, popularnih, marginalnih), a potom i do gotovo apstraktnih općih tvrdnji na kojima se grade sržni narativni programi koji se mogu naći u temeljima izgradnje kolektivnih identiteta. Put od osobnog sjećanja do sržnog narativnog programa prilično je dug, ali nije neprohodan. Pojedinci, naime, i sami tumače svoja iskustva i sjećanja u kontekstu širih narativnih identiteta te u susretu s njima oblikuju vlastite stavove i vrijednosti. U svojim svakodnevnim životima aktualiziraju sjećanja na protekle događaje, preuzimajući i prerađujući strukturirane institucionalne verzije koje im se nude, u one živopisne, putem kojih oblikuju svoje viđenje društvenih grupa s kojima se identificiraju. U tom prenošenju verzija sržnog narativnog programa u svakodnevni život prošlost može zadobiti emocionalnu komponentu, odnosno može izazivati bijes, tugu, prkos, zadovoljstvo ili ponos.

Bavljenje prošlim događajima ne znači samo fokusiranje na način na koji su se odvijali, već se istovremeno isprepleće s ocjenjivanjem pojedinih aktera tih događaja te njihovih uloga i značenja. Ovo pitanje postaje to složenije ako se radi o događaju koji se zbilo u bližoj prošlosti i čiji su akteri još živi. Dramatizacija odnosa među akterima strukturira se oko kategorija agresor/počinitelj-žrtva, prijatelj/pomažuć-neprijatelj i heroj-kukavica. Ponekad se u ove opozicije umeću nove kategorije, što predstavljanje čini još složenijim. Među takvim, umetnutim kategorijama aktera pojavljuju se primjerice izdajnici i promatrači. Imenovanje nekih populacija u navedenim terminima čini bitan moment sržnog narativnog programa, a na iznimnost povijesnih aktera ukazuju i značenja pojedinih pojmova, osobito žrtve i heroja.

Kao što se može iščitati iz različitih izvora, riječ žrtva odnosi se na religijske aspekte žrtvovanja, na primjer, na prinošenje žrtve višem biću, ali i na društveni oblik ponašanja u kojem se pojedinci odriču nečega važnog, što nesebično daju za kolektivno dobro (Hrvatski opći leksikon, 1996; Anić, 2007). Dakle, žrtvujući se, čovjek uvijek daje nešto vrijedno, daje dio sebe, iskazujući time povezanost s božanstvom ili kolektivom. Kroz povijest ljudi su se često žrtvovali u ime različitih »plemenitih svrha« kao što su npr. domovina, ideali, obitelj.

Ipak, nastojanje da se preciznije odrede žrtve povijesnih događaja nužno se suočava s teškoćama, a iz nastojanja da se te teškoće prevladaju, javljaju se različite tipologije žrtava. Spominju se izravne i neizravne te kolektivne i individualne žrtve, kao i razlika između žrtava prve i druge generacije (Huyse, 2004). Pritom je važno zapažanje da društva redovito nisu spremna, iz različitih razloga, priznati status žrtava svima koji misle da su pretrpjeli neku vrstu gubitka. Stoga se drži da »društvene norme i običaji, razvijeni u politici, pravu i kulturi, djelomično oblikuju izbor onih kojima će biti dodijeljen status žrtve« (Huyse, 2004: 189), što znači da je priznavanje žrtava uvjetovano sociopolitičkim, pravnim i kulturnim okvirom.

Kao što postoje teškoće u priznavanju žrtava, tako postoje i problemi određivanja heroja. Riječ heroj potječe iz grčkog jezika, a u staroj Grčkoj upotrebljavala se da označi »ljudsko biće, prožeto božanskim odlikama« (Hrvatski opći leksikon, 1996: 357).³ Iz toga je proizašla upotreba riječi za označavanje osoba koje su pokazale posebnu hrabrost i požrtvovnost u iznimnim situacijama. Ako je suditi po slabljenju zanimanja za epove s njihovim istaknutim junacima u razdoblju modernosti te istodobnom usponu romana s čestim antijunacima, moglo bi se reći da je status junaka u modernom društvu upitan jer je to razdoblje sumnjičavo prema iznimnim djelima. Ipak, uspon nacija neodvojiv je od nacionalnih junaka; i druge značajne grupe, kao što su klase, redovito su stvarale svoje kultove junaka. Za demokratska društva karakterističan je tip kolektivnog ili čak neznanog junaka. To je osobito došlo do izražaja nakon Prvog svjetskog rata kad su podizani spomenici posvećeni svim borcima iz nekog kraja, ili pak onima čija su imena ostala nepoznata. Dovodeći ideju bezimenog heroizma s književnošću koja veliča junaštvo u nejunačkoj epohi, J. M. Lotman navodi kao primjer Pasternakovu pjesmu iz 1941:

*Bezimeni junaci opkoljenih gradova,
Ja ću vas u srcu srca sakriti.
Vaša je hrabrost iznad riječi.*⁴

Dakako da taj trend ne pokriva cjelovitu sliku modernosti. Naime, u popularnoj kulturi (film i strip) još uvijek postoji silno nastoja-

³ U istom izvoru kao sinonim riječi heroj koristi se riječ junak.

⁴ Citirano prema: Lotman (1998: 73).

nje da se održi slika junaka koji preuzimaju na sebe provedbu pravde, u situaciji kada je sustav ne može dosegnuti. Usprkos tome, postoji trend naglašavanja »herojstva malih ljudi« te kolektivnog određivanja junaštva, zbog čega neki zaključuju da kult junaka slabi a jača kult žrtve.

Ipak, heroji i žrtve nisu jedini akteri oko kojih se oblikuje društvena imaginacija i kultura sjećanja. Baveći se, primjerice, pitanjem prelaska iz autoritarnih u demokratske političke sustave L. Huyse tvrdi da je bavljenje prošlošću nezaobilazan zadatak novih sustava, koji se prvenstveno odnosi na to kako tretirati one za koje se smatra da su u prethodnom sustavu činili štetu društvu. U većini društava postoje razlike u pogledu definiranja pojedinih skupina aktera povijesnih prevrata ili prethodnih političkih režima, kao i različita shvaćanja načina na koji bi se društvo, pravno i moralno, trebalo prema njima postaviti. Izbor između različitih postupaka predstavlja odluku hoće li se, primjerice, dijelovi populacije označavati kao zločinci ili pak ljudi koji su samo radili svoj posao. U te postupke ulaze amnestija, osnivanje komisija za utvrđivanje istine i pravde, lustracija te kazneno gonjenje pojedinih aktera. Brojni autori drže da je nužan neki oblik kažnjavanja onih koji su, u ratu ili u nepoželjnim političkim poretcima, činili zločine. Oni se argumentacijski vode za tezama o nužnosti pročišćavanja društva i uspostavljanja viših moralnih standarda (Huyse, 2000). Stoga kazneno gonjenje, lustracija ili barem organiziranje komisija za utvrđivanje istine i pravde znače važne i pozitivne iskorake u promicanju ljudskih prava i usvajanju viših civilizacijskih standarda. Osim toga, skreću pozornost i na žrtve različitih oblika nasilja, donoseći im moralnu, a ponekad i materijalnu naknadu za nevolje koje su pretrpjeli. Pritom se upravo etička dimenzija sjećanja drži važnom za dobre odnose u zajednici, kao i za održavanje identiteta grupa (Assmann, 2012).

S druge strane, mnogi misle da ovi oblici rasvjetljavanja prošlosti donose društvu više štete nego koristi. Pritom se podsjeća da se kroz povijest zahtjev za pamćenjem prošlosti uvijek iznova sudarao sa zahtjevom da se ona zaboravi. C. Maier smatra da zaborav treba držati povijesnom stečevinom, dok se samo u iznimnim situacijama, kao što je npr. Auschwitz, preporuča sjećanje. Prema Maieru, sjećanje je vezano uz negativne pojave kao što su poticanje na mržnju ili osvetu, dok zaborav može pomoći pomirenju nekad sukobljenih strana.

1. Modernost i kultura sjećanja

Kako bilo, u suočavanju s društvenim promjenama nema neutralnih rješenja, pa odluka o jednom od navedenih načina odnošenja spram prošlosti povlači za sobom i druge elemente kulture sjećanja, poput snimanja filmova, podizanja spomenika ili organiziranja znanstvenih skupova. Svi ovi elementi pridonose tome da se, osobito pri uzdizanju događaja na razinu sržnog narativnog programa, iskristalizira i mjesto akterâ tih događaja i to u prije naznačenim opozicijama.

Napokon, i samo područje na kojem se neki događaj odigrao, ili koje je ispunjeno brojnim tragovima ranijih razdoblja, važan je čimbenik sjećanja. U komunikacijskom procesu događaj ima bitnu ulogu u izgradnji simboličnih okvira grupa, a to se odvija u postupku izvlačenja elemenata iz prostornog okvira koji bivaju posebno vrednovani i posebno reprezentativni za grupu. Pokazalo se da kultura sjećanja ima važnu ulogu u formiranju takvih simbola, tj. da se oni oblikuju kroz različite aspekte te kulture. Tijekom povijesti, na taj su se način na važnim mjestima redovito podizali spomenici i izvodili rituali. Pri razmatranju komunikacijskog aspekta koji zahvaća prostornu osnovu događaja, prema K. Pomianu, važna je razlika između realne i mentalne topografije. Realna topografija odnosi se na trodimenzionalni prostor u kojem ljudi djeluju i u kojem se, isto kao i predmeti i poruke, kreću. To je topografija koja zahvaća realnu političku ili ekonomsku moć i tiče se odnosâ među prostorima, gradovima i regijama kojima se uspostavljaju odnosi dominacije i podložnosti. Mentalna topografija pak odnosi se na »ono što je zabilježeno u dokumentima, kao dio kolektivnih vjerovanja ili kolektivnog sjećanja, ili ono što se nalazi u književnim, umjetničkim, povijesnim ili znanstvenim djelima« (Pomian, 2010: 49). Ova podjela iznova podsjeća na to da značenje mjesta u određenoj sferi ljudskih djelatnosti, kao što su ekonomija, politika, kultura ili religija, ne znači nužno i njegovo značenje u drugim sferama. Istražujući *mjesta Europe* Pomian tvrdi da je u realnoj topografiji Bruxelles mnogo važniji od Venecije, ali je u mentalnoj topografiji obrnuto. Pritom je važno da se realna topografija tiče nekih mjerljivih pokazatelja, dok je mentalna topografija nešto teže uhvatljiva jer ovisi o tome gdje netko živi, kakvi su mu interesi i obrazovanje, koliki su mu prihodi i kakav mu je životni put. Ona, dakle, ovisi o mnogim sociokulturnim obilježjima koja djeluju na način oblikovanja mentalne mape svakog pojedinca. Pišući o mentalnim mapama M. Todorova

va drži da ih se može shvatiti »kao recepte, kalupe ili sheme u koje pokušavamo uklopiti iskustva koja prikupljamo čitav život i s pomoću kojih pokušavamo unijeti malo reda u svijet, pridajući mu kakav-takav smisao« (Todorova, 2005: 84). Dakle, u društvenim odnosima ljudi strukturiraju stvarnost nastojeći je učiniti smislenom kroz njezino kulturno kodiranje. Na taj način odvija se i kulturno kodiranje prošlosti. Gradovi, četvrti, regije, mjesta sjećanja... sve to ulazi u proces osobnog i kolektivnog vrednovanja, proces putem kojega prošlost ostavlja trag u kolektivnoj imaginaciji te nastavlja, i po dobru i po lošem, utjecati na društvene procese.

1.1.2. Identifikacijski aspekti kulture sjećanja

Promjene u modernosti koje se tiču prostorno-vremenskih transformacija povezane su i s promjenama koje se događaju u društvenim grupama. One obuhvaćaju različite aspekte društvene strukture — od prevrednovanja pojedinih grupa i nastanka novih zanimanja, do intenziviranja migracija i načina identificiranja.

Važno je pritom pratiti kako se pripadnicima različitih grupa, kroz socijalizaciju, obrazovni sustav ili neki drugi način, prenose ne samo znanja nego i vrednovanja prošlih događaja, pa se u tom smislu postiže i identitetsko formiranje pojedinih prošlih događaja. Identifikacija pojedinca s određenim prošlostima različitih kolektiva važan je dio procesa stjecanja društvenog identiteta. To implicira da ljudi mogu imati osjećaj ponosa, boli ili srama zbog događaja koji su se kolektivu dogodili mnogo prije no što su mu se oni pridružili, ili čak prije no što su se rodili (Zerubavel, 2007). Isto tako, kada u društvenom okviru postoji neslaganje oko vrijednosti pojedinih događaja, može doći do ozbiljnih javnih rasprava pa i polariziranja unutar tog okvira. U takvim situacijama, kojih u svijetu modernosti ne manjka, u punom smislu riječi imamo mogućnost istraživati tako važno pitanje kao što je dinamika društvenog i kulturnog (Crespi, 2006).

U priznatoj knjizi *Društveni okviri pamćenja*, objavljenoj 1925. godine, M. Halbwachs posebno raspravlja o tri tipa društvenih okvira sjećanja: obitelji, religijskim grupama i društvenim klasama. Premda su društvene promjene umnogome utjecale na važnost navedenih društvenih okvira, o njima se i dalje raspravlja kao identitetski važnim čimbenicima upravo u kontekstu prenošenja sjećanja. Za religiju se tvrdi

1. Modernost i kultura sjećanja

da predstavlja tipičan primjer »anakrone strukture«, dakle one koja više služi očuvanju prošlosti negoli napretku. Usprkos tome što uvodi moment napredovanja, i kršćanstvo se veže za niz događaja, osobito onih povezanih s Isusovim životom, koje treba pamtit. Na sličan način i obitelj, pa i različito koncipirane društvene klase, još uvijek predstavljaju značajne okvire koji utječu na oblikovanje i prenošenje sjećanja.

Ipak, današnja rasprava o okvirima sjećanja postala je složenija, zbog čega se piše i o regijama i kontinentima kao okvirima sjećanja te o globalnom okviru sjećanja, a rasprava o njima bila bi nepotpuna ako se ne bi uzeo u obzir i koncept zajednice sjećanja koji je i sam različito osmišljen. No ipak, možda je najviše pozornosti privuklo ispitivanje nacije kao kolektivnog okvira sjećanja. Naime, prema nekim autorima, osamdesetih godina prošlog stoljeća dolazi do paralelnog uspona interesa za pitanja nacionalnog identiteta i kolektivnog pamćenja koji se nerijetko preklapaju (Hutton, 2000). Kada je u pitanju nacija, riječ je o prilično širokom društvenom okviru u kojem su posebno istraživane dvije važne teme: odnos različitih skupina unutar nacije prema nacionalnom sjećanju te različitih temporalnih logika koje obilježavaju samu naciju.

Naime, u naciji također dolazi do izražaja napetost između projekta usmjerenog na budućnost, kako ga tumači E. Gellner, te spremišta dugotrajnih i teško izbrisivih sjećanja, kako ih interpretira A. D. Smith. Uslijed toga sudara temporalnih logika Smithova je analiza otvorila put anticipiranju važnosti obilježavanja za oblikovanje nacionalnog identiteta, ali i samom mjestu obilježavanja u vremenu modernosti.

Mnoge razlike u tumačenju nacionalnog identiteta proizlaze iz toga što je njegova bitna značajka multidimenzionalnost, zbog čega se ne može svesti na jedan jedini element. U nacionalnom identitetu povezuju se etničke, kulturne, teritorijalne, ekonomske i pravopolitičke komponente, čija važnost može varirati. U svojim tumačenjima nacionalnog identiteta A. Smith u prvi plan ističe njegovu kulturnu komponentu. Prvenstvena je funkcija nacionalnog identiteta, smatra, osiguravanje »snažne 'historijske i sudbinske' zajednice, kako bi se ljudi spasili osobnog zaborava i uspostavila vjera u kolektiv« (Smith, 1998: 249). Opstojnost nacionalizma u modernom društvu proizlazi iz toga

što on ispunjava neke važne funkcije kao što su nadilaženje zaborava, osjećaj kolektivnog dostojanstva te ostvarenje kolektivne povezanosti putem simbola, obreda i ceremonija kojima se pripadnici zajednice povezuju sa svojim precima.

Sažimajući rečeno, može se zaključiti da kultura sjećanja ima važnu ulogu u nacionalnom identitetu, premda dakako nije jedina njegova sastavnica. Ona postoji paralelno sa zajedničkim vrijednostima, odnosno ciljevima koji se postavljaju u budućnosti i u kojima njezini pripadnici traže zajednička obilježja.

Ono što predstavlja specifičan slučaj isticanja prošlosti u identitet-skom oblikovanju jest simbolično korištenje bliske prošlosti pri kojem su svjedoci i akteri događaja još živi. Simbolizacija u tom kontekstu znači da u procesu semioze dijelovi populacije dobivaju posebnu vrijednost zbog djela koja su učinili ili kojima su bili izloženi. U tom slučaju može se govoriti o simboličnom značenju zajednica sjećanja. Zajednice sjećanja odnose se na skupine ljudi koji su preživjeli traumatično iskustvo i poslije se udružili kako bi se prisjetili prošlih događaja. U prisjećanju na prošlost, pripadnici zajednice sjećanja stvaraju i održavaju kulturu sjećanja te nastoje postići dvoje: kroz zajedničko žalovanje suočiti se s traumatičnim iskustvom te ublažiti bol za gubitkom koji se dogodio u prošlosti i postići identitet-sko priznanje od strane širih društvenih okvira.

Za društveno pozicioniranje zajednice sjećanja korisna je taksonomija koju su predložili D. Manier i W. Hirst; u njoj se vodi računa o povezanosti povijesnih događaja i različitih grupa koje se na njih odnose. Nerijetko se ističe metaforičnost pojma kolektivno sjećanje, koja proizlazi iz činjenice da se on ne odnosi samo na ljude koji su prisustvovali prošlom događaju, nego na sve one koji u javnosti »pamte« taj događaj, raspravljaju o njemu i ocjenjuju ga, bilo pozitivno, bilo neutralno ili negativno. U tom kontekstu Manier i Hirst razlikuju kolektivno, epizodično, semantičko i proceduralno pamćenje (Manier i Hirst, 2008). Epizodično pamćenje dijele svi oni koji su prisustvovali određenom događaju. Dakle, ljude povezuje dijeljenje istog prostorno-vremenskog konteksta u prošlosti, premda pojedinci redovito prisustvuju samo nekim epizodama kompleksnijih događaja, pa se u sjećaju doživljavaju samo njihovi dijelovi, a ne cjeline. Zajednice sjećanja, kako se tumače u ovoj knjizi, jesu zajednice koje formiraju ljudi

koji dijele epizodično pamćenje. No, zajednice sjećanja najčešće se ne sjećaju »samo radi sebe« nego i radi šireg društvenog okvira kojem pripadaju. U tom smjeru razvija se i koncept semantičkog pamćenja kao pamćenja povijesnih činjenica, ili još šire, informacija o prošlim događajima. Manier i Hirst smatraju da treba razlikovati dva tipa semantičkog pamćenja. Življeno semantičko pamćenje tiče se pamćenja događaja kojima pojedinci nisu prisustvovali, ali su bili njihovi suvremenici. O tim se događajima putem medija, razgovora i rasprava u javnosti dobiva mnoštvo informacija. Udaljeno semantičko pamćenje odnosi se na događaje koji su se zbili u prošlosti i o kojima se najviše doznaje u različitim institucijama, kao primjerice u školi. Uzimajući za primjer Vijetnamski rat, u slučaju Sjedinjenih Američkih Država, autori pretpostavljaju da pojedinci osjećaju veću odgovornost prema događajima iz življenog semantičkog pamćenja.

I na kraju, proceduralno pamćenje odnosi se na pamćenje tradicija, rituala i praksa koje odgovaraju na pitanje kako nešto učiniti. Ono se, dakle, tiče usvojenih navika i rutina koje se prirodno prenose, a da im pojedinci ne pridaju svjesnu pažnju.

Ključan zamah istraživanja pamćenja u sociologiji potječe od ideje o impersonalnom aspektu sjećanja, dakle ideje da »većinu onoga čega se naizgled 'sjećamo' ustvari nismo osobno iskusili« (Zerubavel, 2007: 177). Stoga je fokus istraživanja na semantičkom pamćenju, pa Zerubavel dodaje: »Zapravo, ni moja sjećanja na većinu 'povijesnih' događaja koji su se dogodili za mog životnog vijeka nisu potpuno osobna. Ono čega se obično sjećam od tih događaja jest kako su ih opisali drugi koji su ih osobno doživjeli! To su društveno posredovana sjećanja koja se u potpunosti temelje na tuđim iskazima iz druge ruke. Tako se, na primjer, francuskog povlačenja iz Alžira i sovjetske invazije na Prag 'sjećam' pretežito putem načina na koji se o njima izvještavalo u novinama« (Zerubavel, 2007: 177).

Uzimati u obzir zajednice sjećanja, na način na koji su prije definirane, znači ulaziti u analizu složenog odnosa između komunikacije i prožimanja kolektivnog, epizodičnog i semantičkog pamćenja. Zbog silovitosti događaja koje su pripadnici zajednice sjećanja osobno iskusili, njihov odnos s drugim dijelovima društva postaje složen i slojevit, a često i emocionalno nabijen. Osim toga, premda se temelje na žrtvama prošlih događaja, zajednice sjećanja impliciraju i imaginarnu

obradu prošlosti te oblikovanje određene simbolike zbog čega nerijetko dolazi do razilaženja među samim pripadnicima zajednice. Kao i kod drukčijih zajednica, i u ovom slučaju imamo semiološko oblikovanje zajednice u javnom prostoru, pri čemu se formiraju ključni, prepoznatljivi znakovi njezine granice. Te granice, dakako, bivaju porozne pa neki pojedinci prelaze preko njih.⁵

Ipak, držim da se načelno mogu razlikovati tri tipa odnosa koji se formiraju u modernim društvima spram zajednica sjećanja. To su odnosi simbolične identifikacije, osporavanja i ravnodušnosti (Žanić, 2010).

Kod simbolične identifikacije, bez obzira na to radi li se o društveno-prostornom okviru grada, regije, nacionalne države ili globalnog društva, pokazuje se razumijevanje za teškoće pripadnika zajednice, kao i težnja da se iskustvo kroz koje su prošli uklopi u simbolični okvir čitavog značenjskog polja. Pojedinci iz šireg društvenog okvira sudjeluju u oblikovanju kulture sjećanja zajedno s pripadnicima zajednice sjećanja, bilo kroz pisanje i promociju knjiga, bilo kroz izgradnju spomenika ili organizaciju obilježavanja.

Da bi se ostvarila razina simbolične identifikacije, pripadnici zajednice sjećanja nastoje potaknuti javnost kako bi se solidarizirala s njihovom žrtvom ili im priznala iznimno herojsko djelovanje koje je dovelo do ispunjenja nekog zajedničkog cilja. Zajednice sjećanja, nakon što se formiraju oko žrtava značajnog povijesnog događaja, unose u modernost dinamiku koja ispituje granice samog razdoblja. Naime, prosvjetiteljski diskurs koji je dao snažan pečat modernosti oblikovan je oko univerzalističkih načela kao što su razum, sloboda i jednakost koje se, doduše, u različitim pristupima različito hijerarhizira, ali za koje se, kad ih se jednom definira, traži univerzalno značenje (Kalanj, 2005). Ova načela dovela su do uspona koncepta univerzalnih ljudskih prava koja treba filozofsko-etički promisliti i politički zajamčiti građanima. U tom kontekstu pojavljuju se i zahtjevi za osvješćivanjem patnje pojedinaca i izražavanjem žaljenja za ljudskim žrtvama, bez obzira na to gdje su se i kada dogodile. No istovremeno, ideja žrtve u realnosti neprestano se vraća na ideju specifičnog društve-

⁵ Dinamiku oblikovanja zajednice sjećanja i njezino funkcioniranje u širem društvu dobro prezentira A. M. Lorusso na primjeru Madres de Plaza de Mayo (Lorusso, 2015).

nog i kulturnog osmišljavanja, potvrđujući kao važno Geertzovo promišljanje prema kojem »svi počinjemo tako što smo prirodno opremljeni da živimo tisuću vrsta života, a završavamo tako što smo proživjeli samo jedan« (Geertz, 1998: 63). Dominantan odnos spram žrtve postaje onaj u kojem se žrtva promatra u kontekstu kulturnih, civilizacijskih, nacionalnih, religijskih i drugih partikularnih sklopova, uz istovremeno pretendiranje da se to izrazi terminima univerzalnog značenja. Ipak, u mnogim slučajevima dolazi do izražene napetosti između kulturno-kontekstualnih i univerzalističkih definiranja, pa i samog odnosa prema žrtvama.

Potrebno je uvažiti i činjenicu da se ljudi ponekad pridružuju zajednicama sjećanja ne iz sažaljenja ili priznanja njihove važne uloge u prošlosti, već zbog nekih drugih ciljeva, kao što su npr. profit, umjetničko izražavanje ili provedba političkih planova. Stoga je bitno u istraživanjima pojedinih slučajeva ispitati i postojanje takvih motiva, ali se slažemo s tvrdnjom da bi bilo pogrešno reducirati zajednice sjećanja na političko-ekonomsku instrumentalnu razinu (Winter i Sivan, 1999). Dakako, tek ispitivanje svakog posebnog slučaja može rasvijeliti unutargrupne odnose i dinamiku u koju zajednice ulaze sa širim društvom.

Osporavanje zajednica sjećanja, kao drugi odnos koji se uspostavlja između zajednica i širih društvenih okvira, korak je dalje u napetostima koje se mogu izraziti u postkonfliktnim situacijama. Osporavanje sjećanja odnosi se na osporavanje činjenica i procesa koji za pripadnike određene zajednice imaju noseću identitetsku važnost. U tom kontekstu osporava se način na koji pripadnici zajednice vide prošlost i određuju istinu, pa dolazi do onoga što bi se moglo nazvati sukobom tumačenja. Sukob tumačenja za pripadnike zajednice predstavlja opasnost od relativizacije sjećanja jer se izmiču interpretativni okviri u koje zajednica postavlja svoje iskustvo prošlosti. U procesu osporavanja dovodi se u pitanje nedvosmislen status žrtve pojedinaca tako što se tvrdi da su i oni činili zločine, ne priznaje se herojstvo nekih aktera, ukazujući na ponašanja koja bi se mogla okarakterizirati kao nedolična ili kukavička te se uzima cjelina događaja — sržni narativni program — i pobija tvrdnjama da nije lako odrediti tko je započeo konflikt i s kojim ciljevima. Sudovi su, dakako, povlaštene arene u kojima se odvijaju sukobi tumačenja, ali u javnosti se u ove

procesе obično uključuju i brojni drugi akteri kao što su pripadnici civilnog društva, političari, umjetnici, novinari. Stoga ne čudi da je sukob tumačenja sam po sebi velik poticaj za širenje kulture sjećanja.

Napokon, i ravnodušnost pripadnika širih društvenih okvira, u koje se zajednica želi pozicionirati, dovodi do napora da se podsjeća na važnost prošlog događaja. Ravnodušnost ne pita za istinitost događaja već drži da se on »ohladio« te izgubio važnost za pozicioniranje onoga »mi« u širem društvenom značenju. Na taj način ravnodušnost vodi k birokratizaciji sjećanja. Ravnodušnost spram zajednice sjećanja ima, dakako, različite specifične uzroke, među kojima se mogu razabrati tri osobito važna.

Prvi uzrok je rastući individualizam koji se nerijetko ističe kao bitno obilježje modernosti. Mnogi autori koji su se bavili modernim individualizmom ukazuju na to da su naročito problematične manifestacije ovog procesa vidljive od sredine šezdesetih godina prošlog stoljeća. Tako su primjerice C. Lash, D. Bell, A. Bloom i G. Lipovsky pisali o pojavama narcisoidnosti, društva bez odgovornosti, ili društva praznine, kao rezultatima rastuće individualizacije. U njihovim radovima dolazi do izražaja određena nezainteresiranost pojedinaca spram prošlosti, štoviše, kako zapaža C. Taylor, bojazan da će pojedinci zbog zaokupljenosti vlastitim samoispunjenjem zanemariti sve što ih nadilazi (Taylor, 2009). To bi značilo da se polako ostvaruju neke stare bojazni A. de Tocquevillea. Premda je ova pojava važna, ne treba je precijeniti jer bi to značilo prihvatiti izostajanje svakog vida solidarnosti ili sklonosti društvenoj akciji, što u stvarnosti nije slučaj. Značilo bi, isto tako, i ignoriranje svakog mogućeg utjecaja društvenog pritiska ili narativa na pojedince te, na određeni način, precjenjivanje autonomije pojedinca.

Drugi je faktor složenost sveukupnog uklapanja zajednica sjećanja u društvo. One se, naime, sastoje od skupina ljudi različitih statusa, a povremeno i različitih stavova o nekim društvenim pitanjima koje, kao preživjeli akteri dramatičnog događaja, izražavaju određene potrebe i zahtjeve. No, postavljanje nekih zahtjeva može postati i kamen spoticanja između zajednica i šireg društva, a razlike u očekivanjima mogu dovesti do slabljenja identifikacije, pa i empatije spram pripadnika zajednice. Na primjeru ratnih veterana može se uočiti kako je populacija, koja je kroz povijest bila angažirana u opasnim

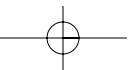
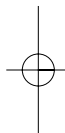
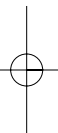
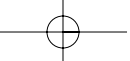
1. Modernost i kultura sjećanja

vojnim akcijama, dobivala za to određenu kompenzaciju, no i pored toga nije nedostajalo nesporazuma vezanih uz pitanje je li društvo primjereno nadoknadilo njihovu službu i je li ih dovoljno resocijaliziralo (Žunec, 2006).

Napokon, treći bitan element koji može utjecati na ravnodušnost prema zajednicama sjećanja jest promjena odnosa između nekad zaraćenih strana. U pojedinim situacijama u kojima se, nakon sukoba kao što su ratovi, u relativno brzom vremenskom intervalu pojavio »imperativ« za suradnjom, dolazilo je i do promjena odnosa spram zajednica sjećanja.⁶ Njihovo se značenje u društvu umanjivalo kako ne bi dovelo u pitanje međudruštvene i međudržavne odnose.

Naznačenim pozicioniranjem zajednice sjećanja već smo se dotaknuli problematike kojom će se detaljnije baviti iduće poglavlje — teškoćama prenošenja prošlosti u svijet modernosti.

⁶ Tako se primjerice u Kini umanjivalo značaj nekih žrtava radi ostvarivanja boljih gospodarskih odnosa s Japanom (Buruma, 2002). Buruma, štoviše, tvrdi da je zbog jeftinih japanskih kredita kineska država sprječavala preživjele Kineze da potiču javnu raspravu oko tzv. Incidenta u Hanaoki.

1.2. MODERNOST I DRUŠTVENO PRENOŠENJE SJEĆANJA KULTUROM

Postoji stalan izazov koji se postavlja pred društvene i humanističke znanosti, a to je tumačenje obilježja, posljedica i značenja modernosti. Svi relevantni autori koji se ubrajaju u klasike sociološke misli težili su interpretiranju bitnih promjena s kojima su se suočavala europska društva u devetnaestom stoljeću. Premda postoje bitne razlike u terminologiji i isticanju društvenih promjena i uzroka koji su do njih doveli, očito je da ista problematika zaokuplja brojne autore. Zato se iz današnje perspektive čini opravdanim tvrdnja da je »klasična društvena teorija bila oboje — proizvod modernosti te, u isto vrijeme, pokušaj kritičkog reflektiranja njezinih problema« (Delanty, 2009: 19). Ta je problematika nastavila zanimati i niz kasnijih sociologa koji su već raspravljali o različitim periodizacijama modernosti (Welsch, 1993).

Modernost je razdoblje koje počinje u osamnaestom stoljeću, unoseći promjene u društveni, kulturni, politički i ekonomski život. U temelju tih promjena nalaze se dugotrajni procesi državne centralizacije, širenja tržišta i razvoja tehnologije.⁷ Pojave koje obilježavaju modernost prvo se javljaju u Europi, a potom se šire na druge kontinente, izazivajući niz proturječnih reakcija i dovodeći do važnih društvenih promjena kao što su širenje demokracije kao političkog poretka, industrijalizacija, porast pismenosti stanovništva, racionalizacija društvenih odnosa te uspon gradova (Weber 2014; Eisenstadt, 2004). Paralelno s tim razvija se i pogled na svijet koji sadrži ideju »samoutemeljenja društva«. U ranoj modernosti društvo se objašnjava narativom razvoja, odnosno nečega što se može znanstveno istražiti i razumno objasniti. Kao važne posljedice tih shvaćanja navode se promjene u prostorno-vremenskim pozicioniranjima društava.

⁷ O važnosti tehnologije, širenja tržišta i državne centralizacije za modernost, opširnije u: Berger i Kellner (1991); Rogić (2014); Braudel (1989) i Weber (2014).

Modernost se, kada su u pitanju promjene koje se tiču doživljaja vremena, smatra razdobljem u kojem je došlo do triju važnih promjena: jačanja važnosti dimenzije budućnosti, ubrzanja vremena te njegove standardizacije (Giddens, 1998; Dinzelbacher, 2009).

Problematika ljudskih odnosa dovela je do onoga što bi se moglo nazvati standardizacijom ili profanizacijom vremena, a to znači da vrijeme postaje jasno djeljivo i služi sređivanju svih ljudskih djelatnosti. Da bi se to postiglo trebalo je osigurati zajedničko, standardno vrijeme, vrijeme mjereno mehaničkim satom. Sat kao faktor standardizacije pridonio je, zajedno s kalendarom, da društvo svojim članovima postaje sve apstraktnije. Kad su se na tu standardizaciju nadovezali izumi 19. stoljeća, uključujući i željeznicu, društva su, podižući svoju produktivnost, otišla i korak dalje u onome što T. H. Eriksen i P. Virilio analiziraju kao historiju ubrzanja (Eriksen, 2003). Tempo života postao je krajem 20. stoljeća tako brz da je to izazivalo kontradikcije između različitih aspekata ljudskog iskustva (Urry, 2000). Paralelno s njima događale su se i prostorne transformacije pri kojima je bilo osobito važno razmotriti dva procesa — racionalizaciju prostora i intenziviranje međugrupnih interakcija. Racionalizacija prostora usko je povezana sa standardizacijom vremena, a odjeci tog procesa mogu se naći u brojnim projektima arhitekture razdoblja moderne. Intenziviranje međugrupnih interakcija odvija se paralelno s tehnološkim izumima i usponom nacionalne države te zamahom globalizacijskih procesa (Eisenstadt, 2004).

Te se promjene manifestiraju i intenziviraju od 18. stoljeća, iako su rezultat ranijih višestoljetnih procesa, te smatraju posljedicom društvenih i tehnoloških promjena koje su pripremile teren velikoj transformaciji, ali i promjena u tumačenju stvarnosti, osobito istaknutih u filozofiji prosvjetiteljstva.

Prosvjetiteljskom filozofijom povijesti dominirala je ideja usavršavanja ljudskog djelovanja i, sukladno tome, budućnosti kao rješenja ljudskih nedaća. Ono što je sugestivno pridonosilo teškoći razdvajanja modernosti kao razdoblja, od modernosti kao normativnog pogleda na stvarnost, jest činjenica da su se različiti umjetnički pokreti, koji su promicali vrijednost novosti, identificirali i označavali s pomoću različitih variranja riječi moderno. U uvodu svoje poznate knjige *Beč krajem stoljeća* povjesničar C. Schorske piše: »Moderna arhitektura,

1. Modernost i kultura sjećanja

moderna glazba, moderna filozofija, moderna znanost — sve one ne određuju se iz prošlosti, a doista jedva i protiv prošlosti, nego kao nezavisne od prošlosti. Moderni um postao je ravnodušan prema povijesti jer mu je povijest shvaćena kao neprekinuto održavana tradicija postala beskorisnom» (Schorske, 1997: 7).

Čini se da je u razmatranju navedenih procesa, osobito odnosa prema prošlosti i prostorno-vremenskog doživljavanja stvarnosti, diskontinuirana pozicija u društvenim znanostima prilično istaknuta.⁸ Kod tako različitih mislilaca, od G. Simmela preko A. Giddensa, do J. Baudrillarda, može se pratiti misao o »šoku modernosti«. Drži se da promjene u jednoj ili više životnih sfera radikalno utječu na individualno i kolektivno zahvaćanje stvarnosti. Niz sociološki relevantnih koncepata osvjetljava tu naglu pojavu modernog društva: simulaciju, ne-mjesta, *juggernaut*, a to je dovelo do interpretativnog shvaćanja prema kojem društva u modernosti nadilaze svoja prostorno-vremenska ograničenja. Intenziviranjem međugrupnih kontakata gubi se značenje mjesta, a ubrzavanjem vremena i značenje prošlosti.

U tom kontekstu važno je napomenuti da jedan od najcitiranijih autora iz područja kulture pamćenja, zapravo, na svoj način podržava tezu o šoku modernosti. P. Nora, urednik francuskog sedmotomnog izdanja posvećenog mjestima sjećanja razlikuje sadašnje društvo od tradicionalnog, ali i sadašnje sjećanje od onoga tradicionalnog. Dok su tradicionalna društva živjela sjećanje, današnja ga na svoj način reprezentiraju umjetnim, simboličnim zamjenama koje nemaju životnu snagu. Suvremena su društva zaokupljena sjećanjem jer su izgubila neposredan odnos prema njemu. Uzimajući u obzir procjene tog autora, prema kojima se mora voditi računa o strukturnim promjenama koje modernost suprotstavlja sjećanju, ovdje je potrebno ispitati i ključni dio radova koji se bavi kolektivnim sjećanjem i drži da je sjećanje u suvremenom svijetu još uvijek životno važno i opipljivo (Winter i Sivan, 2000). Osim ovog pogleda prema novom, modernost su neprestano pratili i glasovi koji su podsjećali na nemogućnost bijega od prošlosti, a upravo to čini ovo razdoblje tako izazovnim za tumačenje.

⁸ Za primjer razlikovanja kontinuiranih i diskontinuiranih pristupa vidi: Smith (2001).

Krajem 20. stoljeća javlja se niz radova koji nastoje nijansirati neke naznačene crte modernosti, posebice odnos prema prošlosti. S. Boym, s ponešto pojednostavnjivanja ali ipak efektno, prikazuje taj pomak: »Dvadeseto stoljeće počelo je futurističkom utopijom, a završilo se nostalgijom« (Boym, 2005: 16). Nostalgija, kolektivno sjećanje i kultura sjećanja, neke su od tema kojima se skreće pozornost na složenu temporalnu strukturu modernosti. Nakon slabljenja uvjerljivosti linearnih, teleoloških i evolucijskih filozofija povijesti, pojavljuje se novi vokabular kojim se označava modernost i kojim dominiraju termini kao što je kompleksnost, proturječnost, nepredvidivost i paradoksalnost. Tako se i okretanje prema prošlosti, koje je u modernosti osobito istaknuto u nekoliko valova, tumači upravo u kontekstu ubrzavanja vremena. Jedno od bitnih proturječja modernosti uočava se i u odnosu između filozofski utemeljenih i institucionalno podržanih univerzalističkih ideala te konfliktnih situacija kao što su ratovi i revolucije. Naime, u duhu ideja promicanja ljudskih prava, univerzalnosti i civiliziranja, mnogi zagovornici modernosti računali su na društvo koje nadilazi konflikte putem komunikacije. No, paradoksalna je činjenica da je 20. stoljeće bilo pozornica silnog civilizacijskog napretka, ali i najvećeg broja ratova, s najviše žrtava. Prema nekim zapažanjima neizbježan je zaključak da i sama civilizacija obuhvaća nasilje (Žunec, 2006).

Ne treba zaboraviti ni stalno kolebanje u modernosti između optimističnog povjerenja u napredak i neizvjesnosti koja proizlazi iz ubrzavanja društvenih promjena. Premda je u ranoj modernosti pojam napretka bio silno zagovaran, u 18. stoljeću, u tumačenjima filozofije povijesti, ustaljuje se i pojam krize (Koselleck, 1987). Dugoročno, to dovodi do stalnog propitivanja odnosa napretka i krize te povjerenja u ljudske sposobnosti i nesigurnosti koja se vidi kao izraz nesagledivosti cjelokupne stvarnosti.

Uzimajući u obzir navedena proturječja, u ovom će se radu koristiti dinamičan pristup kulturi sjećanja kojim se, uzimajući u obzir prostorno-vremenske transformacije modernosti, analiziraju načini mijenjanja reprezentacije pojedinih događaja i njihovo značenje u društvu te način na koji su te promjene povezane s interakcijama aktera iz različitih društvenih okvira. Tako se ispituje povezanost oblikovanja simboličnih kolektivnih okvira s percipiranjem prošlosti i procesom

1. Modernost i kultura sjećanja

prostorno-vremenskih transformacija. Sve to sugerira da je potrebno razmatrati ne samo modernost koja stvara posve novo društvo i nov tip čovjeka, već prije svega razdoblje u kojem dolazi do intenziviranja nekih procesa te pozicioniranja različitih aktera u odnosu na njih. Dakako, valja spomenuti da prema različitim autorima i unutar modernosti treba razdvojiti različite faze, pa se tako rana modernost razlikuje od kasne/fluidne/druge modernosti ili postmodernosti (Giddens, 1998; Bauman, 2011). S druge strane, tenzije svojstvene kasnijem razdoblju uvijek proistječu iz rane modernosti i već naznačenih tehnoloških, ekonomskih i političkih transformacija, kao i načelne težnje društva za »samoutemeljenjem« u modernosti. Napuštajući prethodno dominantan transcendentalni temelj, članovi društva prepušteni su pregovaranjima o vrijednosti slobode, individualnosti i jednakosti te značenju emocija, pravde i solidarnosti. Društvo se sada realizira kroz sučeljavanje različitih vrijednosnih sustava i suprotstavljenih stavova, uobličjenih u široko shvaćenom pojmu ideologija (Geertz, 1998). Od toga nije izuzeto ni tumačenje prošlosti koje i samo postaje strukturirano posredstvom politika pamćenja koje se razvijaju u kontekstu širih ideoloških okvira.

Prije nego što razmotrimo ključne napetosti koje se pritom javljaju oko kulture sjećanja, potrebno je sagledati načine na koje se ona realizira u društvu.

Da bi se analiziralo značenja koja društva pripisuju pojedinim događajima, potrebno je razmotriti mnemotehnička sredstva, njihova obilježja i reakcije koje izazivaju u društvu. U ovom radu mnemotehnička sredstva bit će podijeljena u četiri skupine; narativizacija sjećanja, vizualizacija sjećanja, materijalizacija sjećanja i izvođenje sjećanja. Čini se da se u zapadnoj tradiciji jezik, a onda i narativizacija, drže ključnim načinom prenošenja sjećanja. Štoviše, ponekad se cijela kultura sjećanja svodi na narativizaciju sjećanja. Tako se može pročitati da se »kultura sjećanja odnosi na neke prošle epizode koje se mogu prepričati u narativnom obliku« (Giesen i Junge, 2003: 326). U ovom radu prihvaća se dominantna uloga jezika u prenošenju sjećanja. Usto se izdvajaju još tri načina koja ga dopunjuju, s njim se isprepleću i imaju odlike zbog kojih se mogu samostalno razmatrati. U tim načinima prenošenja sjećanja važno je ispitati u kojoj mjeri ovise o jeziku, a u kojoj ga nadopunjuju »vlastitim jezikom«, odnosno prenose poruke

s obzirom na specifičnosti vlastitog medija. Jasno je dakle, da ta četiri načina prenošenja sjećanja na prošlost nisu potpuno odvojena jedan od drugog, nego se sadržajno prate i nadopunjuju, što se dobro izražava pojmom remedijacije (Rigney, 2016). Tako se o nastanku i sadržaju važnih fotografija prošlosti pričaju priče, a na temelju tih priča snimaju filmovi, pa prošli događaj na taj način pokazuje svoju aktualnost i u sadašnjosti. Razmotrimo ukratko koje su glavne odlike četiri navedena dominantna pristupa prenošenja sjećanja u modernosti.

Narativizacija prošlosti odnosi se na prenošenje priča o prošlosti putem govornog ili pisanog jezika. U tom smislu ona obuhvaća usmene priče, ali i fiktivne, autobiografske i znanstvene te razne druge tekstove kojima se oživljava i tumači prošlost.

Brojna su pitanja koja se vežu uz ovako shvaćenu narativizaciju prošlosti. Posebnu važnost imaju ona o odnosu usmenog i pismenog prenošenja sjećanja, odnosu sjećanja i povijesti te institucionalizaciji prenošenja sjećanja u obrazovnom sustavu.

U zapadnoj tradiciji, raspravu oko vrijednosti i razlika između usmenog i pisanog načina prenošenja sjećanja na prošlost započeli su još grčki filozofi, da bi je kasnije nastavili brojni poznati mislioci. Drži se da je Platon najistaknutiji predstavnik fonocentrizma, dok je Derrida, nasuprot njemu, odlučan promicatelj grafocentrizma (Nöth, 2004). U važnom odlomku Platonova dijaloga *Fedon* Sokrat problematizira izum pisma na sljedeći način: »U duše znalaca taj će izum zbog zanečmarivanja sjećanja uliti prije zaborav, jer će se s povjerenja u pismo sebe sjećati samo izvana, putem stranih znakova, nipošto iz nutrine sebe i neposredno« (Nöth, 2004: 362). U odmjeravanju važnosti neposrednosti i trajnosti sjećanja nakon pronalaska pisma, ali i kasnijih važnih izuma, kao što je tiskarski stroj, nastat će značajni radovi za kulturu sjećanja. Da ovo nisu tek puka sofisticirana pitanja, pokazuju brojne javne debate pa i znanstvena istraživanja u kojima se mora odlučiti u kojoj se mjeri može imati povjerenja u izjave svjedoka, sudionika događaja i pripadnika zajednice sjećanja, u slučajevima kada se ti iskazi razlikuju od teza povjesničara, književnika i medijskih djelatnika. Time se dolazi i do važnog pitanja odnosa sjećanja i povijesti.

Načelno prihvaćajući postavke moderne znanosti, povijest se od 19. stoljeća nastojala dokazati kroz dostizanje znanja koje se može smatrati objektivnim jer je proizašlo iz slijeđenja propisanih tehnika

1. Modernost i kultura sjećanja

prikupljanja podataka. U tom kontekstu trebalo je donijeti »rašćarane«, odnosno dezidentificirajuće činjenice o prošlosti. To će postati osnova za razlikovanje između neposrednog, ali identitetskog i emocionalnog sjećanja s jedne, te povijesti kao objektivne znanosti, s druge strane. No, u praksi taj odnos nije tako jednostavan kao u teoriji, pa se često govori o nejasnim granicama i preklapanjima povijesti i sjećanja.

Krajem 20. stoljeća i u samoj povijesti dolazi do porasta interesa za pitanje sjećanja (Burke, 1977). Pretpostavlja se da je sjećanje podložno društvenim utjecajima, zbog čega je potrebno pronaći principe selekcije i razumjeti kako se oni oblikuju i tko ih oblikuje. Pritom, ni povjesničar nije potpuno odijeljen od društva i kulture, nego i sam postaje akter društvenog pamćenja. Tako ima priliku podsjetiti društvo, ne samo na slavne događaje, već i na ono što bi mnogi željeli zaboraviti. U sociološkom istraživanju recepcije prošlih događaja od osobite je važnosti pozicioniranje povjesničara u mreži posrednika prošlosti u kojoj oni igraju važnu, ali ne nužno i dominantnu ulogu. Upravo u društvima bogatim prijepornim povijesnim događajima zahtjevi da se povijest ostavi povjesničarima ne daju nikakve rezultate. Povjesničari tako bivaju povezani u javnosti s drugim akterima narativizacije sjećanja, primjerice s književnicima. U odnosu književnosti i pamćenja javlja se također niz specifičnih pitanja, kao što su ona koja se tiču umijeća pamćenja, intertekstualnosti, kanona te književnog reprezentiranja prošlosti. Te teme znatno obogaćuju kulturu sjećanja, nudeći s jedne strane uvid u motive koji se provlače kroz strukturiranje sjećanja u povijesti, a s druge, određene specifičnosti pamćenja pojedinih događaja.

Značenje povijesti, ali i književnosti, za prenošenje sjećanja, još je veće uzme li se u obzir važno mjesto koje zauzimaju u modernom obrazovnom sustavu. Obilježje modernosti je zanimanje za važnost institucionalnog prenošenja znanja o prošlosti, putem kojeg se nastoje povezati što veći krugovi populacije nekog područja. U tom pogledu od presudnog je značenja institucionalno obrazovanje koje se ponekad definira kao »individualno sudjelovanje u kolektivnom pamćenju«, pri čemu se pretpostavlja da može imati različite ciljeve i poticaje (Assmann, 2002). U susretu različitih ciljeva otkriva se proturječnost obrazovnih tenzija za scijentizacijom i sakralizacijom znanja. Osim toga, s njima se prepleću i zahtjevi za univerzalizacijom ili partikularizacijom

obrazovanja (npr. u nacionalnim okvirima). Kao ishod ovih proturječnih nastojanja formiraju se različite obrazovne mjere kojima se institucionalno socijaliziraju mladi naraštaji društva. Ovi kanoni uspostavljaju se kroz niz značajnih povijesnih ličnosti iz sfere umjetnosti, politike, znanosti i drugih područja društvenog života. S uspostavom kanona povezano je i formiranje onoga što je već naznačeno kao sržni narativni program. To su tumačenja koja se strukturiraju oko suprotnosti kao što su agresor/žrtva, pobjeda/poraz, pravda/nepravda, herojstvo/izdaja, ponos/krivnja, koje se dalje mogu izražavati i prepletati na različite eksplicitne ili implicitne načine. Tako se povijesno složeni događaji sažimaju u kratke crte iz kojih se izvlače različite pouke. Na primjere sržnog narativnog programa nailazimo u udžbenicima, enciklopedijama, leksikonima, monografijama i drugim važnim mjestima na kojima se sažima složeno povijesno građivo. Već je naznačeno u kojoj mjeri pričanje priča o prošlosti, sukladno određenom sržnom narativnom programu, ima važno mjesto u stvaranju i održavanju identiteta pojedinaca i grupa. Osim toga, narativom se prošlost ne samo uklapa u identitet, nego i dovodi u pitanje. Naime, destabilizacije sjećanja o kojima će se u daljnjem tekstu govoriti kao o brisanju, relativiziranju i birokratiziranju, imaju dominantnu narativnu komponentu. Tako se u relativizaciji prošlosti jednom narativu kojim se utvrđuje istina, suprotstavlja drugi, dok se u birokratizaciji sjećanja narativu koji zastupa identitetsku važnost prošlosti, suprotstavlja onaj koji je poriče.

Jezik se, kako je već napomenuto, u različitim oblicima umeće i u druge načine prenošenja prošlosti — putem razglednica, komemoriranja ili spomenika — ali držim da je ipak potrebno izdvojiti načine prenošenja poruka koji se ne mogu svesti samo na ovako naznačenu narativizaciju prošlosti.

Vizualizacija prošlosti. Razvoj tehnologije nije utjecao samo na širenje dominacije kulture pisma već i na to da se prošire različiti vizualni oblici sjećanja na prošlost. Ovaj način prenošenja informacija, vezan za prošla događanja, s jedne se strane najviše prepleće s narativizacijom prošlosti, a s druge uključuje možda najveći broj načina prenošenja tragova prošlosti. Osim toga, od kraja 20. stoljeća sve su snažnija nastojanja da se slikama pristupi kao dijelu »vizualnog iskustva« koji nije potpuno objašnjen u modelima tekstualnosti. Uslijed takvog

vizualnog obrata u engleskom jeziku se počelo govoriti o »vizualnoj kulturi«, a u njemačkom o »znanosti o slikama«. Sam obrat prema vizualnom potaknut je procesima razvoja tehnologija u okviru šireg procesa modernosti, čime je omogućena tehnička reprodukcija i masovno širenje slika putem fotografija, filmova i televizije (Ursprung, 2009).

Iako su u studijama sjećanja posebnu pozornost privukli fotografija i filmovi, podjednako su važni i drugi oblici vizualizacije prošlosti, poput umjetničkih slika, razglednica, stripova ili poštanskih maraka. Ne treba, dakako, zaboraviti da je raširena upotreba slika kao povijesnih dokaza, budući da se u njima mogu tražiti odgovori na pitanja kako su razmišljali ljudi koji su živjeli u prošlim vremenima (Burke, 2003).

Sama fotografija, s jedne strane, razmatra se kao pravi trag prošlosti, u smislu da se putem nje može razmatrati i situacija njezinog nastanka (Ruchatz, 2008). U tom kontekstu, fotografija se drži autentičnim tragom prošlosti. U djelu M. Hirsch primjerice, fotografija se drži ključnim elementom prenošenja sjećanja na holokaust na pripadnike sljedećih generacija (Hirsch, 2013). Prema toj autorici fotografija nagovještava mogućnost pristupa prošlim događajima, a kao medij nenadmašne moći u stanju je prikazati događaje koji su nezamislivi.

Na taj način sadržaj fotografije postaje važan moment u povezivanju prošlosti i sadašnjosti, ali i društvenog i individualnog. Obiteljske fotografije, primjerice, mogu biti od šireg društvenog značenja, premda sami članovi obitelji vjerojatno znaju puno više o kontekstu u kojem su nastale nego kasniji tumači. S druge strane, postoje fotografije koje od samog nastanka dobivaju znatnu društvenu pozornost. Dakako, samo neke od njih izdrže kušnju vremena i dobivaju trajno mjesto u kulturi sjećanja. Ruchatz ih naziva fotografskim ikonama, misleći pritom na one koje izazivaju veliku kolektivnu pozornost kao i emocionalnu reakciju. Upravo takve fotografije dobiju na kraju simbolično značenje: kroz referiranje na prošli događaj postaju nositelji šireg društvenog konteksta. Stoga neke od njih postaju označene te, kao dio kulture sjećanja, redovito se prikazuju u medijskom ili nekom drugom prisjećanju na prošle događaje. Oko fotografije se na taj način kristalizira višak značenja i ona zapravo predstavlja čitav kompleksni povijesni događaj. Naposljetku, kao i svi drugi sadržaji kojima se prenosi sjećanje, i fotografija je podložna propitivanju vjerodostoj-

nosti, pri čemu njezine prednosti mogu postati njezine slabosti. To se dakako odnosi na pojedine fotografije te na pitanje njihove selekcije prilikom izložbi. Primjerice, i danas se raspravlja o »namještenosti« nekih od najslavnijih javnih fotografija, kao što su one R. Capa ili J. Rosenthala.

Značenje filmova pak, krije se u mogućnostima analize njihova sadržaja, tj. pozitivnog i negativnog vrednovanja pojedinih epizoda. U zemljama s velikom filmskom produkcijom puno je lakše analizirati trendove koji govore o porastu broja filmova koji se bave pojedinim događajima iz prošlosti, a potom i praćenje njihove javne recepcije. U tom slučaju i sami filmovi postaju važni čimbenici u proučavanju pojedinih periodizacija koje se bave pomacima u odnosu spram prošlosti (Green, 1999). Nadalje, film kao umjetnička forma sadrži i vlastita proturječja koja Lotman izražava na sljedeći način: »Težnja filma da se bez ostatka poistovjeti sa životom i želja da se izrazi filmska specifičnost i uvjetovanost jezika te da se učvrsti suverenitet umjetnosti u njejoj vlastitoj sferi — to su neprijatelji koji su stalno potrebni jedan drugom« (Lotman, 1976: 21).

U filmovima koji se bave važnim događajima iz prošlosti, takav pristup osobito dolazi do izražaja jer su to umjetnička djela s određenom autorskom slobodom, ali i sadržaji čije se značenje pomno propituje, što nerijetko dovodi do rasprava o pogrešnim i pristranim reprezentiranjima prošlosti.

Slike, fotografije i filmovi, svaki na svoj način i s vlastitim tenzijama, pronalaze važno mjesto u prenošenju znanja o prošlosti.

Materijalizacija prošlosti odnosi se na konstrukciju kulturnih sadržaja koji se upisuju u prostor kao što su spomenici, spomen-ploče, biste ili imena ulica, te na zaštitu i očuvanje pojedinih mjesta i objekata zbog njihovih kulturno povijesnih obilježja. Ovi različiti načini upisivanja u prostor mogu imati i različit učinak na pojedince i grupe koji se sjećaju prošlosti. Istraživanja manjih, drevnih naroda, često su otkrivala mjesta koja su imala važnu ulogu u kolektivnom životu i kojima se pripisivala karakteristika svetosti (Eliade, 2002; Durkheim, 2008). Prema nekim tvrdnjama, najranija i najelementarnija mjesta komemoriranja su »mjesta u kojima su pokopani ostatci mrtvih predaka ili heroja utemeljitelja zajednice. Ova mjesta ili njihovi ostatci smatraju se svetima, pa svaki pokušaj da ih se koristi u svjetovne svrhe nai-

lazi na kolektivni bijes zajednice. Oko njihove svetosti teško se može pregovarati» (Giesen i Junge, 2003: 328).

Brzina promjena koje se događaju u suvremenom gradu navela je mnoge autore na tvrdnju da upravo moderni okoliš plaća najveću cijenu zbog ubrzane društvene dinamike. Brojni znameniti mislioci i književnici, od Baudelairea do Benjamina i Kracauera, bilježili su i komentirali dramatične promjene modernog, urbanog okruženja. I rana sociološka teorija, primjerice u Simmelovim spisima i djelima autora Čikaške škole, analizirala je ubrzavanje tempa života u modernom gradu, kao i prostorne konzekvence tog procesa.

No, usprkos nekim predviđanjima, pokazalo se da se ni u modernosti nije dogodila de-simbolizacija prostora te da brzinu promjene prati težnja za očuvanjem dijela prošlosti. Bilo da ih interpretiraju kao borbu protiv kapitalizma i globalizacije, ili jednostavno kao borbu za zaštitu građevina svojih predaka, posljednjih desetljeća ljudi diljem Europe borili su se protiv intervencija u simbolično osjetljivim, centralnim dijelovima grada. Ovim reakcijama prethodila su i teorijska promišljanja koja su se razvijala paralelno s modernošću, kao odgovor na njezine transformacije. Tako F. Choay prati nastanak urbanističke baštine, kao protutežu procesu urbanizacije, razmatrajući tri načina koncipiranja staroga grada (Choay, 2001). Prvi je slika sjećanja koja se javlja u tekstu J. Ruskina za kojeg su gradovi predindustrijske Europe bili svetinja. Slijedi slika povijesti na koju nailazimo kod C. Sittea te konačno, slika povijesnosti koja se javlja u djelu G. Giovanonija. Na taj način prijeđen je put tijekom kojeg je starom gradu priznata i muzejska i uporabna vrijednost. Upravo na tim postavkama tražit će se i neke granice modernističkog urbanizma, koji teži prema potpunoj transformaciji zatečenih povijesnih gradova.

Ne čudi stoga da upravo širenjem gradova u razdoblju modernosti dolazi i do golemog porasta broja muzeja, kao institucijâ specijaliziranih za čuvanje tragova prošlosti. O reakciji na ubrzavanje promjena, koja se očituje u želji da se sačuva prošlost, H. Lübbe je pisao kao o muzealizaciji stvarnosti. No, osim starih dijelova grada te pojedinih važnih kulturno-povijesnih objekata koji svojom pojavom reprezentiraju prošlost i unose duh tradicije u svijet promjene, postoje i spomenici koji su još od svog postavljanja zamišljeni kao simbolični elementi. Ipak, nerijetko se propitivala moć spomenika da prenose znanje ili

čak učvrste vjeru u ono što se dogodilo u prošlosti. Naime, često u gradovima postoje spomenici za koje stanovnici više ne znaju kojim su povodom podignuti. J. Young će u tom kontekstu reći o spomenicima nešto vrlo jednostavno, ali iznimno važno: »Sami po sebi spomenici nemaju velike vrijednosti, oni su tek kamenje u krajoliku. Ali kao dio nacionalnih rituala ili predmet nacionalnog hodočašća nekog naroda ispunjeni su nacionalnom dušom i sjećanjem« (Young, 2006: 200). Osim toga, Young ističe kako memorijali kasnije žive vlastitim životom, opirući se izvornim namjerama radi kojih su podignuti. Autori i oni koji su podigli spomenik pripisali su mu neka značenja, ali promjene koje se poslije događaju s društvenom grupom mogu naći izraz i u načinu na koji se percipira i tumači sam spomenik. U onome što je Mannheim problematizirao kao smjenu generacija, i memorijali imaju svoju ulogu. Mogu zadržati neka značenja, mogu dobiti neka nova ili, na koncu, mogu biti uklonjeni iz javnog prostora. Proučavanje spomenika time je postalo važno područje recepcije prošlosti.

Spomenici vode k još jednom nezaobilaznom segmentu kulture i materijalizacije sjećanja — pojmu mjesta sjećanja. Iznimna primjenjivost ovog koncepta iznova sugerira da se ni u modernosti, usprkos nastojanju za racionalnim, geometrijskim zahvaćanjem prostora, nije izgubila njegova značenjska dimenzija. Nadilazeći i proizvedeći vlastite katastrofe, moderno vrijeme je i vrijeme nastanka novih mjesta na koja se hodočasti, drži ih se značajnima, a ponekad i svetima. Tih mjesta je danas toliko da već treba izrađivati njihove tipologije.

Za razliku od prilično širokog korištenja tog pojma kod P. Noraa, a na tragu J. Wintera, mjesta sjećanja ovdje će se koristiti kao oznaka prostora na kojem su se odvijali važni povijesni događaji. Winter pridaje iznimnu važnost ovim mjestima za održavanje zajednica sjećanja te drži da prostori koji se povezuju s nekim prošlim događajem mogu biti snažan poticaj transformiranja latentnog u aktivno pamćenje (Winter i Sivan, 1999).

No, važno je navesti postojanje i onih mjesta na kojima se pojedinci, koji nisu u mogućnosti doći na mjesta sjećanja, pri važnim prilikama prisjećaju prošlosti. Takva mjesta nazvat ćemo zamjenskim značenjskim mjestima. Ponekad i taj prostor može biti brižno održavan, obilježen spomenicima i ukrašen cvijećem, pomažući na taj način održavanju i povezivanju zajednice sjećanja.

Navedeni materijalni objekti i prostori mogu postati simbolična zaliha u kojoj pripadnici grupe teže prepoznavanju sebe i s kojima se pojedinci više ili manje identificiraju.

Izvođenje prošlosti odnosi se na one vrste društvene prakse u kojima se pojedinci okupljaju na posebnim mjestima i u određeno vrijeme kako bi na različite načine sudjelovali u radnjama kojima se evocira prošli događaj.⁹ U tom smislu, u ovom će radu od posebne važnosti biti dva oblika izvođenja prošlosti: kazališne predstave i komemorativne svečanosti.

Među njima postoji niz razlika, ali i osnovna sličnost koja se zasniva na tome da se izvode na određenim prostorima i u određenom vremenu, od strane pojedinaca koji svojim tijelom izvode aktivnosti, određene u većem ili manjem opsegu. Suvremenim teatarskim predstavama svojstvene su i neke teškoće koje se pojavljuju i u filmu, a proizlaze iz načina obrade povijesne teme, oslanjanja na dokumentarni pristup ili sklonosti redatelja k većoj slobodi i fikcionalizaciji prošlosti. No, i kazalište i komemorativni rituali žele izvući neku pouku iz prošlosti i oživiti je kako bi je iznova shvatili, odnosno, kako bi iznova shvatili njezin utjecaj na sadašnjost. Možda još nitko nije tako jasno ukazivao na važnost izvođenja, kao načina prenošenja prošlosti, kao što je to učinio P. Connerton. Naime, ni on nije mogao zanemariti dominantnu ulogu zapisanog događaja kao prenositelja kulturne tradicije, zapažajući da je hermeneutika kao svoj povlašteni predmet uzimala upravo zapis. No, Connerton nadalje tvrdi da se samo društveno sjećanje najjasnije iskazuje u komemorativnim ceremonijama koje, pak, nužno uključuju izvođenje (Connerton, 2004). Izvođenje, prije svega, pretpostavlja ljudsko tijelo te cilja na aktivnost u kojoj postoje propisani, strukturirani i slobodni dijelovi izvedbe u koje se uključuje više pripadnika neke grupe. Još je M. Mauss ukazao na to da pojedinac posredstvom društva uči kako koristiti svoje tijelo, a pri izvedbi rituala odstupanje od pridržavanja nekih od zadanih pravila ili ges-

⁹ Pojmovi izvođenje prošlosti te izvođenje sjećanja osobito su razrađeni u zborniku radova *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe* koji su uredili K. Tilmans, F. van Vree i J. Winter. U značajnom uvodnom tekstu J. Winter primjerice piše: »Stoga je izvođenje sjećanja kako sredstvo pamćenja tako i način na koji se pojedinačna sjećanja ponovno proživljavaju, oživljavaju i preoblikuju« (Winter, 2010: 11).

ti obično ukazuje na pojave rascijepa u tumačenju društvene realnosti (Mauss, 1982; Geertz, 1998). Osim tijela, postoje i drugi elementi važni pri analizi izvedbe rituala. To su prostor, vrijeme, ponavljanje i sakralni simbolizam, koji mogu imati manju ili veću ulogu pri izvedbi. Dominacija linearnog vremena koje je u razdoblju modernosti suočeno sa snažnim pokretom »rašćaravanja vremena« stvorila je dojam da će pitanje rituala gubiti na važnosti, pa čak i nestati, kada nestanu ostatci tradicionalnih društava. Međutim, nasuprot tome, krajem 20. stoljeća pisalo se o neočekivanoj »poplavi obilježavanja« koje sugerira važnost kompenzacijske temporalnosti za mnoge dijelove društva. Osim toga, ne treba zaboraviti da su i rituali i kazališne predstave tijekom povijesti bili ispunjeni nasiljem različite vrste (Schechner, 2005). Upravo kroz podsjećanje na nasilje, ili kroz izvođenje nasilnih radnji, poticano je i promišljanje ukupne čovjekove egzistencije, njegove moći i nemoći pred silama koje ga nadilaze. Utopijska verzija modernosti obećavala je takva uprizorenja učiniti suvišnim, ali to se nije dogodilo. Dakako, važno sociološko pitanje, koje ostaje aktualno i danas, odnosi se na to postoji li u širim društvima slaganje oko važnosti pojedinih predstava i obilježavanja povijesnih događaja.

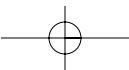
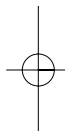
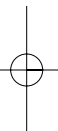
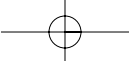
Napokon, ne treba zaboraviti ni jezik, odnosno isprepletenost ritualâ i narativâ. Veza između njih uspostavlja se stoga što i jedni i drugi izazivaju emocionalne reakcije te služe strukturiranju i pridavanju značenja ljudskim životima, potičući stvaranje imaginarnih svjetova koji su stoljećima privlačili sudionike i čitatelje (Nünning i Rup, 2013). Narativ se isprepleće s ritualom na više načina — od toga da neki narativi, sveti tekstovi, propisuju način na koji treba izvesti ritual, preko toga da akteri sami sebi tumače svoje mjesto u ritualu i, na kraju, do toga da pripadnici šireg društvenog okvira tumače značenje rituala za identitet grupe. Osim toga, društva putem narativâ bivaju informirana o nizu drukčijih, a prema njihovim stavovima ponekad i egzotičnih rituala koji se izvode u nekim drugim društvima (Stephenson, 2015). Zato se i sam ritual pokazuje kao složen događaj koji je nužno proučavati u odnosu na njegov društveni kontekst, ispitujući koje grupe i na koji način sudjeluju u njemu te na koji način širi društveni okvir reagira na njegovo obilježavanje. Obilježavanje nudi mogućnost tumačenja interakcije između sudionika i drugih skupina jer se preko njega pregovara o statusu prošlog događaja u identitetskom pozicionira-

1. Modernost i kultura sjećanja

nju šireg društvenog okvira. Ostaje nam ispitivati tu vezu i time pridonijeti razumijevanju stvarnog učinka izvedbe.

Navedena značenjska područja u kojima se pridaje važnost prošlosti, dakle, narativizacija, vizualizacija, materijalizacija i izvođenje, u društvenom se kontekstu isprepleću te zajedno sa svojom izražajnošću oblikuju sržne narativne programe. Oni su prevodivi, ne samo međusobno, nego se i na osnovi značenja koja se uz njih vežu može rekonstruirati metarazina. Ta metarazina istovremeno »posuđuje« pojedina značenja od individualnih sadržaja i nastoji ih definirati. Strukturiranje koje se odvija na razini sržnog narativnog programa neizbježno vodi sužavanju interpretativne pozadine, a istovremeno pridonosi autokomunikativnosti društva putem kulture. Autokomunikativnost u tom kontekstu znači da se društva nastoje definirati pričama o sebi, izdvajajući ključne značajke koje ih čine takvima kakva jesu (Schönle i Shine, 2006).

No, različiti društveni procesi i mogućnost konkurentskih interpretacija, kao rezultat odnosa različitih društvenih grupa, čine ove procese očekivano složenima. Kad je u pitanju odnošenje spram prošlosti, ta je složenost, po mnogima, osobito istaknuta u razdoblju modernosti.

1.3. UZMACI PROŠLOSTI U MODERNOSTI

To što prošlost nalazi načina da opstane kao živa nit društvenog života u modernosti, ne znači da ne postoji dinamika napetosti u kojoj se prošlost sudara s imperativima drugih temporalnih logika. Tvrdnju da prošlost više nema privilegirano mjesto u modernosti izricali su već njezini proroci, filozofi prosvjetiteljstva, a kao posljedicu toga potrebno je ispitati koji su to strukturni momenti koji ometaju ili transformiraju značenje preneseno iz prošlosti. U ovom radu se, dakle, tvrdi da je javno sjećanje u modernosti dinamično sjećanje koje se, s obzirom na uključenost većeg broja aktera te napredak tehnike koji je doveo do informacijske revolucije, nalazi u stalnom procesu osmišljavanja. Prema P. Bergeru, osmišljavanje prošlosti predstavlja trajan proces koji se tiče pojedinčeve biografije i odnosa spram kolektivne prošlosti (Berger, 1963). Ovaj proces, pak, u modernosti biva posebno naglašen jer dolazi do veće mobilnosti pojedinaca i porasta broja situacija u kojima se bira između različitih sustava interpretacije prošlosti. Pritom posebnu važnost zadobivaju sfere politike, medija i tržišta koje stalno kombiniraju zahtjeve za ujednačavanjem, sistematiziranjem i ponovnim revidiranjem prošlosti.

Različiti akteri nastoje putem svoje komunikacijske sposobnosti održati, promijeniti ili obezvrijediti postojeća tumačenja važnih događaja iz prošlosti. Tako se u javnom prostoru svako tumačenje načelno može dovesti u pitanje. Razmatranje poticanja zaborava prošlosti, relativiziranja ili prevrednovanja sjećanja, neodvojivo je od uzimanja u obzir institucionalnih osnova modernosti. Kako se često tvrdi, a nastojalo se pokazati i u prethodnom poglavlju, modernost se stalno »ponavlja« u dinamici slobode i discipliniranja. Urbanizacija i širenje interakcija u okviru nacija, a potom i preko njihovih granica, odvijaju se paralelno s jačanjem birokracije i tehničkih mogućnosti nadziranja. Ova dinamika nije bez odjeka ni u problematici pamćenja, a osobito dolazi do izražaja u pojmu politika sjećanja. Pod tim pojmom razumijeva se institucionalno uspostavljeno upravljanje prošlim događajima

koje prvenstveno provode državni aparat, međunarodne institucije i političke stranke. Premda je pogrešno reducirati pamćenje u modernosti na politike pamćenja, one povremeno imaju važne učinke pa se pojavljuju kao bitan dio analize kolektivnih implikacija pamćenja. Kada neka politika sjećanja inkorporira i oblikuje određeni prošli događaj, prema tome se u javnosti postavljaju različiti akteri, žrtve, kulturni djelatnici, a povremeno i sudovi.

Iz perspektive politika pamćenja zaborav se odnosi na to da se neke sadržaje uporno, a ponekad i nasilno, nastoji držati podalje od javne sfere jer se smatraju štetnima ili barem nepotrebnim za društvo. Relativizacija sjećanja događa se u onim slučajevima kada neki akteri javno tvrde da je pamćenje događaja pogrešno, pa dominantnoj verziji suprotstavljaju neku drugu verziju istog događaja: tada su posrijedi prijepori oko njegove istinitosti. Napokon, kad je riječ o prevrednovanju događaja, u igri je promjena njegova značenja za društvo. S obzirom na nove okolnosti, nekim starim događajima može se pridavati veće ili manje značenje, zbog čega i dolazi do njihova stupnjevanja.

Potrebno je pomnije razmotriti kako se u modernosti odvijaju procesi u kojima se želi djelovati na recepciju prošlih događaja.

1.3.1. Dinamika sjećanja i zaborava ili kako se brišu i potiskuju tragovi prošlosti

Porast interesa za proučavanje sjećanja doveo je i do porasta interesa za proučavanje zaborava u društvenim i humanističkim znanostima (Whitehead, 2009). Ipak, treba primijetiti da je u konceptu društvenog zaborava prisutna određena metaforičnost, isto onako kao što je bila prisutna i u pojmu javnog pamćenja. Naime, o onome što se u društvu zaboravilo nije moguće ni govoriti, pa ovaj pojam prije označava ono što se nastojalo zaboraviti tako što bi se uništilo, cenzuriralo ili na neki drugi način držalo podalje od sfere javnog interesa.

Tako i zaborav ima više oblika i funkcija. Jednu od važnijih tipologija u tom kontekstu razvijao je P. Connerton, koji razlikuje sedam sljedećih tipova zaborava: represivno brisanje, preskriptivno/propisano zaboravljanje, zaboravljanje koje je konstitutivno u formiranju novog identiteta, strukturna amnezija, zaboravljanje kao poticanje nepotrebnog, zaboravljanje kao planirano zastarijevanje i zaboravljanje kao ponižavajuća šutnja.

Za razliku od Connertona, A. Assmann ponešto jednostavnije razlikuje samo dva tipa zaborava, aktivni i pasivni (Assmann, 2008). Aktivno zaboravljanje odnosi se na uništavanje, a pasivni zaborav na skrivanje i zanemarivanje. Naslanjajući se na ovu tipologiju, držimo da je moguće govoriti o određenoj skali u kojoj, s jedne strane, postoji aktivno djelovanje na zaboravu nekih, za pojedine grupe štetnih sadržaja, a s druge se cilja na zaborav nekih sadržaja uslijed priljeva novih događaja/informacija. Kao važni primjeri aktivnih oblika zaborava mogu se uzeti politički režimi i umjetnički te društveni pokreti, primjerice moderni pokret u arhitekturi u prvom dijelu 20. stoljeća.

A kao ekstremni oblici, kako brisanja, tako i potiskivanja prošlosti u modernosti, navode se totalitarni režimi.¹⁰ P. Connerton kaže da mentalno porobljavanje podanika u totalitarnim režimima počinje upravo oduzimanjem njihova pamćenja te govori o metodi organiziranog zaborava. U ovu metodu mogu se ubrojiti zabrane pisaca i njihovih djela, otpuštanja s posla, pogotovo osoba zaposlenih u zanimanjima koja su vezana za institucionalno prenošenje sjećanja, brisanje blagdana te uništavanje i micanje svih materijalnih simbola prošlog doba. Pisanje o totalitarizmima i zaboravu ostavilo je snažan trag u dvadesetostoljetnoj povijesti, našavši svoj izraz u književnim djelima, od kojih je posebno slavno ono G. Orwela, te u iskazima važnih svjedoka vremena kao što su A. Solženjicin ili E. Wiesel.

No, brisanje prošlosti na manje radikalna način prisutno je i u nižu drugih slučajeva, od poslijeratnih okolnosti i društvenih prevrata, ili još manje upadljivih društvenih razračunavanja s vlastitom prošlošću. Kao važna ilustracija moderne orijentacije k novom, može poslužiti primjer moderne arhitekture. Pokret koji ju je promicao proistekao je iz težnje za poboljšanjem uvjeta stanovanja u demokratskim i industrijskim društvima, no njegovi su učinci relativno brzo postali prijeporni. D. Pinson piše da su se poklonici moderne »našli zarobljeni vizijom čovjeka, previše inspiriranom univerzalijama prosvjetiteljstva i biološkim zahtjevima jedne epohe, obilježene brigom za higijenu i pretjeranim nadanjima uložanim u znanost i tehniku. Konačno, njihova težnja za jednakošću uvjeta stanovanja svedena je na potpunu uni-

¹⁰ Kao totalitarni režimi uzimaju se u obzir samo dva slučaja iz 20. stoljeća — Sovjetski Savez za vrijeme Staljina i Njemačka za vrijeme Hitlerove vladavine.

formnost kojoj čovjek može pristupiti samo kao standardna osoba smještena u standardnu arhitekturu» (Pinson, 2001: 56). Prezir prema prošlom dobro ilustriraju primjeri u kojima se očituje rezoniranje vodećih osoba arhitekture moderne. Kada je primjerice došao predavati na Sveučilište Harvard, W. Gropius je svojim studentima ograničio pristup povijesti arhitekture, držeći da bi ih ona samo sputavala. A Le Corbusier je pak predlagao Plan Voisin koji je uključivao rušenje dijela starog Pariza, koji bi bio zamijenjen visokim zgradama izgrađenim prema suvremenim načelima.¹¹ Polemika vezana uz arhitekturu moderne i sama je skrenula pozornost na važnost prostornog okruženja za održavanje kolektivnog pamćenja, podsjećajući na antičko učenje po kojemu je lakše pamtili ono što se u mislima smjesti u prostor. Indirektno je postavljen izazov za razmišljanje o pamćenju i zaboravu u širem kontekstu moderne, s nacionalnim državama, tehnološkim i ideološkim promjenama te, dakako, ratnim razaranjima koja uvelike mijenjaju životnu sredinu. Kao što je slučaj i kod drugih tenzija kada je riječ o sjećanju, i ove tenzije mogu tinjati u društvu a da nisu stalno propitivane na javnoj pozornici. No, brojni primjeri pokazuju da su javne sfere mnogih europskih država krajem 20. stoljeća podijeljene oko pitanja što valja pamtili, a što zaboraviti. Prijepori su se vodili i oko toga koja područja, populacije i događaji zaslužuju posebnu pozornost.

U svemu tome suvremeni je čovjek, poput lika iz Borgesove pripovijetke *Aleph*, suočen s pritiskom na zaboravljanje, a nedoumica koja ga može mučiti jest pitanje koliko je to što zaboravlja važno.

1.3.2. Relativizacija prošlosti.

Odmjeravanje suprotstavljenih sjećanja

Sjećanje na prošli događaj ne suočava se samo s izazovom da će ga odnijeti zaborav, nego i s mogućnošću da će mu se suprotstaviti neko drugo sjećanje koje će drukčije interpretirati značenje događaja i njegovih pojedinih epizoda. Ovo suprotstavljanje može se odvijati na

¹¹ Već od šezdesetih godina 20. stoljeća javljaju se kritičari nekih postavki moderne arhitekture, kao što su Mumford ili Choay. Do reakcija dolazi čak i među priznatim arhitektima, o čemu najbolje svjedoči knjiga A. Rossija *Arhitektura grada*. Rossi se u njoj poziva na M. Halbwachsa i zagovara razmatranje kolektivnog sjećanja pri planiranju prostora.

1. Modernost i kultura sjećanja

različitim razinama, od toga da se individualnim iskazima suprotstavljaju drugi individualni iskazi, preko toga da postoje različiti elementi pojedinih narativa različitih društvenih grupa, do toga da postoji razlika u sržnom narativnom programu tumačenja određenog događaja. Ove razlike u tumačenju često se analiziraju u studijama sjećanja, prije svega stoga što rasvjetljavaju odnose između pravde i traume. Raspravljajući o tom odnosu B. Misztal navodi da pitanja kako i što treba pamti da bi se postiglo dobro društvo imaju dugu povijest, ali u današnje vrijeme »jezik ljudskih prava, politike identiteta i širenje demokracije olakšali su stvaranje novih veza između pamćenja i pravde« (Misztal, 2003: 145). Možda je upravo to uzrok što su se mnogi autori uhvatili ukoštac ne samo s pitanjem kako se u stvarnosti pripadnici nekih grupa sjećaju prošlog događaja, nego i kako ga treba pamti. Razmatraju se različita pravedna rješenja koja bi trebala popraviti štetu, učinjenu u područjima pogođenim zbivanjima koja ostavljaju za sobom traumatizirane grupe. Prema mišljenju A. Assmann, kompleksne društvene situacije trebalo bi riješiti relativno jednostavnom formulom. Ona piše o transformativnoj snazi sjećanja koja zahtijeva da se na principu uzajamnosti stvara zajednički okvir »...u kome će se naći u slučaju simetričnih odnosa nasilja prostor proturječnog sjećanja i u slučaju asimetričnog odnosa nasilja biti prepoznata patnja žrtve« (Assmann, 2012: 213).

Stoga postoje argumenti i za nužnost razvoja različitih međunarodnih institucija ili komisija koje bi trebale posredovati u rješavanju ne samo konflikata nego i njihovih posljedica. Od Drugog svjetskog rata pravo je suočeno s teškim zadatkom suđenja za različite povrede ljudskih prava. Od međunarodne pravde očekuje se da sagleda činjenice i donese pravedne presude koje bi omogućile stabilnost međunarodnog sustava. No, osim političke stabilnosti, u pitanju je i sama ljudska moralnost. U presudi A. Eichmannu suci su se, između ostalog, pozvali i na Gropiusa koji je rekao da je kazna nužna »kako bi se zaštitila čast ili autoritet onoga tko je povrijeđen prijestupom, jer bi izostanak kazne bio uzrokom njegova poniženja« (Arendt, 2002: 263). U jednom govoru održanom 2005. godine Carla del Ponte je na sljedeći način istaknula jedan još važniji cilj međunarodnog suda: »Međutim, najvažniji ulog koji donosi pravda je nematerijalan. Pravda treba istinu. Sudovi su namijenjeni dokazivanju činjenica na osnovi nepo-

bitnih dokaza. Moja najveća nada je da činjenice, svi ti djelići istine koje smo sakupljali tijekom godina, polako no sigurno oblikuju kolektivno pamćenje« (Špoljar Vržina, 2009: 246).

No, ostaje pitanje funkcionira li stvarnost uvijek prema zamišljenim programima. Uzimanjem u obzir višestrukih interakcija između međunarodnih institucija, zajednica sjećanja i nacionalnih zajednica, potrebno je voditi računa o tome koliko je teško uskladiti univerzalni jezik međunarodnog prava i različita iskustva koja pojedini akteri nose iz prošlih događaja. Stvar otežava i napetost između stalne deklarativne težnje u modernosti za zaštitom žrtava i željom za stalno novim tumačenjem prošlih događaja. Nastojanja da se u nekim slučajevima zakonski propiše »zatvorenost« određenog događaja, naišla su na niz proturječnosti. U Francuskoj je na primjer unošenje u zakonsku proceduru zakona koji je propisivao da se ne smije dovoditi u pitanje genocid nad Armencima, izazvalo negodovanje dijela francuskih povjesničara, a nerijetko postoje i polemike o tome koje su granice tumačenja holokausta. Sve te rasprave odnose se na relativizaciju sjećanja, procesa koji se u sociološkom smislu javlja uvijek kada grupe ljudi misle da se želi promijeniti njihov stav o tome što je istinito u nekom događaju. Stoga je borba protiv relativizacije sjećanja proces u kojem pripadnici neke grupe osjećaju da se suočavaju s pritiscima drugih grupa u pogledu promjene svog stava prema prošlom događaju. Grupe mogu različito reagirati na te pritiske, uključujući i situaciju jačanja homogenosti te borbe protiv onoga što se drži relativizacijom istine. U tom procesu dolazi do pozivanja na sjećanje i traumu kao podupiratelje sjećanja koje se nastoji braniti.

1.3.3. Sjećanja i njihovo prevrednovanje.

Između sakralizacije i profanizacije
(birokratizacije i spektakularizacije) prošlosti

Osim naznačenih dinamika sjećanja i zaborava te borbe oko definiranja »istine sjećanja«, važno je razmotriti i dinamiku prevrednovanja sjećanja. Ovaj proces može se pratiti kroz način na koji se oblikuju sadržaji kulture sjećanja i reakcije koje pritom pobuđuju. Putem njih mogu se dramaturgizirati odnosi heroja, žrtava, počinitelja zločina i promatrača ili, nasuprot tomu, prikazivati događaje u neodređenijim i formalnijim terminima. To, dakako, utječe i na recepciju samog događaja.

1. Modernost i kultura sjećanja

ja koja se odvija uz izraženije iskazane ili umjerenije emocije. Slikovito se ovaj proces može naznačiti kroz podjelu koju donosi G. Mockin prema kojoj postoji napetost između različitih odnosa spram istog događaja, kroz razlikovanje sakralizacije sjećanja, sekularizacije sjećanja i skrnavljenja sjećanja. Sakralizacija sjećanja je proces u kojem kulturno sjećanje na neki događaj u društvu dobiva iznimno važno, sakralno mjesto u građenju orijentacijskog okvira sadašnjosti i budućnosti. On ujedno zahtijeva da se sjećanje na sakralni događaj fiksira u prostoru i vremenu, što znači da su sakralnom sjećanju potrebni mjesto, intimnost i neizrecivost (Mockin, 2005). Autor se, nažalost, samo površno bavi definiranjem procesa sekulariziranja sjećanja, za koji kaže da ga je ponekad teško razlučiti od banalizacije sjećanja te njegova skrnavljenja. Za skrnavljenje kaže se da je »problematiziranje ranijeg sakralnog sjećanja, što je proces kojim se to sjećanje svjesno uništava ili profanira« (Mockin, 2005: 260). Ono što držimo važnim u ovoj tipologiji jest inzistiranje na prostorno-vremenskom fiksiranju sjećanja, koje teži kolektivnom priznanju i prenošenju. No, dok je Mockin prvenstveno zainteresiran za moralne implikacije prenošenja sjećanja na holokaust, u ovom je radu od prvenstvenog interesa propitivanje dinamike sjećanja u povijesnim okolnostima modernosti, u kojima je prenošenje sjećanja otežano procesima koji uključuju promjenu doživljaja vremena, intenziviranje međugrupnih odnosa te fokusiranje na racionalizaciju odnosa. Stoga je iz Mockinove tipologije važno izdvojiti kriterij, a to je različito vrednovanje samog događaja koje se može vidjeti, kako od strane različitih društava/društvenih okvira, tako i unutar samih društava/društvenih okvira.

Rečeno Mockinovim terminima, bitna je razlika između sakralizacije sjećanja u kojoj se neki događaj prikazuje kao izniman i stoga važan za identitetsko oblikovanje grupe, te sekularizacije sjećanja pri kojoj je naglasak na prošlosti, odnosno svršenosti prošlog događaja koji stoga ne bi trebao utjecati na aktualno orijentiranje društva u zbilji. U osnovi procesa profanizacije sjećanja u modernosti stoje procesi birokratizacije i spektakularizacije sjećanja. Sfere politike te medija i tržišta, premda nisu jedine, nameću se kao čimbenici koji su u modernosti imali ključne uloge u ovim procesima, kao i polemikama ima li u nekom društvu previše ili premalo sjećanja na pojedine događaje.

Birokratizacija sjećanja dio je određenih politika pamćenja, dok spektakularizacija sjećanja predstavlja dio industrije sjećanja.

Pedeset godina nakon Kristalne noći, 10 studenog 1988., F. Jeninger održao je govor u Bundestagu koji je trebao podsjetiti na strahote koje su se događale pola stoljeća prije te na važnost pamćenja tih zločina. Govor je ocijenjen katastrofalnim. U čemu je bio problem? Jeninger je nedvojbeno osudio zločin i nije ga relativizirao, uspoređujući ga s drugim povijesnim događajima koji bi umanjili njegovo značenje, a opet, održao je govor koji je njemačka javnost proglasila pogrešnim, čak katastrofalnim. Problem je u tome što je »svaka pojedinost — drhtava tijela beba koje krvare, nage majke, mladi krvnici koji između rafala puše — prepričana bez zastajkivanja, monotonim glasom, bez osjećaja« (Buruma, 2002: 231). Drugim riječima, ta je prilika zahtijevala komemorativni govor, a govornik je, kako Buruma prenosi dojmove njemačke javnosti, održao »trezveni govor o povijesti«. Napoljetku, kad su se stvari slegle, sasvim sigurno je bilo i onih koji su smatrali da nema ništa sporno u cijelom događaju. Zar i sam Jeninger, u određenom smislu, nije predstavljao dominantnu crtu modernosti? Zar se od 18. stoljeća na Zapadu ne radi tako da se sve raščlani, razmrsi i racionalno prouči, kako bi se potom složilo u shvatljivu i prihvatljivu stvarnost kojom se teži ovladati?

Birokratizacija prošlosti odnosi se na njezino čišćenje od simboličnih elementa koji bi mogli dati identitetsku vrijednost grupi. Time se ne nastoji zataškati niti zaboraviti prošlost, kao ni posezati za jednom povijesnom istinom da bi se njome neutralizirala druga, što rezultira relativizacijom prošlosti. Radi se o nastojanju da se prošlost odmjeri razumno, onoliko koliko to dopuštaju dokumenti, putem propisanih procedura. Prošlost je u određenom smislu intelektualna igra čija je dobra strana da je u idealnim uvjetima svima prihvatljiva. Jeninger je na svoj način učinio ono što se inače zbiva na niz različitih načina: događaj koji se prikazuje kao sakralan, prikazao je kao sekularan. Njegov primjer, ipak, prije pokazuje jednu tehniku negoli konačan rezultat. Reakcije koje su uslijedile pokazale su da je sjećanje na holokaust, na simboličan način, još uvijek važno i to na globalnoj razini. Mnogi drugi slučajevi pokazali bi pak da su i neki prošli događaji u svojoj recepciji prošli put od sakralizacije do sekularizacije.

1. Modernost i kultura sjećanja

Međutim, mogu se navesti i rjeđi primjeri koji oslikavaju suprotan proces naknadne sakralizacije sjećanja, pri kojem neki dotad manje važan događaj zadobije veliku ulogu u identitetskom oblikovanju grupe. Veliki prevrati kao što su revolucije i ratovi redovito vode k novoj kanonizaciji događaja kojom se revidiraju određene društvene tradicije. Francuska revolucija sa svojim novim kalendarom i panteonom težila je imaginarnom odmicanju od starog režima te stvaranju posve novog čovjeka, ali je uključivala i povremena traženja uzora u starom Rimu. Uspon i pad komunističkih režima diljem Istočne Europe također mogu poslužiti kao primjeri potrage za upotrebljivom prošlošću u kojoj se tražio simboličan okvir društva.

Ako se prikazu kulturno i intenzivno te u kratkom razdoblju prevrata, kanonski događaji teško se mogu oduprijeti procesu spektakularizacije sjećanja. Spektakularizacija sjećanja odnosi se na predstavljanje prošlih događaja postupcima i sadržajima kojima dominira logika tržišta i zabave. Svijet medija, tiska, televizije i informacijske tehnologije usko je povezan s usponom modernosti i dominantno potiče upravo takav eksces sjećanja. U tom procesu prožimanja sjećanja s tržištem i zabavom, najočitiji je primjer vezivanja slavnih osoba za obilježavanje prošlosti, čime se nerijetko zamagljuje ili u drugi plan stavlja žrtve samog događaja.¹² Iz toga proizlaze i dvosmisleni odnosi između medija, pamćenja i zaboravljanja, pa ne čudi da, prema nekim mišljenjima, upravo mediji pridonose stvaranju kulture manipuliranja i zaborava. S. Meštrović tako piše o pojavi postemocionalnog društva u kojem se manipulira recikliranjem starih događaja i predrasuda kako bi se pod krinkom racionalizacije, ljudskih prava i demokracije opravdali ratovi i provodili genocidi (Meštrović, 1996/ 1997; 2014). Tvrdi se, također, da mediji pridonose kulturno-institucionaliziranom zaboravljanju jer prenose skup nepovezanih i prolaznih slika prošlosti te tako, zapravo, slabe veze između osobnog iskustva i javnog sjećanja (Connerton, 2009).

¹² Tako je primjerice vijest koja je preplavila međunarodni medijski prostor bio posjet pjevačice Madonne mjestu sjećanja u Parizu na kojem se odavala počast žrtvama terorističkog napada. Pjevačica je na tom mjestu prigodno izvela nekoliko svojih pjesama, a medijski prikazi implicitno su više potvrđivali status slavne osobe negoli podsjećali na tragični događaj.

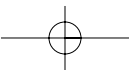
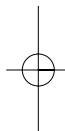
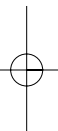
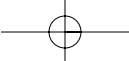
Zbog svega naznačenog, a uzimajući u obzir važnost medija za oblikovanje moderne javne sfere, potrebno je ispitati njihove različite aspekte, ovisnost o društvenim akterima i kontekstu te pažljivo razmotriti poruke koje odašilju. Stoga se i suvremena opsesija pamćenjem ne može zamisliti bez uzimanja u obzir novih medija kao prenositelja pamćenja (Huyssen, 2003). Mediji se pritom mogu pojaviti u različitim ulogama, imaju dominantno mjesto u procesu spektakularizacije prošlosti, a osim toga, mogu promicati specifične politike pamćenja, demokratizacije sjećanja ili revizija određenih tumačenja prošlosti. Kao i u sferi politike, medijske institucije mogu mijenjati dominantan smjer prikazivanja te se od spektakularizacije preusmjeriti na sakralizaciju sjećanja. Ne čudi stoga da su svijet medija i način na koji prikazuju pojedine prošle događaje predmet brojnih analiza. Upravo kroz medije i njihovu neizbježnu sklonost selektivnosti može se pratiti koji se događaji teže prevrednovati ili zaštititi od zaborava, pa stoga, i kada nisu eksplicitno navedeni, predstavljaju dominantno područje u modernosti u kojem se istražuje kultura sjećanja.

Sva dosad naznačena nastojanja oko prenošenja sjećanja na neke događaje, a potom i teškoće na koje ti pokušaji nailaze, vezana su uz važan paradoks modernosti koji se tiče modernih institucija i njihovih učinaka. Državne (birokratske) institucije, mediji, obrazovanje i političke stranke, zamišljeni su kao sredstva za racionalno ovladavanje kompleksnim uvjetima modernosti, ali uslijed odnosa moći, važnosti emocija u ljudskim odnosima te unutarnjih strukturalnih ograničenja redovito imaju drukčiju ulogu. U kontekstu kulture sjećanja institucije načelno provode deemocionalizaciju prošlih događaja, prevodeći ih na institucionalno prihvatljiv jezik. No, budući da u širim društvenim okvirima ulaze u međusobne odnose, u institucijama se događaju i drukčiji procesi. Osnova tih procesa je pojava tenzija između racionalnog cilja i održavanja simboličnog okvira institucija, ili onoga što predstavljaju. Modernost potiče racionalizaciju društva i širenje racionalnih procedura, istovremeno stvarajući uvjete za poticanje izgradnje čvrstih simboličnih okvira u kojima se društva reprezentiraju i ogledaju, a pojedinci izgrađuju identitet. Pri tome može dolaziti do različitih odnosa između predstavnika institucija, žrtava i ostalih aktivnih sudionika kulture sjećanja. Ovaj proces može ići od simbolične identifikacije koja uključuje prožimanje aktera, do ravnodušnosti ili

1. Modernost i kultura sjećanja

osporavanja, u kojima žrtve bivaju proglašene »opasnima« ili »nemo-dernima«, a djelatnici institucija »manipulatorima prošlosti«.

Vrijeme se u konačnici ne može vratiti unatrag, ali kako se prošlost ne uspijeva potpuno potisnuti, između prošlih događaja neprestano se povlače analogije i traže sličnosti i razlike. To je osnova kulture sjećanja koja se redovito puni sadržajem kroz klasificiranje prošlih događaja i označavanje važnih prostora te stvaranjem heroja i žrtava koji se uspoređuju s nekim drugim herojima i žrtvama. U tim se figurama ogledaju moderna društva, a oko njih se vrte društvene drame pamćenja i zaborava te relativiziranja i prevrednovanja.

1.4. ISTRAŽIVANJE KULTURE SJEĆANJA

Raspravljajući o različitim aspektima kulture sjećanja, načinima prenošenja sjećanja u modernost te preprekama koje stoje na putu takvom procesu, jasno je u kojoj je mjeri kultura sjećanja povezana s brojnim pojavama društvenog života. Kultura sjećanja oblikuje se u školama, muzejima, knjižnicama i raznim drugim institucijama koje tumače prošlost. Prožimajući različite rituale, knjige, filmove, medijska izvješća i znanstvene radove, kultura sjećanja postala je dio komunikacijskog procesa kroz koji pojedinci interpretiraju prošlost te stvaraju međusobne veze ili dovode u pitanje svoje veze. Istraživanje kulture sjećanja pojavljuje se kao interdisciplinarni zadatak u kojem se susreću sociologija, povijest, psihologija, pa i druge znanosti koje pokušavaju zahvatiti dijelove reprezentiranja prošlosti. Za razliku, primjerice, od klasičnog povijesnog istraživanja, koje prvenstveno cilja na otkrivanje činjenica o prošlom događaju, istraživanje koje u prvi plan stavlja pamćenje proučava način na koji je neki događaj iz prošlosti tumačen i reprezentiran od strane kasnijih naraštaja (Keightley, 2010). S pravom se pritom ustvrđuje da su tumačenja prošlih događaja u stalnom procesu pregovaranja između kolektivnih i osobnih procjena, zbog čega često bivaju i predmeti različitih nesuglasica i sukoba. Ipak, to ne znači da su sva sjećanja jednako važna. Posebno je važno proučavati one društvene situacije u kojima se ističu nastojanja da se neki povijesni događaj precizno kodira i jednoznačno kolektivno pamti. Interes za tragove koje događaj iz prošlosti ostavlja u suvremenom društvu, kao i za sukcesivne transformacije u njihovom interpretiranju, omogućio je izbjegavanje lažne dileme u kojoj se nametao izbor između analize navodno kratkih događaja ili strukturalnih dugih trajanja. Događaji i njihova tumačenja ne samo reprezentiraju društvo, već imaju i stalan povratni učinak na njega ili, kako kaže Dosse, reflektiraju se na čitav društveni svijet jer funkcioniraju kao »matrica za simboličnu konstrukciju značenja« (Dosse, 2015: 35).

Istraživanju kulture sjećanja u ovoj se knjizi pristupa kroz analizu komunikacijskog procesa u kojem na različite načine sudjeluju autor, kontekst, uobličavanje kulturnih sadržaja te njihova recepcija, u vezi s dinamikom društvenih grupa relevantnih za kulturu sjećanja. Premda su pojmovi autora i konteksta, još od ranog strukturalizma preko Barthesovih tekstova pretrpjeli ozbiljne kritike, oni još uvijek predstavljaju važne istraživačke koncepte (Bal i Bryson, 2005). Treba im pridodati i koncept recepcije te uključivanje u analizu vremenske dimenzije, odnosno dinamike i promjene (Holub, 1988). Ipak, hermeneutičko interpretiranje komunikacijskog procesa ne mora posve zatvoriti vrata svakom obliku strukturalizma. Naime, važno je istraživati dolazi li u nekim fazama do takvih strukturiranja kulturnih sadržaja koja imaju snažno usmjeravajuće djelovanje u tumačenju društvene stvarnosti te u okviru kojih opozicijskih kategorija se ono odvija. Tako se mogu paralelno koristiti neki postupci strukturalističkog i hermeneutičkog pristupa, što se eksplicitno zagovara i unutar kulturne sociologije (Alexander i Smith, 2005; Reed i Alexander, 2008). Na taj način omogućava se povezivanje strukturiranja kulturnih sadržaja i njihova tumačenja od strane pojedinih aktera u društvenom polju te se nastoji ne razdvojiti nego integrirati značenje strukturiranja narativa s njegovim društvenim pozicioniranjem.

Držim da istraživanje društvenih i povijesnih procesa može pokazati dolazi li u nekim razdobljima do formiranja sržnog narativnog programa, kako do njega dolazi i kolika je njegova snaga. Drugim riječima, u kojoj mjeri taj program usmjerava percepciju stvarnosti, a u kojoj biva preinačen. Razmatra se i djelovanje narativa u sferi društva, ne zanemarujući tvrdnje o dinamičnom djelovanju kulture koje iznosi Lotman. Tako će se u ovom radu nastojati povezati kontekstualizacija nastanka sadržaja kulture sjećanja, iščitavanje društvenih okolnosti u kojima su pojedini simboli i narativi smisleni za društvene aktere i rekonstruiranje dominantnih narativnih strukturiranja kulture sjećanja.

Pri tome se knjiga temelji na sljedećim izvorima:

- Najznačajniji sadržaji vukovarske kulture sjećanja, s posebnim fokusom na knjige svjedočanstava, romane i filmove te spomenike i obilježavanje Dana sjećanja na žrtvu Vukovara
- Dostupna znanstvena literatura koja se bavi temama Vukovarske bitke, uspostavom poslijeratnog života u gradu te oblikovanjem

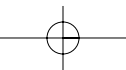
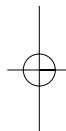
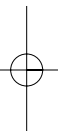
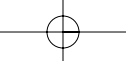
1. Modernost i kultura sjećanja

kulture sjećanja. Pri pisanju knjige koristili smo i rezultate vlastitih istraživanja o materijalnoj i simboličnoj obnovi grada, naročito rezultate sudjelovanja u istraživanju »Obilježavanje i sjećanje« koje je autor proveo 2014. godine u suradnji s prof. dr. sc. K. Kufrinom.

- Dnevne novine *Večernji list*, *Slobodna Dalmacija*, *Jutarnji list* i *Glas Slavonije* te lokalne *Vukovarske novine* koje izlaze dvaput mjesečno. Tekstovi relevantni za kulturu sjećanja prate se od 1992. do 2016. godine, osim u slučaju *Jutarnjeg lista* i *Glasa Slavonije*, koji su korišteni u razdoblju od 1998. do 2016.

Temeljem navedene građe cilj je odgovoriti na pitanje može li se govoriti o promjenama u kulturi sjećanja na Vukovarsku bitku i kako se te promjene mogu tumačiti. Nastojalo se utvrditi koji su to akteri koji su se na različite načine uključivali u nastajanje kulture sjećanja i kako su njihova djela tumačena. Bitno je pritom bilo i pitanje kako se odvijalo sučeljavanje institucionalnog upravljanja s politikom pamćenja te emocionalnih reakcija na prikazivanje prošlosti.

Na osnovi svega navedenog nastojat će se također utvrditi u kojoj se mjeri mogu povezati lokalni događaji i globalni procesi. U tom kontekstu istražiti će se i u kojoj se mjeri događaji u Vukovaru mogu povezati s tenzijama karakterističnim za razdoblje modernosti, a koje se tiču pamćenja i zaborava, relativizacije, spektakularizacije i birokratizacije sjećanja. Povezujući lokalne događaje i povijesni proces, u knjizi će se rekonstruirati produkcija i recepcija kulture sjećanja prethodnih dvadeset i pet godina te razmotriti do kojih nas to zaključaka dovodi kada je u pitanju označavanje događaja, populacije i prostora Vukovarske bitke.

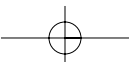
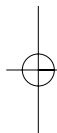
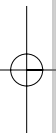
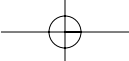

2.

SJEĆANJE NA VUKOVAR: OD OKUPACIJE DO KRAJA MIRNE REINTEGRACIJE

*Molimo te, da ove mlade ljude koji se još nisu okučili,
da se mogu okučiti u svom gradu, svom selu,
svojoj ulici, na pragu stare roditeljske kuće.*

Molitva upućena svetom Antunu 13. lipnja 1994.

2.1. RAT U VUKOVARU I NJEGOVE POSLIJEDICE

2.1.1. Vukovarska bitka — uzroci i tijek

Kako bi se jasnije sagledali ratni događaji u Vukovaru često se raščlanjuju različite faze, kako same Vukovarske bitke, tako i njezina šireg smještanja u povijesni kontekst. Piše se stoga o fazi priprema za rat, fazi intenzivnih ratnih sukoba, fazi »ni rata ni mira« te fazi mirne reintegracije (Živić, 2009). Premda se ova knjiga prvenstveno bavi fazama koje su slijedile nakon ratnog sukoba, potrebno je ukratko ispitati i uzroke i tijek same bitke.

Radi se naime o najznačajnijoj bitki u vrijeme rata u Hrvatskoj, koji je potrebno promatrati u kontekstu sukoba koji se vodio prilikom raspada Jugoslavije. Raspad Jugoslavije poklapa se s raspadom komunističke ideologije i organizacijskog sustava koji je dominirao Istočnim blokom, ali je određen i nekim unutarnjim faktorima koji su doveli do toga da bude obilježen ratnim sukobima. Rat je prvo izbio u Sloveniji (lipanj-srpanj 1991.), potom u Hrvatskoj (1991.—1995.) te u Bosni i Hercegovini (1992.—1995.).

Posljednja kriza federalne države može se pratiti kroz rasprave vođene oko potrebe za jačom centralizacijom ili decentralizacijom Jugoslavije koje su, uslijed promjene međunarodnih odnosa, utjecale na lokalne prilike. S obzirom na odnose snaga, ključne poteze započelo je srpsko vodstvo koje se zalagalo za snažniju centralizaciju države, ili za konstituiranje nove države koja bi ispunjavala princip »svi Srbi u jednoj državi« (Žunec, 2007). *Srpska akademija nauka i umetnosti* objavila je 1986. godine *Memorandum* u kojem su iznesene glavne točke srpskog nacionalističkog programa, a 1987. na mjesto predsjednika Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije dolazi Slobodan Milošević, s ciljem njegova provođenja. Već krajem 80-ih godina srpski mediji počeli su oživljavati sjećanje na Drugi svjetski rat, s naglaskom na zločine koje je ustaški režim vršio nad Srbima. Tome su dodavani različiti komentari o nezadovoljavajućem položaju Srba u Hrvatskoj (Ba-

rić, 2013). U takvim okolnostima veći dio srpske populacije u Hrvatskoj podupro je plan promican iz Beograda, pripremajući se za ono što se često naziva pobunom Srba u Hrvatskoj. S druge strane, kako je rasla nesigurnost, početni hrvatski prijedlozi za traženjem nekog vida konfederacije prerasli su u otvoreno zagovaranje neovisnosti.

Na vukovarskom području znakovi razmimoilaženja vidljivi su već početkom 1990., kada su srpski predstavnici unutar Saveza komunista tražili organiziranje mitinga istine kojim bi iskazali podršku Srbima na Kosovu, kao i neslaganje sa stajalištima hrvatskog vodstva. Glasanje za odnosno protiv organiziranja mitinga pokazalo je podjelu između mjesnih zajednica po etničkom ključu, pa miting na kraju nije dobio većinsku potporu. U travnju 1990. održani su prvi višestranački izbori u Hrvatskoj; u Vukovaru je pobijedila stranka Saveza komunista Hrvatske — Stranka demokratskih promjena (SKH-SDP). Hrvatska demokratska zajednica bila je druga po broju osvojenih mandata, dok je Srpska demokratska stranka (SDS) osnovana na gradskoj razini tek u lipnju iste godine. Nakon njezinog osnivanja pridružio joj se dio zastupnika SKH-SDP-a (Marijan, 2013). Među onima koji su se iz redova SKH-SDP-a priključili Srpskoj demokratskoj stranci bili su i neki vrlo važni akteri, kao što su G. Hadžić i S. Dokmanović, koji je izabran i za predsjednika Vijeća općine Vukovar. Već u kolovozu 1990. ta stranka organizirala je referendum kojim se izjašnjavalo za srpsku autonomiju na područjima Republike Hrvatske. Trend etničkih homogenizacija pojačao se u drugom dijelu 1990. i početkom 1991. godine, kada počinju noćne straže i blokade prometnica. Sve je to definitivno vodilo prema ratnom sukobu, pogotovo nakon događaja u proljeće 1991. kada je izvršen napad na pripadnike hrvatske policije, što po nekima predstavlja početak rata u Hrvatskoj. Dana 2. svibnja skupina hrvatskih policajaca krenula je u akciju oslobađanja dvojice kolega koje su dan prije zatočili srpski pobunjenici, međutim, upali su u zasjedu u Borovu Selu, pri čemu je ubijeno 12 policajaca, a 21 ranjen. Nakon tog događaja do ljeta je sve češće dolazilo do manjih oružanih sukoba, u kojima je bilo žrtava na obje strane. U tom razdoblju dolazi i do brojnih promjena na čelnim mjestima važnih institucija, pri čemu treba spomenuti da je sekretarom za narodnu obranu imenovan T. Merčep. U srpnju je u Vukovaru osnovan krizni štab, a za njegova predsjednika izabran je vladin povjerenik M. Vidić Bili (Marijan, 2013).

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mirne reintegracije

Od 31. kolovoza do 11. listopada 1991. obranom Vukovara zapovijedao je bivši zrakoplovni potpukovnik Jugoslavenske narodne armije M. Dedaković — Jastreb. Nezadovoljan zbog pomoći koja je dolazila u Vukovar, Dedaković u listopadu odlazi u Vinkovce gdje je jedno vrijeme obnašao dužnost zapovjednika Operativne grupe Vukovar, Vinkovci, Županja. Na mjestu zapovjednika obrane grada zamijenio ga je B. Borković koji također, u noći sa 16. na 17. studenog 1991., zajedno sa skupinom boraca odlazi iz Vukovara u Vinkovce. Ponašanje dvojice zapovjednika poslije se različito tumačilo u hrvatskoj javnosti, a njihove izjave nakon bitke utjecale su na dugotrajnost dvojbi oko toga je li bilo namjernih propusta državnog vrha u obrani grada (Marijan, 2013).

Istovremeno, već tijekom trajanja bitke, Vukovar je u hrvatskoj javnosti bio uzdignut na mitsko mjesto obrane države. Predsjednik F. Tuđman u rujnu je govorio o junačkoj obrani grada, a izniman otpor branitelja povremeno je spominjala i protivnička strana.

Hrvatska vojska, koja je 1991. bila tek u nastajanju, suočavala se s nizom operativnih, tehničkih i logističkih problema. U brojnim slučajevima nedostajalo je povjerenja između nadređenih i podređenih, što je utjecalo na odbijanje zapovijedi pa i dezertiranje (Žunec, 1998; Marijan, 2013). Nasuprot tome, obrana Vukovara bila je dobro ustrojena i pokazivala izniman borbeni moral. Grad je međutim bio u sve težem položaju jer se bez prestanka stezao obruč oko njega, a napadačke snage imale su golemu prednost u tehnici i broju ljudi. U konačnici, grad u kojem je bilo između 1300 i 1800 branitelja izdržao je gotovo tri mjeseca, odnosno, kako se govori, »sto dana«. Veliki problemi započeli su 1. listopada kada je JNA zauzela Marince i tako odsjekla Vukovar od Vinkovaca. Dana 14. listopada u Šidu je potpisan sporazum o predaji Iloka, a ta je vijest dočekanu u Vukovaru s mnogo razočaranja. Nakon što su propala dva pokušaja deblokade grada, a početkom studenog okupiran i Lužac, bilo je jasno da Vukovar neće izdržati. JNA je 18. studenog 1991. zauzela centar grada, a toga dana predali su se i branitelji s Mitnice. Dan poslije, 19. studenog, uslijedila je predaja Borova naselja, a manji sukobi u gradu zabilježeni su i 20. studenog.

Okupacija je u Srbiji predstavljena kao velika vojna pobjeda i oslobođanje »srpskog grada« u kojem su Srbi dugo bili ugroženi. Njezin

ishod utjecao je i na neka vojna promaknuća, pa je Ž. Panić promaknut u čin general-pukovnika, a M. Mrkšić u čin general-majora. Ipak, najveće zločine rata u Hrvatskoj srpske snage počinile su nakon zauzimanja grada. Dugotrajna izloženost propagandi koja je govorila o navodnim zločinima ustaša, kao i veliki ratni gubitci, utjecali su na brojne zločine koje su počinile srpske snage. Neke procjene govore o 800 ljudi nestalih nakon okupacije (Žunec, 1998). Na području farme Ovčara ekshumirano je 200 posmrtnih ostataka osoba pobijenih 20. studenog, među kojima su se našli i ranjenici dovedeni iz Vukovarske bolnice.

Idućih godina Vukovar je postao dio Republike Srpske Krajine koja je službeno proglašena u Kninu 19. prosinca 1991. U to vrijeme RSK se prostirala na oko 15 000 četvornih kilometara, a u njoj je, prema srpskim procjenama iz 1993., živjelo oko 433 000 stanovnika. No, prema riječima N. Barića »tijekom svog postojanja RSK se nije uspio ustrojiti u djelotvornu državu sa zadovoljavajućom razinom vojne, gospodarske i društvene snage i stabilnosti« (Barić, 2013: 92). Posljedica toga bilo je loše funkcioniranje vlasti i života u gradu, a nakon Bitke za Vukovar i mnogi su Srbi bili razočarani izgledom grada koji su okupirali. Završetak bitke ostavio je za sobom razrušeni grad, dramatične društvene odnose i brojne ljudske patnje.

2.1.2. Logori i progonstvo (1991.—1996.)

Po završetku Vukovarske bitke veći dio preživjelih građana nesrpske etničke pripadnosti bio je osuđen na zatočeništvo, a potom i višegodišnje progonstvo. Nakon zauzimanja grada od strane JNA i paravojnih postrojbi velik broj ljudi smješten je u tzv. tranzitne logore koji su osnovani u Vukovaru i njegovoj okolini. Takvi logori nalazili su se u hangaru Veleprometa, na Ovčari, u Borovu, Dalju i Negoslavcima. Ljudi su bili izloženi fizičkom zlostavljanju i različitim oblicima psihičke torture, među kojima je bilo i često izlaganje kontradiktornim informacijama koje su se ticale njihove daljnje sudbine i odvajanja od članova obitelji.

Za razliku od dijela populacije kojem je poslije nekog vremena dopušten odlazak na hrvatski teritorij, velik broj ljudi osuđen je na višemjesečni boravak u logorima od kojih su se neki nalazili na okupiranim područjima, a neki na teritoriju Republike Srbije. Naime, do sre-

Slika 1 — Prizor razrušenog Vukovara

dine veljače 1992. ustanovljeno je postojanje 18 većih logora u Srbiji te 20 na okupiranim područjima. Naknadno se pokazalo da je postojao jedinstven sustav logora koji je obuhvaćao područja Srbije i Crne Gore te Bosne i Hercegovine, kao i okupirana područja Hrvatske, na kojima se nalazilo ukupno šezdeset logora (Gruić i Bilić, 2009). Kao razloge zbog kojih drže da se radilo o planiranom i jedinstvenom sustavu logora, Gruić i Bilić navode činjenicu da ih je većina uspostavljena još u kolovozu 1991., a zabilježen je i čest slučaj premještanja zatočenika iz jednog logora u drugi, čak i preko državnih granica. Iz različitih logora oslobođeno je 7666 zatočenika iz Republike Hrvatske. Zarobljenici u logorima bili su izloženi različitim načinima fizičkog i psihičkog zlostavljanja. Osim toga, tijekom zatočeništva, od pojedinaca su iznuđivani iskazi i priznanja o navodnim zločinima počinjenim za vrijeme bitke za grad. Ti iskazi služili su kao opravdanje uključivanja JNA u rat u Hrvatskoj i dugoročno postali uteg u međudržavnim odnosima u poslijeratnom razdoblju.

Do prve veće razmjene zatočenika došlo je krajem siječnja 1992. u Bosanskom Šamcu, kada je iz srpskih logora pušteno oko 300 lju-

di, među kojima su većinu činili zarobljeni u Vukovaru (Jurčević i sur., 1994). Najveća razmjena zarobljenika između hrvatske i srpske strane dogodila se u Nemetinu 14. kolovoza 1992., kad je iz srpskih logora oslobođeno 714 osoba. Ipak, i nakon te razmjene mnogi Vukovarci proglašeni su nestalima. U ožujku 1993. Vlada Republike Hrvatske predočila je podatke o osobama nestalim tijekom ratnog razdoblja. Prema tim podacima 13.788 osoba u Hrvatskoj proglašeno je nestalima, a od toga broja Međunarodnom Crvenom križu predani su ispunjeni obrasci za 7028 osoba. S područja Općine Vukovar u to vrijeme na popisu nestalih bile su čak 2642 osobe, među kojima 860 žena i 85 djece. Problem nestalih predstavljat će veliko breme, ne samo u godinama progonstva nego i u razdoblju nakon povratka u grad.

U godinama progonstva nastojalo se postići aktivno sudjelovanje Vukovaraca u političkom životu te kroz političke institucije stvoriti temelje koji će pomoći organizaciji prognaničkog života te pružiti pomoć prilikom povratka u grad. Na izborima u veljači 1993. izabrani su vijećnici ranije oformljene Županijske skupštine Vukovarsko-srijemske županije te vijećnici gradskih vijeća Vukovara, Vinkovaca, Županje i Iloka. Dana 18. travnja 1993., u svečanoj atmosferi, Gradsko vijeće Vukovara usvojilo je prve akte o svom radu, izabralo gradonačelnika i njegove zamjenike te predsjednika Gradskog vijeća sa zamjenicima. Za gradonačelnika Vukovara izabran je M. Nikolašević, a za njegove zamjenike S. Will i I. Hubalek. Za predsjednika Gradskog vijeća izabran je I. Kovačić, a njegovi zamjenici postali su G. Plenković i I. Mikić. Vijećnicima se tada obratio i potpredsjednik vlade V. Šeks, koji je između ostalog rekao: »Osnivanje Vukovarsko-srijemske županije, izbor njezina župana, konstituiranje skupštine i današnje konstituiranje Gradskog vijeća Grada Vukovara te izbor gradonačelnika, predstavljaju najbolji dokaz i svjedočenje da se Hrvatska nije odrekla Vukovara, da se nije odrekla ni jednog dijela svoga okupiranog teritorija« (*Vukovarske novine*, 28. travnja 1993: 3).

Usporedno s tim ustrojavanjem gradskih institucija u progonstvu, događale su se i promjene na okupiranim područjima. Naime, rezolucijom Vijeća sigurnosti UN-a broj 740 od 7. veljače 1992. godine, a potom i onom broj 743, donesenom 21. veljače 1992., počela je operacija UNPROFORA u Hrvatskoj. Područje hrvatskog Podunavlja koje je bilo pod kontrolom pobunjenih Srba, postalo je UNPA područje Istok.

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mirne reintegracije

Na njemu su razmještene mirovne snage UN-a iz Rusije i Belgije (Živić, 2009).

Prema nekim podacima, Vukovarci u progonstvu bili su razmješteni u 534 naselja u Hrvatskoj te u nekoliko drugih zemalja. Ta je činjenica naišla na različite interpretacije, a vrlo kritičan bio je Stjepan Will, koji je jedno vrijeme obnašao dužnost vladina povjerenika za grad i općinu Vukovar. On je izjavio: »Vukovarci su, sasvim smišljeno, raseljeni širom Hrvatske. Da su bili negdje na okupu, sigurno je da bi Vlada osjetila pritisak za bolja rješenja. Lakše je bilo 'držati' stvar kada su ljudi raseljeni na toliko mjesta. Zašto su Vukovarci morali biti u progonstvu od Dubrovnika do Istre, Slavonije, Zagorja? Da bi bili što dalje jedni od drugih, što manje informirani« (Brozović, 2004: 10). Ipak, treba reći da je progonstvo predstavljalo velik problem u iznimno teškom trenutku za državu koja je u prvim mjesecima rata ostala bez gotovo trećine teritorija. U Hrvatskoj je već u srpnju 1991. godine bilo 30.000 prognanika, a vrhunac prognaničke krize zabilježen je u siječnju 1992. U slobodnom dijelu zemlje te u inozemstvu tada se nalazilo oko 700.000 ljudi protjeranih iz svojih domova (Rogić i sur., 1995).

Dakako, ljudi su doživljavali progonstvo na različite načine. Na njihovo iskustvo utjecali su brojni faktori, među kojima je dolazak u novu sredinu bio jedan od najvažnijih. Kada je u pitanju nova sredina, od iznimne je važnosti, dakako, bila kvaliteta smještaja u kojem su se prognanici našli. Kao što je poznato, velik broj prognanika smješten je u veće centre, primjerice u prognaničko naselje Kosinec, ili po raznim hotelima u kojima je, kako je vrijeme protjecalo, njihov položaj postajao sve teži. Još 1993. direktor hotela Laguna u Zagrebu izjavio je: »Ovim ljudima je iznimno teško. Ovo ne može biti njihov trajni smještaj, naročito za obitelji s djecom. Zbog onoga što im se dogodilo traumatizirani su, a u hotelu nitko nije stručan da im pomogne. Trebat će im se osigurati adekvatan smještaj, međutim, naša vlada nema novca za to, a to znači da će njihove nedaće potrajati« (*Vukovarske novine*, 13. listopada 1993: 9).

Prema jednom istraživanju provedenom u Puli kvaliteta smještaja prilično je utjecala na kvalitetu života, pa i način ponašanja prognanika. Naime, prognani Vukovarci našli su se u različitim tipovima organiziranog smještaja, kao i u privatnom smještaju (Seferagić, 1995). Prognanici, smješteni na neka bolja mjesta, kao što su npr. objekti Pinje-

te, pokazivali su interes da ih obnove, uljepšaju ili poprave, stvorivši tako određenu iluziju doma. Nasuprot tome, prognanici smješteni u hotelsko naselje Centinera u Banjolama susretali su se s čitavim nizom problema, od premalenihi smještajnih jedinica do nesuglasica s osobljem hotela. Sve to navelo je osobe koje su vodile istraživanje da zaključče kako se veći broj incidenata te češče iskazivanje letargije i bijesa, koje su pokazivali prognanici smješteni u Centineri, može pripisati i lošijem smještaju.

Jednim od najspornijih prognaničkih naselja proglašena je radnička nastamba poduzeća Gortan u Dugom Selu. Prognanici smješteni u Gortanovim barakama žalili su se na loše higijenske uvjete, prokišnjavanje i izostanak humanitarne pomoći. Komentirajući njihov slučaj, predstojnica Regionalnog ureda za prognanike izjavila je da nakon četiri godine progonstva »nije dobro što ni danas nemamo točno utvrđen donji minimum standarda za prognanike« (*Vukovarske novine*, 13. rujna 1995: 5).

S druge strane, usprkos različitim iskustvima, a uzimajući u obzir dob, spol i obrazovanje prognanika, u nekim iskazima iz tog razdoblja mogu se pronaći i zajedničke crte problema s kojima su se ljudi susretali te pojedinačnog iskustva progonstva. Ti su se problemi uglavnom odnosili na novu društvenu situaciju u kojoj su posve nestale uloge na koje su ljudi navikli u svom svakodnevnom životu, zbog čega je dolazilo do teškoća oko uklapanja u nepoznatu sredinu te osjećaja izoliranosti. Ovaj pomak često je praćen unutrašnjom borbom, napetostima, a ponekad i osjećajem bespomoćnosti. Sjećajući se prognaničkog života, jedan je Vukovarac napisao: »Eto takav je prognanički život. Opet bez novca, stana, posla. Višak si. Beskoristan si. Ali si zato na smetnji« (Šimunović, 1995: 280). Jedan od faktora koji je pridonio osjećaju izoliranosti bila je nezaposlenost. Prognanicima u Puli stoga je ponuđeno usavršavanje za poslove konobara i kuhara, koji nisu bili bliski onima koje su obavljali u rodnom kraju. Vukovarci su se tako zaista našli u potpuno novom svijetu. U svom rodnom gradu bili su zaposleni prvenstveno u industrijskom i poljoprivrednom sektoru, a mnogi od njih imali su privatnu kuću s okućnicom. Sada su živjeli u premalenihi smještajnim jedinicama i bili uglavnom bez posla, dok su tek rijetki dobili priliku raditi ono što najbolje znaju.

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mirne reintegracije

No, ni u tako kompleksnoj situaciji nije nedostajalo inicijativa da se, usprkos svemu, prognane Vukovarce nekako poveže te da se na neki način održava identitet Vukovara. Veliku utjehu prognanicima predstavljali su klubovi Vukovaraca koji su osnivani u mnogim gradovima, a u javnosti se najviše spominjao onaj smješten na Trgu bana Jelačića u Zagrebu. Prisjećajući se posjeta tom prostoru, naročito u prvo vrijeme progonstva, mnogi će se sjetiti mase ljudi koja se ondje nalazila, razmjenjivala informacije i tražila rješenja za život u progonstvu. Klub Vukovaraca na toj adresi počeo je službeno djelovati još u rujnu 1991. godine, kada je pokrenuta akcija prikupljanja različitih oblika humanitarne pomoći, kao što su hrana, odjeća i lijekovi. Kroz djelovanje te organizacije, vukovarskim se prognanicima nastojalo pomoći u ostvarivanju njihovih prava te organiziranju klubova u ostalim mjestima u kojima su bili smješteni. Osim klubova, Vukovarci su osnivali i druge, za njih važne udruge. Posebnu važnost imalo je osnivanje udruge Vukovarske majke u travnju 1993. godine. U dvorani zagrebačkog hotela Intercontinental, u iznimno emotivnoj atmosferi, uz prisutnost nekih poznatih političara, skupu su se obratile Marija Šestan i Jozefina Varga, a za predsjednicu Udruge izabrana je Ana Fituš (*Vukovarske novine*, 28. travnja 1993).

Pored toga, treba spomenuti djelovanje pojedinih važnih kulturnih institucija, među kojima je Gradski muzej Vukovara, kao i osnivanje *Vukovarskih novina*. To su institucije koje će dati izniman doprinos vukovarskoj kulturi sjećanja. Njihovo pokretanje bilo je rezultat napora skupine pojedinaca da se Vukovar ne zaboravi i ne prepusti okupatoru. Vjerovalo se, naime, da su prognani Vukovarci ti koji čuvaju identitet svoga grada, o čemu, kako se poslije pokazalo, svjedoči vukovarska kultura sjećanja.

2.1.3. Razdoblje mirne reintegracije (1996.—1998.)

Tijekom čitavog razdoblja progonstva postojala je jasno izražena težnja prognanih Vukovaraca za povratkom u svoj kraj. Pritisak oko povratka dodatno je porastao nakon što je u vojnim akcijama Bljesak i Oluja vraćen veći dio okupiranog teritorija. Dogovor o načinu rješavanja pitanja okupiranog područja hrvatskog Podunavlja, postignut 1995. godine, postao je poznat kao »mirna reintegracija«. Temelji za taj proces postavljeni su na sastanku u Daytonu iste godine, a sporazum

kojim je definiran nosi naziv Temeljni sporazum o Istočnoj Slavoniji, Baranji i Zapadnom Srijemu. U hrvatskoj javnosti često se navodi jednostavno kao Erdutski sporazum. Naime, potpisali su ga u Zagrebu i Erdutu, 12. studenog 1995., predstavnici hrvatske vlasti i predstavnici srpske zajednice koja je živjela na području Podunavlja. Sporazum je stupio na snagu 15. siječnja 1996., nakon što je Vijeće sigurnosti UN-a donijelo Rezoluciju 1037 kojom je uspostavljena privremena uprava UN-a na području Istočne Slavonije, Baranje i Zapadnog Srijema.

Uprava UN-a potrajala je dvije godine, a pritom je određeno sedam ključnih ciljeva misije: osigurati demilitarizaciju te dovesti područje pod suverenu kontrolu hrvatske uprave, zadržati multietnički sastav stanovništva, poticati međuetničko povjerenje među lokalnim stanovništvom, omogućiti izbjeglicama i prognanicima pravo na slobodan povratak, osigurati poštovanje najviših ljudskih prava, poticati razvoj i obnovu tog područja, sukladno hrvatskim planovima poslijeratnog razvitka te organizirati provedbu lokalnih izbora. To, dakako, nisu bili lagani zadatci, pogotovo ako se ima u vidu da su neke grube brojke pokazivale kako je u vrijeme dolaska UNTAES-a na tom području živjelo 150 tisuća stanovnika, među kojima 60 tisuća izbjeglica iz drugih dijelova Hrvatske, dok je istovremeno s tog područja protjerano 50 tisuća osoba (Klein, 2010). Međutim, činilo se da je misija bolje osmišljena od onih iz ranijih UN-ovih mandata te da bivše zaraćene strane prihvaćaju dogovor u većoj mjeri nego prije.

Tijekom provedbe mirne reintegracije na području hrvatskog Podunavlja ustrojena je višenacionalna policija. Prva zajednička obuka započela je u travnju 1996. godine, a tijekom njezina trajanja u Budimpešti policajci su pripremani za rad u etnički podijeljenim sredinama (Holjevac Turković, 2015). U sastavu Prijelaznih policijskih snaga, kojima je od 15. prosinca 1997. zapovijedalo Ministarstvo unutarnjih poslova RH, nalazilo se 829 Hrvata, 834 Srba i 52 pripadnika ostalih etničkih skupina. Rad tih policijskih snaga bio je pod posebnim povećalom javnosti i postao je iznimno važan za nenasilnu uspostavu prvih kontakata među pripadnicima različitih etničkih skupina. Pokazalo se da je zbog pritiska ili drugih razloga dio policijskih snaga napustio položaj, zbog čega je zamijenjeno oko dvjesto hrvatskih te oko četiristo pedeset srpskih policajaca (Morić, 2015).

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mirne reintegracije

Već u prvoj godini mirne reintegracije došlo je do prvih posjeta prognanih Vukovaraca svom gradu. Godine 1996., na blagdan Svih Svetih, prvi je put omogućen organizirani posjet Novom groblju. Oko 250 ljudi posjetilo je vukovarsko groblje, a 20. studenog iste godine manjoj skupini prognanika omogućen je i posjet masovnoj grobnici Ovčari. Postojanje masovne grobnice postalo je mjesto prijepora između hrvatske i srpske strane tijekom devedesetih. Srpska vlast je poricala njezino postojanje, ali u potrazi za nestalima iz Vukovarske bolnice još je u listopadu 1992. utvrđeno postojanje grobnice koja bi mogla sadržavati više posmrtnih ostataka. Tadašnji specijalni izvjestitelj za ljudska prava UN-a, T. Mazowiecki, zatražio je od vojnika UNPROFOR-a stalni nadzor tog mjesta. Dok su srpske lokalne vlasti otezale s početkom iskapanja, novinar lista *Vreme* napisao je u studenom 1992.: »Otkriće masovne grobnice u okolini Vukovara potvrđuje priče koje su veterani i svjedoci šaptom prenosili od novembra prošle godine, da je posle pada grada pobijen velik broj civila i ratnih zarobljenika. Političke i međunarodne implikacije ovog otkrića mogle bi da budu veoma ozbiljne za državu Gorana Hadžića, za neke lokalne ratnike-teritorijalce, ali i za neke od pripadnika bivše JNA« (Vasić, *Vreme* 1992: 17). Međutim, ekshumacija žrtava pokopanih u masovnoj grobnici na Ovčari provedena je tek u rujnu 1996. Prilikom iskapanja nađeni su posmrtni ostaci 200 osoba, od kojih su 193 identificirane. Vukovarcima koji su nakon godina progonstva prvi put posjetili mjesto masovne grobnice to je bilo traumatično iskustvo. Jedna od svjedokinja posjeta Ovčari 1996. napisala je: »Mjesto mučeničke pogibije hrvatskih branitelja i ranjenika je velika, zapuštena močvara, obrasla šikarom, a već samo mjesto je izabrano da bi bilo sakriveno od istine« (*Vukovarske novine*, 3. prosinca 1997: 7).

Održavanje izbora za općinska i gradska vijeća te Županijski dom Sabora RH bio je jedan od događaja koji su obilježili 1997. godinu. Nakon nekoliko promjena termina, izbori su konačno raspisani za 14. travnja. Uvjet za dolazak na izbore bilo je posjedovanje hrvatskih dokumenata, što je izazvalo primjedbe među Srbima kao i nekoliko incidenata (Holjevac Turković, 2015). Srpska strana, koja se tada borila za što veću političku autonomiju unutar Hrvatske, tumačila je to kao određeni kompromis kojim će se jamčiti ostvarivanje njihovih prava. Na području Podunavlja, do početka travnja, izdano je 348 tisuća do-

kumenata, pa se pretpostavlja da je njihov broj veći od broja Srba koji su živjeli na tom prostoru do 1991. Prema rezultatima izbora, Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) i Srpska demokratska samostalna stranka (SDSS) dobile su po 43% glasova, a Nezavisna lista Tomislava Merčepa 14%. Srpska strana bila je nezadovoljna organizacijom izbora i tražila je njihovo poništenje, a bilo je primjedbi i s hrvatske strane. Ipak, rezultati izbora su priznati, nakon čega se pristupilo konstituiranju tijela lokalne samouprave. Dana 24. svibnja 1997. održana je konstituirajuća sjednica Županijske skupštine Vukovarsko-srijemske županije, a 28. svibnja konstituirajuća sjednica Gradskog vijeća Vukovara. Za gradonačelnika Vukovara izabran je V. Štengl (HDZ), a za predsjednika Gradskog vijeća M. Čepnija (SDSS). Poslije izbora i formiranja tijela lokalne samouprave, u Vukovaru je 8. lipnja priređena svečanost dolaska »Vlaka mira« u kojem su bili hrvatski predsjednik te niz drugih važnih osoba iz kulturnog, političkog, društvenog i gospodarskog života. Oko 13 sati vlak je stigao na razrušeni željeznički kolodvor gdje su ga dočekali J. P. Klein i političari izabrani na dužnosti u različitim gradskim i županijskim tijelima (R. König, V. Štengl, V. Stanimirović, M. Čepnija). Tom prigodom održan je kulturni program i važniji političari održali su govore, a posebnu pozornost izazvao je polusatni govor predsjednika Republike. Predsjednik Tuđman isticao je poruke mira i pomirbe te između ostalog rekao: »Budimo, prije svega, kršćani koji znaju praštati, ne samo moliti nego i stvarati novi život. Podsjetio bih: Pobjednik koji ne zna praštati taj sije klice novih razdora i budućih zala, a hrvatski narod to ne želi« (*Vukovarske novine*, 18. lipnja 1997: 4). Oko 15 sati »Vlak mira« napustio je Vukovar i krenuo prema Vinkovcima i Zagrebu. Bio je to još jedan važan događaj koji je trebao pokazati da je Vukovar u potpunosti dio Hrvatske i potaknuti prognanike da se vrate u svoj grad.

Dana 15. siječnja 1998. okončan je mandat misije UNTAES-a, čime je uspostavljen puni nadzor Republike Hrvatske nad hrvatskim Podunavljem. Tom prigodom održana je svečanost u kinodvorani u Borovu naselju, a dan poslije u Zagrebu. Pojedinci i ustanove zaslužni za uspješnu provedbu misije primili su povelje zahvalnosti i spomen-medalje »Vukovar«. Time je omogućen postupni povratak prognanih Vukovaraca.

2.2. KULTURA SJEĆANJA U PROGONSTVU

Poraz u Bitki za Vukovar u hrvatskoj je javnosti izazvao niz reakcija. Pitanje interpretiranja događaja u Vukovaru u vrijeme posljednjih dana sukoba i razdoblja nakon bitke ostavit će neke tragove koji će pre-rasti u otvoreno pitanje je li hrvatska vlast učinila sve što je mogla u obrani grada te koliko je značenje te bitke za obranu Hrvatske. Treba također reći da se u razdoblju nakon bitke u javnosti zagovarao i stav da je za neuspjeh obrane Vukovara odgovorna Vlada Republike Hrvatske. Za poticanje sumnje u to da Vlada nije učinila dovoljno u obrani grada posebnu je pozornost izazvala optužnica koja je dobila velik odjek u javnosti nakon što ju je u verziji koju je objavio Radio 101 pročitao S. Glavašević. U tom dokumentu, javno objavljenom u danima pred okupaciju grada, državni vrh otvoreno se optužuje za veleizdaju. Na osnovi jednog dostupnog istraživanja taj dokument dovodi se u vezu s djelovanjem srpske kontraobavještajne službe, ali i djelovanjem dijela pripadnika Hrvatske stranke prava. No i tu se priznaje da postoji niz okolnosti koje se tiču obrane grada koje tek treba ispitati (Lončar, 2010: 20).

S obzirom na iskustvo kroz koje su prošli, nije čudo da su i brojni Vukovarci nakon protjerivanja iz svoga grada dvojili je li hrvatska država učinila sve što je mogla u obrani Vukovara. Međutim, težina zločinâ počinjenih u gradu od protivničke strane, rušenje velikog dijela grada, uključujući i njegove ključne simbole te, na kraju, logori i protjerivanje iz grada njegovih stanovnika, utjecali su na to da se sadržaji kulture sjećanja u progonstvu oblikuju oko onoga što je shvaćeno kao nastojanje da se odupre brisanju individualnog i kolektivnog sjećanja te da se grad ne zaboravi, kako bi se nakon povratka mogao prikladno obnoviti. U tom smislu slika grada izgrađuje se oko bitke koja je vođena za nj, ali i u odnosu na još dvije simbolično konstruirane slike: one ostvarene u komunističkom razdoblju i one koju su stvarali Srbi u vrijeme dok su upravljali gradom.

U vrijeme SFRJ (1945.—1991.) simbolični identitet grada oblikovao se oko ideje narodnooslobodilačke borbe, povijesti komunističkog pokreta i uspjeha radničke klase. Među brojnim mjestima sjećanja posvećenim događajima iz Drugog svjetskog rata najpoznatiji su spomen-park Dudik, spomenik u Borovu naselju te spomenik žrtvama fašizma podignut na glavnom gradskom trgu. Ipak, u ponekad paradoksalnim zahtjevima za otkrivanjem smisla povijesti ističe se i predratno djelovanje Komunističke partije kao važan element gradskog identiteta. Naime, upravo u Vukovaru, u zgradi Radničkog doma, održan je 1920. godine Drugi kongres Komunističke partije Jugoslavije, što je bio povod za isticanje iznimne sposobnosti tadašnjih vukovarskih komunista. Zgrada Radničkog doma, zajedno sa spomenicima posvećenim događajima iz Drugog svjetskog rata, korištena je u svrhu podsjećanja stanovnika Vukovara na najslavnije događaje iz gradske povijesti. Ondje su se nalazile brojne spomen-ploče i biste, a u njoj je bio i muzej posvećen Drugom kongresu KPJ. Naposljetku, u nastojanju da se konačno ovlada vremenom, komunizam je tražio i osvajanje sadašnjosti, u hodu prema svjetlijoj budućnosti. U gradu snažnog demografskog uzleta glavno utopijsko mjesto bila je tvornica Borovo. Premda je u gradu bilo i drugih poduzeća, upravo je Borovo, tvornica gume i obuće, po svojim rezultatima i broju zaposlenih predstavljano kao ključno mjesto uspjeha vukovarskih radnika. Međutim, već krajem jugoslavenskog razdoblja, ovakva slika grada nailazila je na određena osporavanja, odnosno težnje za njezinom nadopunom i drugim simboličnim motivima. A Vukovarska bitka će je posebno izmijeniti.

Budući da je Vukovar bio grad u kojem se odigrala najveća bitka Domovinskog rata, i kod Srba je dobio posebnu ulogu, pri čemu je slavljen kao »oslobođeni grad«. Sukladno tome, među prijedlozima za njegovu obnovu isticala se ideja o obnovi grada u pravoslavnom ili bizantskom stilu, a dva ključna mjesta sjećanja postala su Spomen-groblje vojnih žrtava i crkva svetog Nikolaja. Prema nekim tumačenjima Spomen-groblje vojnih žrtava sugerira da je temeljni simbol sjećanja na rat u Vukovaru pod srpskom okupacijom bio simbol žrtve i to žrtve-ratnika jer su nadgrobnni spomenici izrađeni u obliku šajkače, a na groblju su bili »... sahranjeni samo vukovarski Srbi poginuli u borbama za Vukovar na strani JNA« (Kardov, 2006: 75). Crkva svetog Ni-

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mirne reintegracije

kolaja imala je drukčije tumačenje u simboličnoj topografiji: pokazivala je kontinuitet boravka srpske populacije u Vukovaru jer je građena u razdoblju između 1733. i 1767. Postala je simbol srpskog mučeništva, ne samo u ratu nego i u razdobljima mira. Implicitna poruka bila je da Srbi u Vukovaru mogu biti sigurni jedino ako budu dijelom srpske države. U tom kontekstu crkva je predstavljena kao objekt koji ima »dramatično značenje« za sudbinu srpskog naroda te se smatra simbolom srpstva i pravoslavne duhovnosti. Ova simbolična topografija, kojoj se može pridružiti i zgrada Srpskog doma, trebala je definirati određeno područje kao oslobođeni srpski grad u kojem Srbi nakon stoljećâ života pod tuđim vladarima mogu napokon biti svoji na svome.

Nasuprot toj slici, u Hrvatskoj se počela oblikovati slika grada sačinjena od bitno drukčijih simboličnih elemenata iz gradske povijesti, među kojima se osobito ističu motivi srednjoeuropskog naslijeđa, barokne arhitekture i franjevačkih utjecaja. Povijesni razdor utjecao je na oblikovanje dviju u potpunosti različitih slika grada koje se istovremeno znatno razlikuju od one koja im je prethodila i koja se formirala u jugoslavenskom razdoblju. Dakako, više od svega, ove slike razlikuju se i prema određivanju mjesta sjećanja: u njima se jasno reflektira različito tumačenje rata, njegovih heroja i žrtava.

Kako je zapazila R. Lachmann, u raspravi o nastanku antičke mnemotehnike pamćenje se posebno treba usustaviti nakon preživljene katastrofe koja prijeti da će sve ono što je bilo poznato i što je okruživalo jednu zajednicu pasti u zaborav. »Na početku *memoriae* kao umjetnosti, stoji pretvaranje rada žalovanja u tehniku. Pronalaženje slika 'zacjeljuje' razaranje: umjetnost *memoriae* vraća lik razmrskanima, čini ih raspoznatljivima utvrđujući im mjesto (sjedište) u životu« (Lachmann, 2002: 194). U vrijeme kada je Vukovar za prognanike postao mjesto odvojeno granicom u stvarnom svijetu, u njihovoj imaginaciji ostao je vezan sjećanjem, a ono odsutno predstavljalo se slikom, riječju, djelovanjem. Iz težnje da se predoči odsutno nastala je, kako će se pokazati, bogata kultura pamćenja.

2.2.1. Narativizacija sjećanja

Još za trajanja rata, Vukovar je u Hrvatskoj predstavljen kao simbol otpora agresiji koju su predvodili JNA i Srbija, iz čega je nastao velik

broj prigodnih knjiga, članaka, eseja i pjesama, s temama u kojima se prožimaju Vukovar, rat i njegove posljedice. Osim toga, podsjećanju na važnost Vukovara posvećene su i razne manifestacije, poput promocija knjiga i filmova, izložaba, hodočašća i čitavog niza drugih kulturnih događanja. Zahvaljujući tim i sličnim aktivnostima, u progonstvu se oblikovala kultura sjećanja koja, kako se to često isticalo, ulaže napor da se ne izbriše identitet i povijest grada.

Kad je u pitanju narativizacija sjećanja, možemo reći da su postignuta zaista impresivna ostvarenja koja imaju dugoročnu literarnu i znanstvenu vrijednost. To potvrđuju i riječi D. Oraić Tolić koja piše: »Vukovar je emocionalni apsolut hrvatske kulture 1990-ih, bez konkurencije u povijesti žrtve i slave, zla i nade, očaja i pravde, poraza i pobjede, nacionalne povijesti i individualnih ljudskih sudbina« (Oraić Tolić, 2009: 581). U tom je kontekstu, prema istoj autorici, moguće raščlaniti pet individualnih poetičnih modusa, uočljivih kod dijela pisaca koji su ostavili osobito važan trag pišući o Vukovaru. To su »mitski grad« S. Glavaševića, »dokumentarna epopeja« A. Mirković, »citatnost u pjesništvu« A. Šoljana, »intertekstualnost na ratištu« N. Fabrija te »autobiografija u pozadini« P. Pavličića. Pregled narativizacije sjećanja početak će od Siniše Glavaševića, što se čini opravdanim jer je putem njegovih izvještaja i njegova glasa hrvatska javnost tijekom opsade bila usredotočena na Vukovar. Nažalost, i Glavašević je postao jednom od žrtava; ubijen je nakon okupacije grada. Ono što je odlikovalo njegove izvještaje bila je energičnost koja je u punoj mjeri prenosila dramatičnost obrane grada i sudbinu ljudi u toj tragičnoj situaciji. U svom posljednjem javljanju iz opkoljenog grada, Glavašević je rekao: »Slika Vukovara u 22-om satu 87-og dana ostat će svjedocima ovog vremena zauvijek u sjećanju. Avetinjski prizori nižu se do beskraj, miris paljevine. Pod nogama se osjećaju ostaci trupovlja, građevinskog materijala, stakla, ruševine i jeziva tišina. Istovremeno, liječnici u vukovarskoj bolnici bore se s mnogim nedaćama« (Glavašević, 2001: 21). Osim po ratnim izvještajima, Glavašević je ostao u sjećanju i po pričama koje su sakupljene u knjizi *Priče iz Vukovara* i objavljene posthumno, prvi put 1992. godine. Autor ih je poslao faksom M. Kušecu 12. studenog 1991., kad se situacija u gradu već činila bezizlaznom. Noć prije toga, u telefonskom razgovoru najavio je ono o čemu je i pisao, i to sljedećim riječima: »Mladene, u razrušenom Vukovaru neš-

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mirne reintegracije

Slika 2 — Naslovnica knjige Siniše Glavaševića

to sam, uz novinska izvješća, napisao i za svoju dušu i za dušu Vukovara» (Glavašević, 2009: 100). U tom kratkom tekstu rečeno je ono zbog čega će se poslije o ovom piscu i novinaru govoriti kao o simbolu i legendi Vukovara, a o njegovoj poruci kao o mitskom djelu. Kroz prožimanje vlastite priče i onoga što je držao da su priče o gradu, uspio je izraziti identifikaciju s onim što se, istovremeno, mijenja i opstaje, dakle s vlastitim gradom. U vjerojatno najcitiranijoj priči, pod jednostavnim naslovom *Priča o gradu*, Glavašević piše: »Morate iznova graditi. Prvo svoju prošlost, tražiti svoje korijenje, zatim svoju sadašnjost, a onda, ako vam ostane snage, uložite je u budućnost. I nemojte biti sami u budućnosti. A grad, za nj ne brinite, on je sve vrijeme bio u vama. Samo skriven. Da ga krvnik ne nađe. Grad — to ste vi« (Glavašević, 2009: 16). Svoje posljednje novinsko izvješće završio je rečenicom u kojoj izražava nadu da je mukama po Vukovaru došao kraj. Nažalost, nije bio u pravu. Okupacija grada od strane Jugoslavenske narodne armije i srpskih paravojnih postrojbi značila je početak brojnih zločina i progona stanovništva.

I mnogi od prognanih Vukovaraca, objavljivanjem svojih sjećanja na ratne dane u opkoljenom gradu, također su sudjelovali u oblikovanju kulture sjećanja na Vukovar. Godine 1992. izašla je knjiga *Gla-*

va gore — ruke na leđa liječnika J. Njavre, koji je tijekom opsade grada bio zapovjednik ratnog saniteta, a kasnije je prošao kroz srpske logore. Na promociji knjige okupio se veći broj poznatih političara, što će se poslije ponavljati pri svakom predavljanju knjiga vukovarskih branitelja. Na toj promociji sudjelovali su S. Mesić i A. Hebrang, a tom prilikom upozoreno je na neravnopravan položaj Hrvata u institucionalnom ustroju bolnice tijekom komunističkog razdoblja.

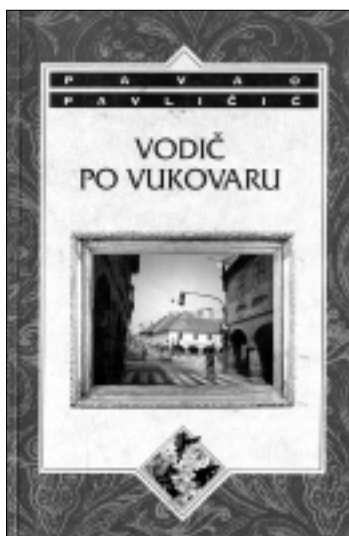
Objavljivanje knjiga i članaka o Vukovaru nije imalo za cilj samo njegovo pozicioniranje na središnje mjesto Domovinskog rata, već je nerijetko pomagalo povezivanju prognanih Vukovaraca. Naime, promocije knjiga u godinama od 1991. do 1998. bile su prilika da se hrvatsku javnost podsjeti na stradanje grada, ali i na tešku sudbinu njegovih protjeranih stanovnika koji su se okupljali upravo na predavljanjima knjiga kako bi razmijenili svoje priče i iskustva. Tako Z. Šimunović o predavljanju knjige *Gimnazija Vukovar — 100 godina*, autora Vlade Horvata, održanom u Muzeju Mimara 1. lipnja 1992., piše kao o prisnom susretu pripadnika različitih generacija koji su razmijenili sjećanja na dane provedene u toj obrazovnoj instituciji (Šimunović, 1995).

Pažnju javnosti privukao je niz knjiga svjedoka spomenutih događaja, primjerice *Svjetlost Vukovara* (1993.) I. Mravka, *Rušitelj ustavnog poretka* (1995.) B. Borkovića te više knjiga čiji je autor D. Runtić. Među Runtićevim knjigama osobito se izdvaja ona koju je napisao zajedno s M. Dedakovićem — Jastrebom i A. Mirković-Nadž. Radi se o knjizi *Bitka za Vukovar* koja je objavljena 1997. godine i za koju se u to vrijeme tvrdilo da predavlja izniman doprinos izučavanju bitke te da pruža najcjelovitiju sliku svega onoga što se u Vukovaru događalo u ljeto i jesen 1991. godine (Mijatović, 1997).

U ovim knjigama obrađuju se različite epizode vukovarske povijesti, poput priprema za rat u gradu, događaja iz »vukovarskih sto dana« te svjedočenja o strahotama proživljenim u logorima, ali i nevoljama koje je donijelo progonstvo.

U pisanju o Vukovaru tijekom devedesetih, kao i nastojanju da se poveže prognane Vukovarce, spajajući ih kroz imaginarni grad kakav je nekad bio, dominantno mjesto pripada književniku P. Pavličiću. On je gotovo svih godina trajanja okupacije ustrajno pisao o svom iskustvu suočavanja s razaranjem rodnog grada te ratnim posljedicama. Pav-

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mirne reintegracije

Slika 3 — Naslovnica knjige Pavla Pavličića

ličičevo tematiziranje Vukovara specifično je po tome što autor piše o gradu u teškim trenucima njegove povijesti; ne opisuje sam rat i urbano ratovanje, nego izvlači iz sjećanja grad kakav je nekada bio, zbog čega se tvrdi da je opisivao »rat 'nevidljivo', kao dio vlastite memorije grada« (Oraić Tolić, 2009: 584). Prisjećajući se 1991. godine i nastanka svoje knjige *Šapudl*, Pavličić piše o prognanicima koji su tijekom kolovoza i rujna te godine bili prisiljeni napustiti svoje domove, imajući tek toliko vremena da uzmu i ponesu sa sobom samo plastične vrećice. Autor dodaje: »Ništa uistinu važno nije stalo u te vrećice. A poslije, kad sam razgovarao s njihovim vlasnicima, jasno sam razabrao što im najviše nedostaje, što nisu ponijeli, a voljeli bi da jesu: bile su to fotografije, pisma, teke u koje su njihova djeca pisala prva slova, iskaznica ribičkog društva, džepni sat što je ostao od djeda. Ukratko, nedostajale su im uspomene: za njima su najviše žalili i o njima su najviše govorili« (Pavličić, 2014: 195). Knjiga o Šapudlu napisana je sa željom da se prognanicima vrata uspomene te da se progovori o Vukovaru kakav je nekad bio. S obzirom na okolnosti dogodilo se da je knjiga, prema Pavličićevim riječima, postala jednom od onih koje imaju sudbinu. Hrvatsku javnost upoznala je s jednom novom riječi, a umiješavši se u zbilju, počela je usmjeravati i druge autorove teksto-

ve. No ono što je publici najvažnije bio je način pisanja koji nije uobičajen za suvremene prilike. Naime, knjiga koja je objavljena 1995. bila je već dobro poznata mnogim Vukovarcima jer je autor posjećivao mjesta u kojima su bili smješteni i čitao im njezine dijelove. Usmena verzija knjige imala je podjednako važnu ulogu kao i ona pisana, a na koncu su je čitali i mnogi koji nemaju naviku čitanja knjiga. Druga važna Pavličićeva knjiga koja se bavi njegovim rodnim gradom, *Vodič po Vukovaru*, objavljena je 1997. godine. U njoj autor piše o ključnim gradskim objektima, kao što su gimnazija, crkva, muzej, apoteka i hotel Grand iz starog Vukovara te o stadionu, kolodvoru, Dvoru, hotelu Lav i kazalištu iz novog dijela grada, a spominje i most koji je spajao ta dva dijela. Premda se u svom pripovijedanju i ovaj put oslanja na osobna sjećanja, autor donosi i niz važnih podataka, zanimljivih zapažanja, opisa objekata i zgodna iz javnog života, pa se može govoriti o uspješnom skiciranju nekadašnjeg identiteta grada. Dakako, kao i uvijek, radi se o složenom identitetu jer opreke koje se u njemu susreću nije bilo lako uskladiti. Pavličićevim riječima, bio je to most koji je povezivao cijele regije i kulturne sfere, a društvene napetosti naznačuju se, primjerice, prilikom opisa odnosa prizemlja i prvog kata hotela Grand, ili opisivanjem proturječnih stavova koje su komunisti imali prema svodovima i Dvoru. Premda i ova knjiga dominantno govori o Vukovaru iz prošlih vremena, onom iz sjećanja, postavlja se i u svoje vrijeme, vrijeme kad je nastala, doba mirne reintegracije i prvih posjeta gradu. U pogovoru knjizi autor opisuje svoj prvi posjet rodnom gradu 1997. godine u pratnji UN-ovih vojnika. Mnoge Vukovarce čekao je isti zadatak koji je tada zaokupio Pavličića, zadatak povezivanja starih uspomena sa slikama još uvijek razrušenog grada.

U godinama mirne reintegracije, točnije 1997., izlazi još jedna važna knjiga, koja je kasnije doživjela i drugo izdanje. U svom autobiografskom svjedočenju, naslovljenom *91,6 MHZ: Glasom protiv topova*, A. Mirković napisala je priču o vukovarskoj ratnoj svakidašnjici, ne ulazeći pritom u ratne operacije, već se fokusirajući na osobne doživljaje. Tumačenje ovog djela može se promatrati kroz prizmu osjećaja krivnje i stida preživjelih, koji se trebaju nositi s time da su mnogi njihovi prijatelji i poznanici poginuli u ratu (Oraić Tolić, 2015). U tom kontekstu dojmrljive su riječi kojima autorica završava knjigu: »Bi-

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mirne reintegracije

Slika 4 — Naslovnica knjige Alenke Mirković

lo je gotovo. Za mene je rat završio i ja sam ga izgubila. Bilo je lijepo zaspati i ne znati više ništa...» (Mirković, 1997: 297).

Razmatrajući najznačajnija djela vukovarskog traumatskog pisma, D. Oraić Tolić tvrdi da su dva bitna razloga zbog kojih se izbjegavala velika pripovijest o slobodi, nezavisnosti i stvaranju države. To je, s jedne strane, bila ideologizirana književnost s crno-bijelom tehnikom prikazivanja likova, kakva se prakticirala nakon Drugog svjetskog rata te, s druge strane, opća klima s kraja stoljeća kojom je dominirala svijest o nestanku velikih ideja i ideologija (Oraić Tolić, 2015). Odmak od velikih priča uočljiv je i u romanu N. Fabrija *Smrt Vronskog: devedeti dio Ane Karenjine*, u kojem se tema Vukovarske bitke obrađuje postupcima intertekstualnosti i citatnosti.

Osim proze, tijekom rata nastao je i velik dio značajnih poetskih obrada Vukovarske bitke i njezinih posljedica. Veliko značenje imale su popularne uglazbljene pjesme, primjerice ona H. Hegedušića, spomenuta u uvodu. Uz ovu pjesmu još su dvije postale popularne i često izvođene u javnosti: *Vukovar*, *Vukovar Zlatnih dukata* i *Gospodine generale* Vladimira Kočiša Zeca. Osim njih, nastao je i skup pjesama za koje se kaže da ostaju »zlatnicima u cvjetnjaku hrvatske lirike devedesetih godina 20. stoljeća i trajnim pokladom hrvatskog pjesništva«

(Petrač, 2015: 17). Među te pjesme spadaju: *Vukovarski arzuhal* A. Šoljana, *Traženje riječi za Vukovar* M. Ganze, *Vukovarski podrumi* A. Škunce i *Vukovarski coup de grâce* M. Pešorde. Popisu treba dodati i pjesmu Z. Mrkonjića *Mitnica* u kojoj pjesnik na svoj način izražava jedan od dominantnih motiva kulture sjećanja tijekom devedesetih — povezanost prognane populacije i teritorija. U prosincu 1991. Mrkonjić piše: »Čak mjesec dana nakon pada Vukovara, po nekim glasinama, hrvatski otpor još živi na Mitnici« (Oraić-Tolić (ur.), 1992: 530). Tu još jednom imamo slučaj da ono što nije moguće shvatiti kao »materijalnu činjenicu«, postaje dio imaginarne veze, odnosno duhovne povezanosti ljudi i grada. U tom razdoblju nastali su i brojni uradci vukovarskih pjesnika, primjerice D. Duića Dunje i Z. Dvojkovića.

Kako se često primjećivalo, rušenje Vukovara potaknulo je val interesa ne samo za tumačenje tjeka događaja iz 1991. godine, već i zanimanje za dugu povijest grada. U tom kontekstu može se navesti i fotomonografija *Vukovar*, objavljena u svibnju 1993. Njezin urednik bio je V. Horvat, a tekstualne priloge, osim njega, napisali su M. Salaj i J. Jurčević. Knjiga koja na naslovnici ima upečatljivu fotografiju oštećenog bečarskog križa sadrži niz važnih slika koje prikazuju bogatstvo i ljepotu starog Vukovara, suprotstavljajući ih slikama razrušenog grada.

O Vukovaru je tijekom godina progona dosta pisao i B. Crlenjak. Taj profesor hrvatskog jezika već je prije Domovinskog rata objavio dvije vrijedne knjige, *Razvitak vukovarskih ulica* i *Ribolov u Vukovaru kroz stoljeća*, a zajedno s M. Manojlovićem uredio je knjigu *Vukovar i Vukovarci*. U knjizi *Hrvatska — povijest sjeveroistočnog područja*, objavljenoj 1994. godine, nalazi se i Crlenjakov tekst »Kratka povijest Vukovara«. Osim toga, uredio je knjige *Monografija društva Hrvatski dom, Vukovar — ponos Hrvatske* i *Dimenzije zločinâ počinjenih u Vukovaru 1991.* te sudjelovao u njihovu objavljivanju. Ovaj autor sam je sumirao svoj spisateljski rad sljedećim riječima: »Knjige koje sam objavio, nastale su kao dug i nostalgično sjećanje na grad u kojem sam rođen, život uz Dunav i u Ribarskoj ulici« (Crlenjak, 2007: 55).

Ugledna sveučilišna profesorica, također podrijetlom iz Vukovara, A. Wertheimer-Baletić, objavila je 1993. godine vrijednu monografiju o demografskim procesima *Stanovništvo Vukovara i vukovarskog*

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mirm reintegracije

kraja. U predgovoru knjizi autorica napominje čitateljima da se radi o temi koja ju je dugo zanimala i kojom se povremeno bavila, ali zbog njezine složenosti posao oko pisanja odgađala je za neko buduće vrijeme. Autorica nadalje piše: »Vukovar je moj rodni grad i grad moje mladosti, grad za koji me vežu duboke emocije. Zato me tragedija Vukovara i njegovih ljudi posebno boli. Ovom knjigom htjela sam dati i svoj osobni prinos njegovoj obnovi. A grad mogu obnoviti i oživjeti samo njegovi stanovnici, svjesni svoje prošlosti i uvjereni u svoju budućnost« (Wertheimer-Baletić, 1993: 6). Zajedno s nizom drugih istaknutih znanstvenika, A. Wertheimer-Baletić sudjelovala je i u najambicioznijem projektu kad je u pitanju narativizacija sjećanja: u monografiji *Vukovar — vjekovni hrvatski grad na Dunavu*. Monografija je objavljena 1994., a uredio ju je I. Karaman. Zanimljivo je da su rasprave i konzultacije o izgledu monografije započete prilikom obilježavanja Dana sjećanja 1993. godine. U konačnici, radi se o opsežnom i kvalitetnom djelu, s mnoštvom fotografija i sažecima tekstova na njemačkom i engleskom jeziku. Umetanjem niza manjih novinskih članaka, i ovo djelo nosi pečat jednog vremena, a to možda najjasnije dolazi do izražaja u svojevrsnom uvodnom tekstu koji je napisao grof Jakob Eltz, u kojem između ostalog piše: »Unatoč tome, istina o Vukovaru nije i neće biti zataškana, naš ostatak Srijema jest i bit će hrvatsko tlo, pa makar se uselila i cijela Šumadija. A mi ćemo se onamo vratiti, naš će *modus vivendi* glasiti: Vukovar Vukovarcima. To će biti istina o Vukovaru, kao što je to oduvijek bila« (Eltz, 1994: 7).

Na važnost održavanja sjećanja na Vukovar te na ukazivanje na važnost Vukovara za Hrvatsku, podsjećale su još neke znanstvene knjige objavljene u tom razdoblju, primjerice knjiga V. Šakića *Načelo Vukovar* (1997). Osim toga, rat u Hrvatskoj doveo je do pojave nekih novih termina koji će se pokazati iznimno važnima i koji se otada uobičajeno koriste za tumačenje događaja diljem svijeta. Riječ je o pojmovima memoricida, etničkog čišćenja i urbicida. Pojam memoricida koristio je M. D. Grmek, ugledni znanstvenik koji se bavio poviješću medicine. U prosincu 1991. godine pisao je o memoricidu kao ratnom djelovanju u kojem se nastoji, ne samo uništiti pripadnike drugih narodnosti, već izbrisati materijalne tragove njihove prisutnosti na određenom prostoru. Srbi su, prema Grmeku, vodili rat kojim su nastojali ostvariti punu prevlast nad teritorijem koji se osvaja protjerivanjem

drugih etničkih grupa, ali i rušenjem tragova njihove kulture. Termin etničko čišćenje još je jedan pojam koji je ušao u širu znanstvenu upotrebu tijekom rata koji je obilježio raspad Jugoslavije. Već 1992. godine u Francuskoj je objavljena knjiga *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, koju su uredili M. D. Grmek, M. Gjidara i N. Šimac. Grmek je jednom prilikom pojasnio da etničko čišćenje spada u područje socijalne patologije, što je za njega značilo da, zanimajući se za politiku, ostaje u svojoj struci jer »ne proučavam bolest pojedinca, nego socijalnu epidemiju, moralnu, psihološku bolest grupa ili dijelova naroda« (Grmek, 2007: 292). Prve razrade trećeg važnog pojma, urbicida, pripisuju se srpskom intelektualcu B. Bogdanoviću. Ovaj autor brojnih spomenika žrtvama Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, u vrijeme jugoslavenske krize postao je veliki kritičar srpskog vodstva, a nakon početka rata u svojim tekstovima najviše je žalio zbog razaranja gradova i njihove kulturne baštine. U jednom tekstu iz 1993. Bogdanović je napisao da sirovi ljudi i ubojice gradova »razaraju, pale, ubijaju gradski narod, pale arhive i biblioteke, razaraju muzeje i bogomolje... jer, šta u stvari znači 'ubiti grad'? Znači — utuliti mu fizičku snagu, utrnuti mu metafizički eros, volju za životom, pamćenje, samosvest. Razvejati memoriju na svih sedam vetrova, pokazati mu i dokazati ne samo da ga nema, no da ga nikada nije ni bilo« (Bogdanović, 2008: 57). Posvećujući dosta prostora Vukovaru, u kontekstu ubojstva grada, Bogdanović je bio kritičan i prema nekim idejama razvijenim u srpskoj kulturi sjećanja. Kritizirao je tako organiziranje izložbe u Jugoslavenskom kulturnom centru u Parizu, neposredno nakon što su srpske snage zauzele Vukovar, držeći je sramnim hvalisanjem rušenja grada. Kritizirao je, također, i prijedlog da se Vukovar obnovi u srpsko-bizantskom stilu, smatrajući to suludom ratničkom idejom kojom se želi nasilno promijeniti izgled razorenoga grada.

Objave navedene ideje izazvale su u vrijeme neposredno nakon razaranja Vukovara šok i nevjericu hrvatske javnosti. Prognani Vukovarci, uslijed nemogućnosti da utječu na procese u gradu koji su držali svojim, tijekom progonstva ipak su nastojali sačuvati trag i sjećanje na žrtve Vukovara u gradovima u kojima su boravili. Tragovi materijalizacije sjećanja na taj su način postojali i u godinama progonstva.

2.2.2. Vizualizacija sjećanja

U razdoblju od kraja 1991. do početka 1998. godine nastao je niz zapaženih i važnih dokumentarnih filmova, slika, plakata i izložbi, kojima se podsjećalo na grad Vukovar i Vukovarsku bitku. Već 1992. godine objavljen je dokumentarni film *100 dana Vukovara* čiji je autor Darko Dovrančić. Autor se ne bavi pojedinačnim pričama već na temelju obilja dokumentarnih snimaka zahvaća grad kao ratište, prikazujući kako i gdje se branio te zalazeći u neke važne gradske institucije, kao što su bolnica ili Radio Vukovar. U jednoj od najava DVD izdanja filma bilo je naznačeno da je to prvi cjeloviti dokumentarac o vukovarskoj epopeji, te da je film rađen emotivno jer prikazuje junačku obranu stanovnika Vukovara u vremenu kada su mnogi od njih još bili zatočeni po logorima u Srbiji.

Tijekom godina progona snimljeni su i drugi dokumentarni filmovi na temu Vukovarske bitke, a najviše pozornosti privukao je *Svjedok — sjećanje na Vukovar iz 1994.* Film prati priču djevojčice Željke iz Borova naselja koja svoje prognaničke dane provodi u Zagrebu. Redatelj filma B. Lentić obećao je tada da će snimiti još bolji dokumentarac o povratku u Vukovar, kada do toga dođe, te istaknuo kako su Srbi imali bolju tehniku i tehnički kvalitetnije snimljen materijal, ali im se poziranje pred kamerama njihovih vojnika pokazalo kontraproduktivnim. Budući da je film iznimno pozitivno ocijenjen u javnosti, organizirana je i njegova projekcija za veleposlanike stranih zemalja u Hrvatskoj, u muzejskom prostoru »Mimara« 24. svibnja 1995. Gradonačelnik Vukovara, J. Kolak, tom je prilikom podsjetio na tužnu sudbinu prognanog stanovništva i razrušeni grad te istaknuo da istina o Vukovaru ne smije biti zaboravljena.

U srpnju 1997., u Domu hrvatske vojske u Zagrebu, prikazan je film britanske autorice i producentice Belinde Giles koji govori o brutalnosti zločina počinjenih na Ovčari nakon okupacije grada. Ocijenjen je iznimno mučnim ali vrijednim pažnje zbog dokumentarističkog pristupa zločinima koji su se uistinu dogodili. Predsjednik Državne komisije za zatočene i nestale, I. Gruić, informirao je tada javnost da je o Ovčari snimljeno oko trideset sati filmskog materijala koji podsjeća na to »da je Vukovar bio i ostao simbol borbe za Hrvatsku« (*Vukovarske novine*, 30. srpnja 1997: 7).

Može se, stoga, konstatirati da je u godinama progonstva nastao veći broj vrijednih dokumentarnih filmova koji su se bavili različitim aspektima bitke, a pokazat će se da je u godinama nakon povratka u grad došlo do još intenzivnijeg pretakanja Vukovarske bitke u filmove dokumentarističkog karaktera.

Godine 1994. realiziran je jedan od najambicioznijih projekata vukovarske kulture sjećanja 90-ih — snimanje igranog filma. Radi se o filmu *Vukovar se vraća kući* u kojem se prati sudbina tročlane vukovarske obitelji tijekom 1991. i 1992. godine. Film je režirao B. Schmidt, scenarij je napisao P. Pavličić, a glavni producent bio je Lj. Šikić. Tadašnji direktor Hrvatske radio-televizije, A. Vrdoljak, prilikom predstavljanja ovog projekta u ožujku 1994., istaknuo je: »Ovo je izlazak Vukovaraca iz patnje u radost, u uvjerenju kako će sljedeće decenije Hrvatske obilježiti upravo Vukovar, najveća patnja u povijesti našeg naroda« (*Vukovarske novine*, 30. ožujka 1994.: 7). Film je premijerno prikazan na treću godišnjicu okupacije grada, i to u Vinkovcima, a potom u Nuštru, Vukovaru najbližem slobodnom, neokupiranom mjestu. Premda su u snimanje filma bili uključeni važni akteri, a u glavnim ulogama pojavili su se vodeći hrvatski glumci, nije ostavio dubljeg traga u hrvatskoj kinematografiji. U jednom pregledu povijesti hrvatskog filma kritiziran je zbog suzdržanosti te slabe razrade likova, a dodaje se i politički motivirana opaska prema kojoj »film propušta izraziti autentična raspoloženja gorčine u prognanika, pa stoga gubi na vjerodostojnosti, ali se zato uklapa u tadašnju službenu liniju verbalne solidarnosti sa žrtvama« (Škrabalo, 2008: 187). Usprkos takvoj ocjeni, film ostaje važan događaj u vukovarskoj kulturi sjećanja devedesetih. Vrijedi spomenuti da je prilikom snimanja veći broj Vukovaraca bio angažiran u ulogama statista, a neke važnije uloge odigrala su i djeca iz vukovarskog kraja, što je ponekad dovodilo do neobičnog prepletanja stvarnosti i filmske priče. Tako se za Borovčanina A. Feketea pisalo da nije ni mogao biti glumac jer je Domovinski rat proživio i osjetio na vlastitoj koži. »Antun Fekete bio je na filmu samo statist, kao i mnoštvo drugih Vukovaraca. Za suhi dnevni obrok, kasnije i kuhani, uz vrlo skroman honorar, on je odigrao svoju filmsku rolu vjerujući da će doživjeti povratak u svoj dom. Konačno, promatrajući ovu sliku sa željezničkog perona kao da moramo zapitati: 'Kuda ćeš čovječe?' S ovog perona, nažalost, vlakovi još ne voze za Vukovar...« (*Vu-*

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mime reintegracije

kovarske novine, 12. listopada 1994: 5). Usmjerenost tog filma na tematiziranje povratka u grad u određenom smislu upućuje i na glavni motiv kulture sjećanja tog razdoblja. Naime, kroz cjelokupnu kulturu sjećanja provlači se nastojanje da se kroz verbalnu i vizualnu priču podsjeti na predratni i ratni Vukovar, donoseći prognanicima nadu i vjeru u povratak. Kultura sjećanja predstavljala je most između prije-ratnog Vukovara i onoga koji je tek trebalo izgraditi.

Iako u igranim filmovima, ni u godinama progonstva, ni u godinama nakon povratka, nije uspio dobiti vrhunsku umjetničku reprezentaciju, Vukovar ju je svakako dobio u još jednom vidu prikazivanja prošlosti na vizualan način — u plakatima. Velika zasluga za to pripada svjetski poznatom dizajneru B. Ljubičiću, koji je upravo kroz tematiziranje Vukovara napravio neke od svojih najdojmljivijih uradaka. Sjećajući se nakon mnogo godina kako je počeo raditi plakate, tematski vezane za Vukovar, autor priča: »Bilo je to vrijeme strepnje i nade. Svi smo rano ujutro slušali glas Siniše Glavaševića koji je toga strašnog dana 18. studenog zamro. Ispisao sam riječ VUKOVAR više puta kako postupno nestaje... Vjerujte mi da to nije bio moj ispit, već drhtava ruka svih nas koji smo to teško proživjeli« (*Vukovarske novine*, 21. studenog 2014: 11). Premda je nakon toga napravio više vrijednih djela, plakat nazvan *Read between the lines*, ili *Čitajte između redova!* može se izdvojiti kao onaj koji je izazvao najviše pozornosti. Dok su navedene poruke napisane velikim slovima te vidljive iz daljine, postoji dio teksta ispisan malim slovima, pa se mora prići blizu plakata kako bi se pročitala i ta poruka. Ovo poigravanje s perspektivom sugerira da se događaji moraju sagledati »iz blizine« kako bi se shvatilo što se zapravo događalo 1991. godine u Hrvatskoj. Autor sažima opis događaja u četiri reda na sljedeći način: »Vukovar je tisućljetni hrvatski grad na Dunavu, s većinskim hrvatskim pučanstvom... U velikosrpskoj agresiji na Republiku Hrvatsku Vukovar je do temelja razoren i okupiran 18. studenog 1991... Pred očima svjetske javnosti u Vukovaru je poginulo 700 branitelja i 1600 civila. Ukupno 2600 nestalih. Vukovar je ostao bez svojih domova, parkova, tvornica i muzeja, pa čak i bez drveća i ptica, u njemu je stao život... Hrvatska će biti slobodna tek kada se oslobodi Vukovar, a prognani Vukovarci vrate u svoje domove« (Ljubičić, 2015: 42). Plakat je nastao u sklopu obilježavanja treće godišnjice okupacije Vukovara, 18. studenog 1994. U

poruci koju nosi na svojevrsan način se izražava sržni narativni program pamćenja Vukovara u Hrvatskoj, a dobio je i sedam međunarodnih nagrada.

Treba spomenuti i ulogu aktivnog Vukovarca, Brane Crlenjaka, koji je svojim umjetničkim radom nastojao vratiti Vukovar njegovim prognanim stanovnicima. Već su spomenute njegove knjige, a moglo bi se spomenuti i njegove skulpture i medalje, ali posebnu vrijednost, ipak, imaju slike. Godine 1992., u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu, organizirana je izložba Crlenjakovih slika »Vukovaru u pohode« te izložba crteža i predstavljanje mape »Moj Vukovar«. Nakon toga priređeno je još nekoliko samostalnih izložbi u Zagrebu i Vinkovcima, a zabilježeno je i autorovo sudjelovanje u nizu zajedničkih izložba.

Muzejski savjetnik Z. Dvojković nazvao je Crlenjaka dobrim duhom Vukovara jer se svojom umjetnošću, osobito slikama, nalazi »u samom srcu grada, u svim porama i trgovima, u svakoj ulici, u svakom kutku poznatih i nepoznatih vizura, koje govore o ovom gradu jezikom osjećaja i sjećanja« (Dvojković, 2007: 9). U jedanaest godina, koliko je bio u progonstvu, Crlenjak je u svojim umjetničkim djelima stavljao Vukovar na prvo mjesto.

Na različite akcije, organizirane radi podsjećanja na stradanje grada i njegovih stanovnika te evociranja predratnih vukovarskih sjećanja, redovito su se odazivali i vodeći hrvatski likovni umjetnici. Tako je već 18. studenog 1992. godine skupina od 30-ak slikara započela simboličnu obnovu grada. Na temelju starih razglednica i fotografija te prema sjećanju prisutnih Vukovaraca, umjetnici su u Meštrovićevom paviljonu u Zagrebu slikali pojedine istaknute vukovarske objekte. Akcija je pokrenuta s idejom da se tada naslikana djela, nakon povratka prognanika u grad, doniraju tim objektima. Akvarel I. Rabuzina namijenjen je Vukovarskoj bolnici, a djelo I. Lackovića Croate franjevačkom samostanu. Ovu akciju, u kojoj su slikari »slikali kuću po kuću, ulicu po ulicu starog hrvatskog grada na Vuki« (D. De., *Večernji list*, 1992: 15), inicirala je B. Šeparović.

Napokon, iznimnu ulogu u poticanju, promociji i čuvanju vukovarske kulture sjećanja imao je i Gradski muzej Vukovara u progonstvu. Plakat muzeja prikazan je u prilogu broj 2, a nastao je u svibnju 1992. godine u Zagrebu, pod nazivom »Muzej Vukovara u progonstvu«. Time je započela akcija prikupljanja likovnih djela umjetnika iz

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mime reintegracije

Slika 5 — Plakat Borisa Ljubičića

inozemstva i Hrvatske za Vukovar te početak stvaranja novog muzejskog fonda. To je ujedno omogućilo permanentno otvaranje muzeja Vukovara u progonstvu, od početka zamišljenog kao osnova novog muzeja u Vukovaru nakon povratka.

U Muzeju Mimara u Zagrebu 4. veljače 1993. godine za javnost je otvorena prva izložba s donacijama umjetnika za vukovarski muzej. Do tada je već sedamdeset i šest umjetnika darovalo ovoj instituciji svoja djela. Računalo se tada na otvaranje još jednog, novog muzeja, nakon povratka u Vukovar, čime bi se u budućnosti postigao korak više u kulturnom životu grada. Sama izložba ohrabivala je nadu u povratak i manifestirala solidarnost hrvatskih umjetnika s Vukovarom i Vukovarcima. Priča s donacijama tada, dakako, nije završena. Dana 20. svibnja 1994. godine, kad su Poglavarstvo Grada Vukovara i Gradski muzej Vukovar u progonstvu organizirali domjenak sa svim donatorima, muzej je već posjedovao više od osamsto djela suvremene umjetnosti.

Osim toga, organizirano je više skupnih i samostalnih izložbi vukovarskih umjetnika, kao što su Z. Dvojković, B. Crlenjak, P. Markić, J. Glasnović i ostali (Jurčević i dr., 1994.). Premda je najveći broj izložbi o Vukovaru organiziran u Zagrebu, tijekom godina progonstva izložbe posvećene Vukovaru organizirane su, dakako, i diljem Hrvatske. U tom kontekstu osobito istaknutu ulogu u godinama progonstva imao je Zeleni pokret Vukovar. Ova udruga već je u srpnju 1992. u Donjoj Stubici postavila izložbu posvećenu Vukovaru. Na njoj su izloženi plakati, fotografije, akvareli i arheološki eksponati iz Vučedola, s

ciljem da se podsjeti na razaranje Vukovara za koje je rečeno da je bio zločin protiv čovjeka, ali i protiv prirode. U tom kontekstu, izložba fotografija prikazivala je Vukovar prije rata, za vrijeme rata i poslije rata, i na taj način pokazala svu težinu razaranja grada. Prof. T. Miščančuk tada je napisala: »Vukovar se NE SMIJE zaboraviti, jer ako zaboravimo ono što je tamo bilo, zaboravljamo sami sebe. Nakon posjete predstavnika za kontakt s UNPROFOROM, shvatili smo (konačno) da od povratka u Vukovar još dugo neće biti ništa — što drugo onda preostaje do govoriti o Vukovaru, pokazivati ga na fotografijama, čitati kroz stihove i prozu, prezentirati video materijal, putovati i čekati?« (*Vukovarske novine*, 24. srpnja 1992: 5).

Diljem Hrvatske organizirane su i brojne izložbe u povodu obilježavanja važnijih događaja iz Domovinskog rata. Tako je primjerice na Dan sjećanja, 2. svibnja 1993. godine u Muzeju Slavonije u Osijeku postavljena izložba »Naš Vukovar« u znak sjećanja na general-bojnika Blagu Zadru.

Kroz te izložbe Vukovar je prezentiran i međunarodnoj javnosti. Važna izložba, u čijoj su organizaciji sudjelovali i kulturni djelatnici iz Hrvatske, postavljena je od 28. travnja do 5. svibnja u Povijesnom muzeju grada Beča. U njezinoj organizaciji sudjelovali su Gradski muzej Vukovara u progonstvu, Arheološki muzej iz Zagreba, Austrijsko-hrvatska kulturna zajednica te udruga Zeleni pokret Vukovar. Izložba je s hrvatske strane viđena kao prilika da se »dugogodišnje veze dva grada i dvije države još više prodube, ali i da austrijska publika shvati da je Vukovar oduvijek srednjoeuropski grad na Dunavu i zbog toga zaslužuje pozornost Europe i cijelog svijeta« (*Vukovarske novine*, 24. travnja 1994: 1). Na izložbi su predstavljene fotografije, arheološki nalazi, videomaterijal te etnografske nošnje, a prema nekim procjenama posjetilo ju je oko dvije tisuće ljudi.

Neke kulturne manifestacije organizirane su i u razdoblju mirne reintegracije. Tako je u Vukovaru u listopadu 1997. prvi put održan Mjesec hrvatske knjige. U okviru te manifestacije u gradu je postavljena izložba »Od golubice do mira, četiri bisera Istočne Hrvatske: Osijek, Vinkovci, Ilok i Vukovar«. Radi se o izložbi koja je iste godine postavljena u prostorijama UNESCO-a u Parizu, a nakon toga i u nizu drugih europskih gradova.

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mirm reintegracije

Slika 6 — Plakat Gradskog muzeja u progonstvu

Vizualizacijom sjećanja, osobito putem plakata i slika, težilo se pobijediti zaborav i već u progonstvu započeti s obnovom razrušenog Vukovara. Pokretanje rada sjećanja različitim slikama te njihovo vezivanje uz poruke povratka, istine, obnove povezano je različite aktere koji će biti aktivni i u kasnijoj stvarnoj obnovi grada. Međutim, ne treba zaboraviti da je progonstvo za mnoge trajalo predugo i da se stoga mnogi prognani Vukovarci više neće vraćati u svoj grad. Svoju intimnu vezu s gradom možda su mnogi od njih i dalje održavali upravo putem slika i fotografija koje su povezivale nekadašnji i sadašnji Vukovar.

2.2.3. Materijalizacija sjećanja

Razaranje Vukovara, poput nekih drugih primjera iz svjetske povijesti ratovanja, ukazalo je na važnost imaginarnih prerada stvarnih prostora, ali i na potrebu izgradnje markera sjećanja u prostoru kojima određene grupe kodiraju prošle događaje. Prostor koji grupe moraju napustiti zbog katastrofičnih događaja može dobiti dodatnu važnost, zbog čega su potrebni neki kulturni oblici koji pripadnike grupe u novom okruženju istovremeno podsjećaju i na prošli događaj i na prošli prostor. Na takvim zamjenskim značenjskim mjestima ljudi grade spo-

menike, formiraju groblja, izrađuju skulpture i okupljaju se prilikom važnih datuma (Kufrin i Žanić, 2016).

Prognani Vukovarci organizirali su se u godinama progonstva u različitim sredinama u kojima su se nalazili, oblikujući fizičke markere sjećanja i istovremeno razmišljajući o obnovi razorenog grada. Zbog načina izrade, ali i motiva koje prikazuje, pozornost javnosti u godinama progonstva privukla je skulptura akademskog kipara Šime Klarića »Vratit ćemo se«. Skulptura prikazuje muškarca koji se kreće uz pomoć štapa i ženu koja sjedi na magarcu, držeći u naručju dijete. Asocijacija je to na biblijsko vrijeme i biblijsku priču ispunjenu motivima straha i protjerivanja, ali i nade koju autor zaziva u aktualnom trenutku progonstva, s mislima na Vukovar, grad koji bi trebao biti simbol povratka. Ostalo je pritom pitanje: »Koliko će ljudi u ovoj skulpturi okamenjena pokreta prepoznati sebe, svoj bijeg, ostavljanje svega iza sebe, uzimanje samo najpotrebnijeg?« (*Vukovarske novine*, 31. kolovoza 1994: 7).

Za razliku od tog spomenika, koji je kroz biblijske motive izražavao kolektivno iskustvo progona, jedan drugi nastao je na temelju kolektivnog angažmana. Radi se o spomeniku koji je nazvan Zid boli ili Zid plača i podignut u Selskoj ulici u Zagrebu. U njegovoj gradnji sudjelovali su i brojni Vukovarci. Ovaj zid, izgrađen od opeka u drugom dijelu 1993. godine, nastao je kao izraz nezadovoljstva koje se počelo manifestirati prema misiji UN-a. Na sastanku Izvršnog odbora Zajednice prognanika, održanom krajem kolovoza 1993. u Novskoj, djelovanje UNPROFOR-a ocijenjeno je negativnim, pri čemu je osobito istaknuto loše stanje u UNPA zonama. Donesen je zaključak da Vlada Republike Hrvatske ne smije produžiti mandat misiji UN-a. Zajednica prognanika Hrvatske 26. rujna organizirala je diljem zemlje prosvjede na kojima je došla do izražaja njihova ogorčenost. Najveći prosvjed organiziran je u Zagrebu: prognanici su se prvo okupili na Trgu bana Josipa Jelačića, a potom krenuli s brojnim transparentima i zastavama pred sjedište UNPROFOR-a na Selskoj cesti. Među njihovim zahtjevima isticao se zahtjev da u roku od 60 dana počne povratak stanovnika u mjesta koja su prije rata bila većinska hrvatska ili nesrpska, prema etničkoj strukturi stanovništva. Ministar zdravlja J. Njavro izjavio je tada: »UNPROFOR nije uspio zaštititi ni groblje na Ovčari, sveto mjesto s najvećim brojem žrtava u ovom ratu. Pokazalo se da je inte-

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mirm reintegracije

res onih koji su poslali UNPROFOR imao za cilj ciprizaciju Hrvatske« (Bralić, *Večernji list*, 1993: 4). U takvom raspoloženju počela je gradnja Zida boli koja je predstavljala nastavak djelovanja prognanika i ostalih nezadovoljnih građana Hrvatske. Svrha podizanja simboličnog zida i aktivnosti koje su se oko njega događale opisane su u listopadu iste godine na sljedeći način:

»Mi preživjeli bili smo uz Zid plača u Selskoj ulici u Zagrebu ponovno s mrtvim herojima Vukovara. Zapaljene svijeće, molitve, roditelji i djeca, Vukovarci i Hrvatska zajedno, protestirajući simbolično protiv neučinkovitosti UNPROFOR-a, vratili smo se Vukovaru na Dunavu i Hrvatskoj kakvu želimo. Sjedište UNPROFOR-a dobilo je još jednu čvrstu ogradu oko svoje vojarne u kojoj već dvije godine susrećemo hladna lica vojnika iz cijelog svijeta kojima je očito rečeno nešto drugo o Hrvatskoj, a mi ćemo osmišljeno morati njima reći tko smo, kome pripadamo i što želimo. Oko 130 metara dugi zid dobio je na opekama mrtve i nestale Vukovarce, tamo se oplakuje vukovarska sudbina i ljudi« (*Vukovarske novine*, 13. listopada 1993: 7).

Zid je imao jednostavnu strukturu, a načinjen je od opeka u dvije boje: crne su postavljene za ubijene, crvene za nestale i zatočene osobe. Ovaj spomenik, koji neki povjesničari umjetnosti drže jedinim autentičnim spomenikom Domovinskom ratu u Hrvatskoj devedesetih godina, bio je mjesto susreta tijekom brojnih važnih datuma (Kržić Roban, 2004). Od mjesta protesta Zid je postao stvarno mjesto sjećanja, mjesto na kojem su prognani, u nemogućnosti da dođu do grobova svojih najmilijih, palili svijeće. Koliko je Zid boli postao važan prognanicima još za vrijeme progonstva svjedoči činjenica da su se obilježavale i obljetnice njegova postavljanja. Tako je 26. rujna 1996. organizirano okupljanje ispred Zida boli; okupljeni su se sjećali svojih najmilijih, a služila se i sveta misa koju je predvodio vinkovački svećenik T. Pranjić. Zanimljivo je da su se tom prigodom rodbini poginulih i nestalih pridružili i veleposlanici BiH, Francuske, Belgije, Bugarske i Slovačke te predstavnik talijanskog veleposlanstva. Veleposlanicima je uručen apel kojim se traži pomoć pri pronalaženju nestalih osoba, a od generala Kleina zatraženo je da 1. studenog osigura posjet svetim grobljima u Istočnoj Slavoniji, Baranji i Zapadnom Srijemu (*Vukovarske novine*, 9. listopada 1996).

I u ostalim gradovima u kojima su boravili prognani Vukovarci pojavljivali su se materijalni podsjetnici na Vukovar. Jedan od važnijih spomenika, nastao kao rezultat aktivnosti Kluba Vukovaraca ali i razumijevanja gradske uprave, podignut je u prosincu 1994. godine u Koprivnici. Spomenik se nalazi na Trgu Eugena Kumičića i prikazuje jedan od najprepoznatljivijih vukovarskih simbola — Vučedolsku golubicu. Otvaranju spomenika prisustvovali su mnogi Vukovarci, kao i istaknuti vukovarski političari, koji su tom prilikom gradonačelniku Koprivnice uručili Darovnicu Grada Vukovara te monografiju grada u znak zahvalnosti za pomoć prognanicima. Treba istaknuti da je i u godinama nakon povratka Vukovaraca u svoj grad taj spomenik bio i ostao važno mjesto sjećanja, budući da se oko njega redovito pale lampioni povodom obilježavanja 18. studenog.

Osim u Koprivnici, spomenik s vukovarskom simbolikom postavljen je 1994. godine i u Trogiru. Vučedolska golubica, koju su Vukovarci iz Vukovarske bratovštine oblikovali od gipsa, postavljena je u noći sa 17. na 18. studenog u središte Trogira. Z. Vukman o tome je napisao: »Vučedolska golubica sletjela je na krilima vukovarskih nada — u samo srce grada Trogira. U petak ujutro osvanula je na trogirskom trgu kako bi svojom šutljivom, dostojanstvenom i tajanstvenom figurom podsjetila da Vukovar za Hrvatsku znači više od grada, više od spomena i žrtve — on znači ono što i sama Vučedolska golubica: dokaz da tisućljetna kultura i ljudska kreativnost mogu nadvladati tri mjeseca sotonske destrukcije« (Vukman, *Slobodna Dalmacija*, 1994: 1).

O tome kako se sjećanje na Vukovarsku bitku održavalo i izvan Hrvatske pisalo se u *Vukovarskim novinama*, u zanimljivom članku objavljenom u ožujku 1994. U njemu se obavještava čitatelje da je u Adelaideu u Australiji podignut spomenik u znak sjećanja na Vukovar. Hrvatski iseljenici koji žive u Adelaideu postavili su u gradski park spomen-ploču na kojoj je napisano da je hrvatska zajednica u tom gradu zasadila dvjesto stabala za Vukovar (*Vukovarske novine*, 16. ožujka 1994). Taj spomenik upućuje i na iznimnu zainteresiranost hrvatskih iseljenika u Australiji za ono što se tih godina događalo u Hrvatskoj i oko Vukovara. Treba spomenuti i to da je krajem 1993. godine jedna delegacija Vukovaraca, pod pokroviteljstvom Republike Hrvatske, posjetila Australiju. Tada je dogovoreno da se u većim australskim gradovima osnuje zajednica Vukovaraca i prijatelja Vukovara,

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mirne reintegracije

što se poslije i realiziralo. Udruga Sveti Bono pružala je pomoć vukovarskim prognanicima u Hrvatskoj te onima koji su iz Vukovara došli u Australiju.

Važan događaj za simbolično pozicioniranje Vukovara kao grada od posebnog značenja za nacionalni identitet, bilo je nazivanje ulica po tom gradu te pokretanje akcija za njegovu obnovu nakon povratka. Tijekom devedesetih ulice u mnogim hrvatskim gradovima, uključujući i one najveće, Zagreb i Split, nazvane su po Vukovaru. U tim su ulicama, prigodom obilježavanja 18. studenog, redovito gorjeli lampioni, što je pridonijelo stvaranju osjećaja jedinstva kada je u pitanju nacionalni identitet grada.

Tijekom devedesetih raspravljalo se i o načinu obnove grada. Još u svibnju 1994. potpredsjednik hrvatske Vlade dr. I. Kostović primio je članove udruge Kluba Vukovaraca i prijatelja Vukovara iz Splita i Trogira koji su osmislili akciju »Izgradi ti — grad Vukovar«. Ideja je bila da se prikupe sredstva od učlanjenja u udruhu Kluba Vukovaraca Split, koja će se čuvati u Splitskoj banci i iskoristiti za obnovu vukovarske gimnazije. Z. Vukman isticao je važnost ne samo materijalne nego i psihološke vrijednosti akcije, jer se na taj način stvarao svehrvatski pokret za Vukovar. Vjerovao je da Vukovar, kao simbol hrvatske tragedije, mora postati i simbol hrvatskog preporoda. Vukovarac T. Šulentić također je isticao važnost akcije radi poticanja solidarnosti prema gradu. Između ostalog napisao je: »Za Vukovar nešto treba raditi i danas, time eliminirati bolnu točku svih nas, a to je da nam vrijeme povratka sporo prolazi. Taj faktor vremena ne znači puno ako i sad gradite svoj porušeni grad bez obzira što ovog trenutka nismo u njemu, ali dokazujemo i ovom akcijom da nismo u dilemi čiji on stvarno jest« (*Vukovarske novine*, 11. svibnja 1994: 4). Vlada je dala podršku akciji, a njezini su članovi učlanjivanjem u udruhu dali svoj doprinos obnovi grada.

Međutim, ne čudi što se, kada je riječ o obnovi, ambicioznije počelo raditi tek u vremenu mirne reintegracije. U tom kontekstu važno je istaknuti prezentaciju i kasnije rasprave oko prostornog programa obnove Vukovara. U ožujku 1996. godine, na otvorenju skupa povodom predstavljanja programa obnove grada, I. Kostović je naglasio kako je »svaki Hrvat svjestan značenja Vukovara i njegovog domovinskog doprinosa, pa je najava obnove grada prvi korak ka mimoj rein-

tegraciji» (*Vukovarske novine*, 13. ožujka 1996: 2). Na predstavljanju programa obnove sudjelovali su brojni političari, ali i stručnjaci u tom području, kao što su M. Salaj, A. Paunović i Z. Karač. Osnovne intencije projekta bile su, kao što je više puta spomenuto, zaštita povijesnog identiteta grada te čuvanje obilježja njegove povijesti i arhitektonске posebnosti.

Nakon godina neizvjesnosti i progonstva, vrijeme u kojem je povratak postao izvjestan donijelo je određeni zanos među one koji su, na različite načine, bili uključeni u njegovo osmišljavanje i obnovu grada. Često se govorilo o *oživljavanju grada*, u čemu se zapravo vidjela misija i cilj povratka, ali i hrvatske države. Mnogi su tada vjerovali da se kroz materijalnu i duhovnu obnovu mogu prevladati nekadašnji nedostaci grada te da se na Dunavu mora i može izgraditi lijep i napredan grad.

2.2.4. Izvođenje sjećanja

U godinama progonstva mogu se raščlaniti tri načina obilježavanja: jedni su vezani uz vjerske blagdane, drugi uz političke događaje, a treći uz događaje vezane za 1991. godinu.

U prvu skupinu pripadaju svečanosti obilježavanja važnih kršćanskih blagdana, pri čemu su od posebne važnosti obilježavanje Uskrsa, Svetog Antuna, Svetog Bone, Svih Svetih i Božića. U obilježavanju političkih događaja isticala se proslava Dana državnosti, a kad je u pitanju 1991. godina, posebno se obilježavao 2. svibnja, dan stradanja hrvatskih redarstvenika u Borovu Selu, 16. listopada, dan pogibije Blage Zadre te obilježavanje vukovarske tragedije u danima oko 18. studenog.

Tijekom svih događanja slale su se poruke kojima su se isticale slavna povijest grada koji je barbarski uništen te nada u povratak. Tako se primjerice, uoči Antunova, podsjećalo kako je svake godine 13. lipnja u Vukovaru bilo osobito svečano jer su vjernici na taj dan dolazili moliti svetog Antuna za milost uslišanja. U crkvi Svetoga Križa u Sigetu okupljao se velik broj vjernika koji su i u progonstvu željeli obilježiti taj dan. Godine 1994., osim navedene molitve, u misi koju je predvodio, pater Bonaventura Duda je rekao: »Što je drugo ova izdržljivost od 19. studenog do danas, osim nada koju nam dolijeva tajno i nečujno Božja ljubav?« (*Vukovarske novine*, 22. lipnja 1994: 5).

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mime reintegracije

Obilježavanje Dana svetog Bone posebno je zapaženo 1994. godine kada je slavljena 240. obljetnica prenošenja svečeva tijela iz Rima u Vukovar. U crkvi Svetoga Križa u Sigetu, koja je tom prilikom bila prepuna vjernika, misu je služio biskup đakovačko-srijemski, monsinjor Ćiril Kos. Poslije mise organizirana je promocija pretiska knjige A. Tomašića *Razgovor duhovni od Svetog Bone mučenika* iz 1754. godine. Tom prilikom istaknuto je da je vrijednost ove knjige, koja je prvotno tiskana u Franjevačkoj tiskari u Osijeku, to što je pisana na hrvatskom jeziku, u vremenu kada je u upotrebi bio pretežno latinski jezik.

Obilježavanje blagdana Svih Svetih među prognanicima svake je godine bilo sve teže jer je to dan kada se najviše željelo biti u Vukovaru, dan kada se dolazilo najbliže gradu. Godine 1992. Vukovarci su položili cvijeće i upalili svijeće na ulazu u Marince, a 1993. obilježavanje je bilo osobito emotivno. Nakon svete mise koja je održana u Nuštru, a predvodili su je župnici A. Perković i A. Mihaljević, u skupini od nekoliko stotina ljudi prognanici su krenuli prema kontrolnoj točki UNPROFOR-a, želeći ondje upaliti svijeće. Međutim, znatno prije dolaska na to mjesto, put im je prepriječio transporter. Budući da su prognanici pokazivali odlučnost da nastave put, jedan je vojnik ispalio u zrak rafal, upozoravajući ih da ne inzistiraju na prolasku. Ne mogavši dalje, prognani Vukovarci zapalili su svijeće i stavili cvijeće na transporter. Prisjećajući se tog događaja, pater A. Perković prepričao ga je na sljedeći način: »Mise i molitve u Nuštru na crti razgraničenja pojačavale su čežnju za povratkom, a povećavala se i napetost između želja i mogućnosti. Tako se tijekom jednog posjeta Nuštru krenulo mimo ruskih Unproforaca, transportera i rafalnih upozorenja u Vukovar. Tek ih je svećenik pozvao da se još malo strpe i molio je Boga za dodatnu snagu u čekanju u nadanju. Osnovna misao bila je vratiti se na svoje« (Perković, 2010; 298/299). Godinu dana nakon toga vojnici UNPROFOR-a, ne želeći ništa prepustiti slučaju, na otprilike tisuću metara od mosta preko Vuke postavili su bodljikavu žicu i dobro naoružani dočekali povorku. Opet je više stotina ljudi došlo do kraja ceste, gdje su se molili za svoje najmilije tako da je molitva odzvanjala dolinom Vuke (*Vukovarske novine*, 9. studenog 1994). Nije ih omelo ni to što su cijevi iz bijelih vozila bile uperene u vijence i svijeće koje su nosili. Okupljeni prognanici silno su tada željeli biti u

Vukovaru, ali granica koja ih je od njega dijelila bila je tada neprelazna.

Obilježavanje Dana državnosti praćeno je nizom aktivnosti prog-nanih Vukovaraca. Tako je primjerice Klub Vukovaraca Slatine, zajed-no s Centrom za kulturu i ogrankom Matice hrvatske Grada Slatine, organizirao izložbu fotografija »Vukovar — sto dana poslije«, promo-ciju knjige D. Plavšića *Zapisi iz srpskih logora* te javnu tribinu »Vuko-var u Domovinskom ratu«. Na tribini su govorili M. Vidić — Bili, B. Borković i D. Rehak, a glavna poruka bila je da vukovarskim progna-nicima treba što prije omogućiti povratak u njihov grad.

Od važnih događaja iz Domovinskog rata obilježavao se i 2. svib-nja. Dan kada je u Borovu Selu izvršen napad na hrvatske policajce obilježen je 1993. godine u Osijeku, na Trgu Ante Starčevića, uz na-zočnost niza državnih i lokalnih političara. Na trgu su postavljene fo-tografije dvanaest ubijenih mladića te upaljeno dvanaest svijeća. Pot-predsjednik Vlade V. Šeks tom je prilikom izjavio: »Današnji dan obi-lježavamo jer je dvanaest života uloženo u temelje države Hrvatske, koja je nastala iz rijeka krvi« (*Vukovarske novine*, 12. svibnja 1993: 8). Na glavnom osječkom trgu održana je i misa, a program obilježavanja nakon toga nastavljen je u sportskoj dvorani Zrinjevac.

U godinama progonstva redovito se organiziralo sjećanje na stra-danje general-bojnika Blage Zadre, koji je poginuo 16. listopada 1991. Ovo obilježavanje bilo je posebno svečano 1995. godine, kada je u Hrvatskom vojnom učilištu Petar Zrinski na Črnomercu imenovana najviša časnička škola koja nosi ime Blage Zadre. Tom prigodom ot-krivena je i spomen-ploča s hrvatskim grbom i natpisom »Zapovjed-no-stožerna škola Blago Zadro«.

Obilježavanje onoga što se tijekom godina progonstva najčešće označavalo kao vukovarska tragedija, organizirano je već za prvu go-dišnjicu okupacije grada. U zagrebačkoj prvostolnici služena je 20. studenog 1992. sveta misa za sve građane Općine Vukovar poginule u Domovinskom ratu. Prognani Vukovarci u Osijeku pozvali su građane da zapale svijeće i stave ih na prozore. I hrvatska je javnost obra-ćala pozornost na tu godišnjicu. U skladu s tim, u *Večernjem listu* ob-javljen je članak pod naslovom »Međaš povijesti«, kao odgovor na nad-naslov u kojem je stajalo pitanje koje se i danas često postavlja: »Što Vukovar znači Hrvatskoj?« Autor teksta D. Veselčić napisao je: »Bitka

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mime reintegracije

za Vukovar u lanjskoj tromjesečnoj agresorovoj opsadi toga grada bila je presudna bitka za Hrvatsku. Bila je to po svemu što je u to vrijeme značila za vojnu snagu Hrvatske vojske i praktički sve političke korake koje je Hrvatska činila u svijetu. Nakon te bitke više ništa nije bilo kao do nje« (Veselčić, *Večernji list*, 1992: 6).

Čini se da je 1993. godine obilježavanje uključivalo još više sadržaja, što se može iščitati i iz priloženog programa (slika 7). Tome je svakako pridonijelo i otvaranje Muzeja grada Vukovara u progonstvu. U povodu obilježavanja dvogodišnjice vukovarske tragedije, u velikoj dvorani Muzeja Mimara u Zagrebu, u organizaciji Hrvatskog žrtvoslovnog društva, održana je svečana akademija pod naslovom »Vukovar — najdublja hrvatska rana«. Z. Šeparović je uvodnoj riječi izjavio: »Ovdje smo radi sjećanja i radi dogovora o povratku u Vukovar, mjesto najveće hrvatske rane« (V. Ba., *Večernji list*, 1993: 6). Toj manifestaciji nazočili su brojni Vukovarci, između ostalih dr. J. Njavro i tadašnji gradonačelnik J. Kolak. Nazočan je bio i general J. Bobetko, koji je rekao da je Vukovar kamen-temeljac hrvatske države.

Važno mjesto okupljanja prognanika smještenih u Zagrebu i njegovoj okolici tijekom 90-ih, bilo je u crkvi Svetoga Križa u Sigetu. Ondje je 18. studenog 1993. godine održana misa zadušnica koju je služio pater B. Kosec, gvardijan Franjevačkog samostana u Vukovaru. U misi je sudjelovao i pjevački zbor iz Vukovara, a među brojnim vjernicima bili su i predstavnici Hrvatske vojske. U održanoj propovijedi čule su se riječi: »Pravda je spora ali dostižna. Naša je nada u Gospodinu. Nismo prazne mješine i tjelesa, nego ljudi s besmrtnom dušom. Doživjeli smo strahote Mitnice i drugih stratišta, no nadu nam nitko ne može oduzeti. Ovaj naš narod ima budućnost jer je povezan s Bogom, koji je početak i svršetak svega« (Tadić, *Večernji list*, 1993: 6). Strahotama i stratištu suprotstavljeni su nada, istina, besmrtna duša i budućnost, kao vrijednosti za koje treba moliti. No, pater B. Kosec, koji je na taj način ohrabrivao vjernike u svojim propovijedima, i sam je uviđao brojne teškoće s kojima su se prognanici susretali. U svojoj kronici za dan 18. studenoga 1993., napisao je: »Dan sjećanja na strašni događaj... U 17 sati imali smo ovdje u Sigetu, u crkvi Sv. Križa svetu misu za sve stradale i za naš konačni povratak domovima. Nekako sve to skupa sporo ide, samo je mnogo obećano. No uza sve to moramo se više moliti i nadati« (Kosec i Perković, 2009: 67).

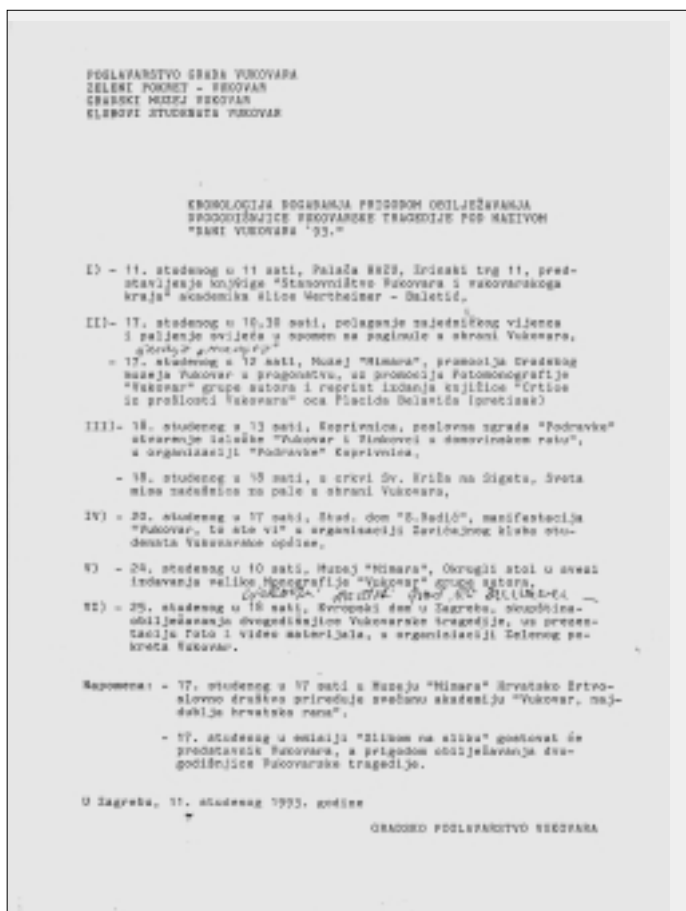
Godine 1994. obilježavanje je organizirano diljem Hrvatske, a posebno svečano bilo je u Đakovu gdje je upriličen skup pod nazivom »Đakovo Vukovaru, 18. studenog 1991.—1994«. Skupu je prisustvovao general zbora J. Bobetko, uz još neke generale Hrvatske vojske. Te je godine, u sklopu obilježavanja, organizirana i promocija filma *Vukovar se vraća kući*, o kojem je već bilo riječi, a svetu misu u crkvi u Sigetu predvodio je kardinal F. Kuharić.

Tijekom godina progonstva ljudi diljem Hrvatske okupljali su se u vrijeme vjerskih blagdana i obilježavanja vukovarske tragedije kako bi se zajedno prisjetili grada te nestalih i ubijenih. Svih tih godina, upravo na te istaknute datume, posebno se iskazivala želja za povratkom u Vukovar.

Napokon, u procesu mirne reintegracije dolazi do prvih posjeta hrvatskih predstavnika nekim važnim mjestima sjećanja, kao što je masovna grobnica u istočnom dijelu grada te Vukovarska bolnica. Iako je te 1996. godine na Dan Svih Svetih omogućen organizirani posjet prognanika grobljima u gradu, način obilježavanja 18. 11. u godinama mirne reintegracije postao je i predmetom polemika koje su vodile tome da obilježavanje ovog dana na kraju nije bilo masovnije organizirano.

Predsjednik Udruge hrvatskih branitelja, dragovoljaca Domovinskog rata (UHBD) B. Borković najavio je u studenom 1996. komemorativni skup u Vukovaru, povodom pete godišnjice vukovarske tragedije. Skup se trebao održati ispred Hotela Dunav s početkom u 12 sati, a njegov cilj bilo je obilježavanje i čuvanje svih mjesta na kojima su bili logori, kako u Hrvatskoj tako i u Srbiji. Do najavljenog okupljanja u Vukovaru te godine nije došlo, pa se veći broj stradalničkih udruga našao ispred Zida boli u Zagrebu, gdje je pater B. Kosec služio svetu misu. Te godine u Vukovaru nije održan ni najavljeni skup koji je za 18. studenog pripremala srpska strana. Određeni pritisak da do takvog skupa ne dođe učinili su i predstavnici hrvatskih vlasti. Potpredsjednik Vlade Republike Hrvatske uputio je pismo generalu J. Kleinu u kojem je zatražio da se spriječi najavljena proslava onoga što su Srbi nazivali Danom oslobođenja grada. U pismu I. Kostovića je stajalo: »Dopustite mi, cijenjeni gospodine generale, da Vas u ime svih građana Hrvatske zamolim da se u Vukovaru 18. studenog ne čuju pjesme i trube, jer je to onaj isti dan na koji u svim drugim dijelovi-

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mirne reintegracije

Slika 7 — Program obilježavanja dvogodišnjice vukovarske tragedije

ma naše zemlje odjekuju jecaji i plač« (Kostović, *Slobodna Dalmacija* 1996: 4).

Godinu poslije, Zajednica udruga iz Domovinskog rata planirala je održati komemorativni skup na Novom groblju u Vukovaru, ali nije dobila odobrenje prijelaznog upravitelja W. Walkera. Walker je predložio organizatorima skupa da vijence položi delegacija od petnaestak ljudi jer, kako je rekao, ne može jamčiti sigurnost za šest stotina osoba koliko ih se očekivalo. Stoga je obilježavanje opet organizirano u Zagrebu, ovaj put na Mirogoju, kod Središnjeg križa. Ipak, te je godine izaslanstvo Vukovarsko-srijemske županije, u kojem su bili

župan i gradonačelnik te nekoliko njihovih bliskih suradnika, položilo vijence na Novom groblju u Vukovaru, kod onoga što se tada nazivalo Križem branitelja. Premda će do masovnijih obilježavanja doći tek nakon okončanja mirne reintegracije, neki su skloni u ovom ritualnom činu vidjeti početke obilježavanja koji će u kasnijem razdoblju postati najznačajniji dio vukovarske kulture sjećanja. Prisjećajući se prvih obilježavanja u Vukovaru, T. Čorak, koji je godinama zadužen za protokol te svečanosti, izjavio je: »S početkom mirne reintegracije 1997. nakon održanih izbora za lokalnu vlast prvo je organiziran posjet građana Starom katoličkom groblju na Sajmištu, no na Novom groblju iste su jeseni predstavnici gradske uprave predvođeni gradonačelnikom Vladimirom Štenglom kraj drvenog križa na mjestu današnjeg Memorijalnog groblja položili vijenac i zapalili svijeću pa taj događaj možemo smatrati neslužbenim početkom hodočašća« (*Vukovarske novine*, 25. studenog 2011: 9). Posljednja godina mirne reintegracije na taj je način označila svojevrsnu pripremu za masovna obilježavanja koja će uslijediti po povratku u Vukovar.

Može se zaključiti da je obilježavanje sjećanja tih godina imalo iznimno važnu ulogu za velik dio prognanika, zbog čega se i održavalo u brojnim hrvatskim gradovima u kojima su bili smješteni ljudi iz vukovarskog kraja. Osim Zagreba, u kojem je organiziran najveći broj svečanih sadržaja u dane obilježavanja, slična događanja odvijala su se u Splitu, Đakovu, Osijeku, Koprivnici i drugim gradovima. Osnovno obilježje sjećanja na Vukovar upravo je činjenica da se ono nije odvijalo u gradu u kojem su ostali mrtvi, na mjestu bitke i mjestu sjećanja. Stoga je razumljivo da je molitvu za poginule i nestale pratila i molitva za povratak. Završetkom mirne reintegracije napokon su stvoreni uvjeti za povratak i kasnije organiziranje obilježavanja u samom gradu. Pokazalo se da su obilježavanja 18. studenog tijekom vremena postala osnovni element vukovarske kulture sjećanja, kome će se i nadalje pridavati velika pozornost javnosti.

2.3. RAZMATRANJE ODNOSA VUKOVARSKKE KULTURE SJEĆANJA I RESIMBOLIZACIJE NACIONALNOG OKVIRA TIJEKOM DEVEDESETIH

Raspad komunističkog sustava u zemljama srednje i istočne Europe pratio je i opći proces resimbolizacije. Uzimajući u obzir činjenice da je Republika Hrvatska početkom devedesetih, osim promjene političkog režima, ostvarila i neovisnost te bila suočena s ratom, ne čudi da je proces resimbolizacije bio gotovo sveprisutan. Obuhvaćao je niz elemenata, kao što su uvođenje novih državnih obilježja, preimenovanje ulica, postavljanje novih i rušenje starih spomenika te organiziranje mnoštva novih rituala i državnih praznika.

Kroz proces resimbolizacije može se pratiti ne samo bijeg od komunizma kao ideologije koja je obilježila jedno razdoblje, nego i bijeg od Jugoslavije, pa i Balkana, kao simbolično-geografskog pojma. Prema hipotezi J. Županova priroda i težina rata u Hrvatskoj bile su takve da je on utjecao na redefiniranje osobnih biografija, uključujući i stavove prema komunističkom razdoblju i njegovim vrijednostima. Naime, rezultati ankete National Democratic Barometera iz 1992. godine pokazali su da od deset anketiranih zemalja ispitanici iz Hrvatske, uz one iz Češke, najnegativnije ocjenjuju ekonomski i politički sustav iz doba socijalizma, kao i skup kolektivističkih vrijednosti. Prema Županovu, taj se rezultat može shvatiti kao posljedica rata u kojem su mnogi Hrvati bili protjerani iz svojih domova od strane svojih susjeda i JNA. Županov o tome piše: »Kada je komunistički indoktrinirana JNA, pod komunističkim znamenjem (crvena petokraka) krenula u rušilački pohod na Vukovar, Dubrovnik i druge hrvatske gradove, prosječni je Hrvat morao odjednom redefinirati čitavo svoje socijalno iskustvo u proteklih četrdeset godina — kao razdoblje 'srbo-komunističke zavjere' i gole represije, u kojem se planirao i pripremao vukovarski holokaust« (Županov, 2002: 50). Redefiniranje biografija poprimilo je tijekom 90-ih takve razmjere da su i oni koji su aktivno sudjelovali u obnašanju različitih dužnosti tijekom komunističkog raz-

doblja sebe prikazivali više kao žrtve nego kao suradnike bivšeg režima. Županovljev rad skrenuo je pozornost na to kako događaji velikih društvenih promjena, na individualnoj i kolektivnoj razini, utječu na prevrednovanje prošlih razdoblja i nastojanja da se određena povijesna zbivanja potisnu iz društvenog sjećanja.

U tom kontekstu, u vrijeme devedesetih, u Hrvatskoj je bio u tijeku proces široke resimbolizacije koji su neki tumačili i kao povratak starim potisnutim vrijednostima (Mišetić, 2004). Jedan od prvih znakova resimbolizacije, koji je u to vrijeme privukao i veliku pozornost javnosti, bilo je vraćanje spomenika banu Jelačiću na glavni gradski trg u Zagrebu (Rihtman Auguštín, 2000; Ramet, 2013). Međutim, treba reći da je bilo i onih vrsta resimbolizacije koje su od početka nailazile na otpor, pa i onih koje dugoročno nisu ostvarile identitetski kontinuitet. Dva su primjera na samom početku izazvala negativne reakcije dijela javnosti. Prvi je preimenovanje Trga žrtava fašizma u Zagrebu u Trg hrvatskih velikana. To preimenovanje, do kojeg je došlo 10. prosinca 1990., odmah je naišlo na negodovanje dijela javnosti koja je smatrala da se time želi umanjiti značenje antifašističke borbe i žrtava fašističkog režima koji je u Hrvatskoj bio na snazi tijekom Drugog svjetskog rata.¹³ Svake godine organizirani su prosvjedi za vraćanje imena tom trgu. Prilikom jednog takvog skupa, koji je 1999. organizirao Odbor akcije za Trg žrtava fašizma, došlo je i do manjeg incidenta, odnosno sukoba između prosvjednika koji su zahtijevali povratak starog imena i onih koji su tražili da trg zadrži tadašnje ime Trg hrvatskih velikana. Drugi primjer koji je izazvao negativne reakcije bilo je preimenovanje nogometnog kluba Dinamo iz Zagreba. Klub je 1991., protivno volji svojih navijača, nazvan HAŠK-Grđanski, a 1993. godine preimenovan je u Croatia Zagreb. Tijekom komunističkog razdoblja mnogi istočnoeuropski klubovi nosili su identična imena, među kojima su se posebno isticali Dinamo i Lokomotiva, te imena koja su imala riječ rad (klubovi pod nazivom Rad ili Radnički). I prvi hrvatski predsjednik, Franjo Tuđman, koji je među ostalima i sam bio veliki navijač Dinama, držao je da to ime treba promijeniti. Međutim, navijači kluba, naročito oni mlađi, smatrali su taj postupak neprimjerenim, in-

¹³ Čim je došlo do preimenovanja trga, 102 hrvatska intelektualca potpisala su protestno pismo kojim se tražilo poništenje te odluke.

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mirne reintegracije

Slika 8 — Preimenovanje vukovarskih ulica

zistirajući da se klub i dalje zove Dinamo. Ne samo da su navikli navijati za Dinamo, već su kroz identifikaciju s tim imenom doživljavali i otpor starom komunističkom sustavu. Bez sluha za negodovanje navijača klub se zvao Croatia, a predsjednik Hrvatske vidio je u otporu tom preimenovanju i utjecaj stranih plaćenika (Ramet, 2013).

Ipak, velik dio resimbolizacije Hrvatske tijekom devedesetih proveden je uz odobravanje javnosti. U tom kontekstu posebno se ističe povratak kršćanskih blagdana među državne praznike. Katolička Crkva je u tom desetljeću uživala veliku potporu i povjerenje građana. Mnogi elementi novog simboličnog poretka uvedeni su uz sudjelovanje svećenstva. Uz veliku pozornost javnosti organizirana su i dva posjeta svetog oca Ivana Pavla Drugog Hrvatskoj (1994. i 1998. godine).¹⁴

No, osim elemenata koji su tumačeni kao dio starih tradicija, proces novog oblikovanja nacionalnog identiteta uzimao je i dijelove nekih modernih ili suvremenih povijesnih događaja. Dugotrajne polemike izazivalo je i tumačenje Drugog svjetskog rata, dok je Domovinski rat postao važnom simboličnom sastavnicom nacionalnog identiteta. Kad je u pitanju Domovinski rat, fokus njegova tumačenja usmjeravan

¹⁴ Papa Ivan Pavao II. i u novom je stoljeću još jednom posjetio Hrvatsku (2003.).

je osobito na dva događaja — na Vukovarsku bitku i Vojno-redarstvenu akciju Oluja. Kao što je već naglašeno, za vrijeme trajanja opsade, Vukovar je prikazivan kao mjesto o kojem ovisi opstanak hrvatskog naroda, što će ga dugoročno učiniti važnim čimbenikom nacionalnog identiteta. Usprkos polemikama oko toga je li se u obrani grada moglo postići više, politika pamćenja dominantno se oblikovala oko zasluge Vukovara za stvaranje države. U studenom 1992. godine, kada je u Predsjedničkim dvorima primio izaslanstvo Povjereništva općine Vukovar i Majki Vukovara, predsjednik Republike F. Tuđman je izjavio da su žrtve koje su Vukovarci podnijeli svete, a kao takve ugrađene su i u temelje hrvatske neovisnosti. Upravo zahvaljujući tim žrtvama budući naraštaji neće morati ginuti za uspostavu hrvatske države. No, predsjednik Republike tada je zaključio: »Naša brigada je da Vukovar — simbol hrvatskog otpora — kao i sva naša druga okupirana mjesta, vratimo« (*Vukovarske novine*, 25. studenog 1992: 1).

Vukovarska bitka isticana je kao primjer za vojnu obranu hrvatskog teritorija. Osim toga, dovela i do važnih promjena u javnom mišljenju pojedinih zemalja, prije svega u Francuskoj, gdje je dotad postojala sklonost za očuvanje Jugoslavije, a isticane su i njihove prijateljske veze sa Srbijom. Ondje se počeo javljati sve veći broj intelektualaca koji su branili pravo Hrvatske na samostalnost. Možda najaktivniji među njima bio je A. Finkielkraut, koji je držao da kao Židov mora reagirati na činjenično neutemeljeno, stereotipno prikazivanje Hrvata kao nacista, a Srba kao Židova. Ulazeći u polemike s intelektualcima koji su bili skloni Jugoslaviji/Srbiji, kao što je primjerice E. Morin, te reagirajući i na neke izjave F. Mitteranda, Finkielkraut je u prosincu 1991. godine napisao: »Poslije uništenja Vukovara, dok se razara Osijek, u času kada stotine tisuća Hrvata kreću na put progonstva, čovjek koji govori u moje ime, čovjek koji odlučuje o politici moje zemlje, točku po točku ponavlja lažljivu i rasističku propagandu agresora, a nitko ga ne opovrgava« (Finkielkraut, 1992: 94).

Ipak, nakon što je, osim intelektualaca, i sve veći broj političara počeo javno zagovarati samostalnost onih jugoslavenskih republika koje to žele, čini se uvjerljivom teza da je tragedija Vukovara ubrzala proces međunarodnog priznanja Hrvatske.

Godine 1998., kada se veći broj hrvatskog stanovništva počeo vraćati u Vukovar, objavljena je knjiga *Smaragdni brid. Vukovar 91. i*

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mine reintegracije

hrvatski identitet, u kojoj se dobro sažimaju ključne oznake koje su pridonijele tako brzom identitetskom stapanju ovoga grada s nacionalnim identitetom a to su žrtva, pobjeda i junaštvo (Rogić Nehajev, 1998). Kroz ove značenjski važne oznake sažimaju se predodžbe formirane o Vukovaru tijekom devedesetih. Prva je ona o osveti nad vukovarskim braniteljima nakon okupacije grada, a druga motiv već prisutan u povijesti ratovanja, koji kaže da vojni poraz može imati, dugoročno promatrano, obilježja pobjede. Radi se, naime, o smještanju bitke u kontekst rata te odmjeravanju rezultata koje su njome postigle zaraćene strane. U tom kontekstu dolazi se i do tvrdnje da se upravo u Vukovaru Hrvatska upisuje kao moralni pobjednik rata. Treća važna stvar je vukovarsko junaštvo, koje je tim važnije jer je ostvareno neočekivano, od strane aktera koji su prije toga u socijalnoj zbilji bili gotovo marginalni. Na određeni način oni daju i obrazac za transformaciju Vukovara, koji prema I. Rogiću postaje metropolom hrvatske obrane. Grad s ruba ili granice, na taj je način postao jednim od ključnih simbola Hrvatske.

Na osnovi svega rečenog, valja odgovoriti na pitanje o sržnom narativnom programu i načinu uklapanja vukovarske kulture sjećanja u njega. Držimo da je tijekom devedesetih postojao sržni narativni program koji je isticao važnu ulogu stvaranja države za hrvatsku povijest i nametnuti rat te istaknuto mjesto Vukovara u stvaranju države.

Ove tvrdnje iznesene su u nizu reprezentativnih materijala, a u *Hrvatskom općem leksikonu* iz 1996. formuliraju se tako da je Domovinski rat označen kao »obrambreni rat što ga Hrvatska vodi protiv odmetnutih Srba iz Hrvatske i jugosl. (srp.-crnog.) vojske« (*Hrvatski opći leksikon*, 1996: 211). Vukovar je pak prikazan na sljedeći način: »U agresiji jugosl. vojske i srp. paravojskih postrojbi na Hrvatsku 1991. 3 mjeseca odolijevao uz nadljudske napore hrv. dragovoljaca i policije golemoj oružanoj tehnici i vojnoj sili; iako je razoren i osvojen, na Vukovaru se slomila jugosl. vojska. Postao simbolom hrv. otpora i hrv. slobode« (*Hrvatski opći leksikon*, 1996: 211).

Pitanje agresora i žrtve te konačnog ishoda u kojem žrtva na kraju postiže svoj cilj, bilo je implicitno prisutno u ovako strukturiranom programu. Postojanje sržnog nacionalnog programa nikako ne znači da je tijekom devedesetih vladalo jedinstvo u ocjeni i tumačenju povijesnih događaja u Hrvatskoj. I tada su se javljali akteri koji su dovo-

dili u pitanje neke elemente tog programa ili težili njegovu dopunjavanju. Među njima su se osobito isticali mediji, kao što su *Radio 101* i *Feral Tribune*. U godinama mirne reintegracije događaju se i značajne promjene u kulturi koje će dugoročno utjecati na kulturu sjećanja na Domovinski rat. Te su promjene osobito istaknute u književnosti. Roman Jurice Pavičića *Ovce od gipsa*, koji znatno drukčije prilazi temi rata od dotadašnjih književnih obrada, objavljen je 1997. godine, a godinu kasnije doživljava i drugo izdanje. Ovaj roman je priča o Splitu 1992. godine, koja govori »... o teškoj ratnoj i poslijeratnoj depresiji...« (Pogačnik, 2006: 83). Hvaljen je od strane kritičara sklonih lijevom političkom bloku jer, prema jednom takvom tumačenju, razbija dogmu o hrvatskoj nedužnosti u obrambenom ratu (Visković, 2006).

Važni akteri Vukovarske bitke, primjerice B. Borković, također su ustrajali u tome da vlast nije dovoljno učinila za obranu grada (Marković, *Slobodna Dalmacija*, 1993). N. Toth je optuživao vlast da nakon okupacije grada, do koje nije trebalo ni doći, utječe na krivo prikazivanje Vukovaraca u javnosti kroz kontrolu informacija koje će se objaviti (Lukić, *Slobodna Dalmacija*, 1994).

Pažljivo iščitavanje vukovarske kulture sjećanja otkriva u tom kontekstu teškoće u kojima je nastajala i koje je povremeno iskazivala. Vukovar je još u ratu postao simbol i važno mjesto nacionalnog identiteta, iako u to vrijeme nije bio pod hrvatskim nadzorom. Isto tako, Vukovarci su prikazani kao velike žrtve Domovinskog rata, dok hrvatska država često nije imala ni prikladne kapacitete ni potrebno znanje da odgovori na najvažnije prognaničke potrebe. I na koncu, povratak u Vukovar neprestano se najavljivao i obećavao, no progonstvo je potrajalo više od šest godina.¹⁵ Držimo da je do jačih inicijativa za postavljanje alternativnih sržnih narativnih programa došlo tek nakon godine 2000. Glavne institucije koje su sudjelovale u oblikovanju kulture sjećanja u progonstvu, poput klubova Vukovaraca, Katoličke Crkve, Gradskog muzeja Vukovar i *Vukovarskih novina*, pored isticanja svih navedenih problema, nisu dovodile u pitanje sržni narativni program. Naime, tvrdnja da je Vukovar velika žrtva rata a Domovinski rat obrambeni rat kojim je stvorena hrvatska država, postala je

¹⁵ To je svakako utjecalo i na slabiji povratak prognanog stanovništva u grad od onoga koji se u Hrvatskoj priželjkivao.

2. Sjećanje na Vukovar: od okupacije do kraja mime reintegracije

okvir za oblikovanje ključnog motiva povratka u Vukovar. Stoga je bilo važno sjećati se Vukovara i planirati povratak u taj grad kako bi ga se na prikladan način obnovilo. Odupiranje zaboravu postaje dominantan zadatak preživjelih i onih koji sudjeluju u kulturi pamćenja. P. Pavličić nakon okupacije grada kaže: »U svemu što ću pisati u idućih nekoliko godina — o čemu god moja proza govorila — ja ću nastojati obnoviti i dograditi srušeni dvorac Eltz u Vukovaru« (Oraić-Tolić (ur.), 1992: 455). Na taj način, uza sve teškoće, vukovarsku kulturu sjećanja nadopunjavala je dominantna tendencija u tumačenju nacionalnog identiteta i Domovinskog rata.

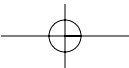
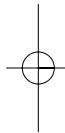
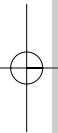
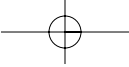
Krajem stoljeća događaju se neke važne promjene koje će utjecati na oblikovanje kulture sjećanja, a dugoročno i na tumačenje suvremene hrvatske povijesti. Od 1998. godine počinje masovni povratak u Vukovar, a 2000. događaju se promjene u političkom vodstvu države. Nakon godina u kojima je težište bilo na pamćenju grada u koji se treba vratiti, Vukovar postaje grad koji treba i fizički obnoviti, što je bio izazov za hrvatsku državu. Iako je izašla iz rata kao pobjednik, u njoj su se istovremeno mogla čuti sve oprečnija tumačenja pojedinih ratnih epizoda. Tome treba dodati da Vukovar, kao poprište važne bitke, predstavlja i izazov pred najčešćim tumačenjima prostora u socijalnoj teoriji. Na prijelazu stoljeća prostor, naime, dobiva sve važniju, a istodobno i sve dvosmisleniju ulogu u radovima teoretičara društva. U kontekstu globalizacijskih procesa u kojima se društva označavaju kao fluidna, informacijska, kasnomoderna ili postmoderna, u prvi plan dolaze putovanja te kretanja ljudi, dobra i informacija. U takvom kontekstu dominantan okvir postaje onaj o gubljenju lokalnih obilježja u prostoru, ili čak širenju prostora bez značenja (Fabiatti i sur., 2002). Ratne i poratne situacije ne uklapaju se najbolje u takav obrazac tumačenjâ, u kojima je prostor istaknut značenjski faktor. Grupe označavaju prostor za koji se treba boriti i nakon sukoba, odnosno prostor koji treba pamtit. Svim dosad navedenim izjavama, u kojima se o Vukovaru govorilo kao o rani, tragediji i mitskom mjestu, na kraju treba dodati i onu koju je 1997. godine izrekao dopredsjednik Nacionalnog odbora za pomirenje. Uoči obilježavanja 18. studenog, I. Vrkić je rekao: »O Vukovaru nije moguće govoriti analitički, upravo zbog činjenice da je Vukovar uvijek emocionalni naboj za svakog čovjeka, pa svaki razgovor o njemu može imati uporište samo u

emocijama« (Prusina, *Slobodna Dalmacija*, 1997: 29). Sjećanje na tragične događaje nerijetko biva povezano s navedenom emocionalnošću koja proizlazi iz upisivanja mitskih struktura u prostor (dobro-zlo, pobjeda-poraz, počinitelj-žrtva). Takav prostor, čija se povezanost s prošlim događajem ne smije zaboraviti, pun je simbolike i smisla koji nije neovisan o budućim društvenim događajima. Značenjsko polje koje se oblikuje na podlozi materijalnog prostora nastavlja se interpretirati i reinterpretirati u susretu s drukčijom konfiguracijom društvenih odnosa. Prelazimo, stoga, na obnavljanje i zamišljanje Vukovara nakon 1998. godine.

3.

VUKOVAR
OD 1998.
DO 2016.
GODINE

3.1. GENERACIJA KOJA JE IZNIJELA POVRATAK I GLAVNI DRUŠTVENI PROCESI U GRADU NAKON 1998.

Tijekom dvadesetog stoljeća ratovi su znatno promijenili demografsku sliku različitih područja europskog kontinenta, ne samo zbog izgubljenih života nego i kroz prisilne migracije. Formiranje čvršćih granica između država nakon ratnih sukoba za mnoge je ljude, obitelji i grupe značilo suočavanje s napuštanjem dotadašnjeg doma i traženje utočišta iza relativno sigurne granice države u kojoj dominiraju pripadnici iste etničke ili religijske skupine. Godine 1923., u jednom od najvećih preseljenja stanovništva, iz Male Azije u Grčku premješteno je oko milijun pripadnika pravoslavne vjere, a oko tristo osamdeset tisuća muslimana otišlo je iz Grčke u Tursku (Mazower, 2003). Krajem Drugog svjetskog rata došlo je do niza migracija diljem Europe, a koliko su zapravo nepredvidivi ti putovi, pokazao je primjerice i Rosselinijev film *Stromboli*.

Demografska slika Vukovara također se bitno mijenjala nakon ratnih sukoba. Prvi svjetski rat utjecao je na drastično smanjenje broja Mađara u gradu, a nakon Drugog svjetskog rata isto se dogodilo i s pripadnicima njemačke etničke zajednice. Kraj dvadesetog stoljeća donio je zaokret u međunarodnoj politici u pitanju odnosa prema etničkoj strukturi postkonfliktnih teritorija, zbog čega se počelo inzistirati na potrebi uspostavljanja multietničkog karaktera područja ako je on postojao i prije sukoba. Takvi ciljevi bili su zacrtani i procesom »mirne reintegracije«. Generacija koja je iznijela povratak, dakle, skupina ljudi koja je radila na izgradnji institucija u gradu i povratku punog suvereniteta Republike Hrvatske na vukovarskom području te ljudi koji su se vratili prvih godina, suočili su se s razrušenim gradom te, svatko na svoj način, susretom i ophođenjem s pripadnicima srpske etničke skupine koji su živjeli u Vukovaru. Kao što se i očekivalo, dobre odnose koji su prije rata vladali u gradu nije bilo lako uspostaviti nakon svega što se dogodilo. Prema brojnim navodima Vukovar je, barem do sredine 80-ih godina dvadesetog stoljeća, bio grad u kojem su postojali intenzivni kontakti između pripadnika različitih etničkih

skupina. Vukovarci su se prisjećali kako su katolici odlazili k svojim pravoslavnim susjedima na njihove slave, isto kao što su pripadnici pravoslavne vjeroispovijesti dolazili na proslave katoličkih blagdana. Između pripadnika različitih etničkih skupina sklopljen je i velik broj brakova, međutim, intenziviranje jugoslavenske krize, početkom osamdesetih godina, koje se može pratiti kroz prestrukturiranje autoritarnog i represivnog karaktera države, utjecalo je i na vukovarsku svaki-dašnjicu. Zapravo, sve te promjene dolazile su u vukovarski kraj u iznimno lošem razdoblju. Iako je zbog svojih industrijskih giganata dugo bilo privlačno za doseljavanje, ovo je područje tih godina počelo patiti od znakova urušavanja upravo onoga na čemu se zasnivala njegova privreda. Već u vrijeme prvih višestranačkih izbora bili su vidljivi znakovi kidanja društvenih veza, pa i prve pojave neprijateljstva među pripadnicima različitih nacionalnih skupina. Ova dinamika može se pratiti i kroz prisjećanje na to razdoblje samih Vukovaraca (Mirković, 1997; Šimunović, 1995).

Situacija postaje dramatična nakon 2. svibnja 1991. godine. Kroz opsadu Vukovara i kasnije protjerivanje dijela stanovništva može se pratiti uspostava dviju zajednica koje će se u godinama razdvojenosti formirati kao zajednice sjećanja. O Vukovaru nakon povratka dosad se pisalo kao o podijeljenoj zajednici i gradu simboličnih zajednica, a u ovoj knjizi upotrijebit će se termin zajednica sjećanja da bi se ukazalo na prijeratne stanovnike grada koji su od prvih dana nakon okončanja Vukovarske bitke drukčije interpretirali njezine uzroke, tijek i posljedice. Zajednica prognanika koja je 18. studenog morala napustiti grad, obilježavala je taj dan kao dan vukovarske tragedije, a ljudi koji su ostali živjeti u gradu bili su svjedoci obilježavanja 18. studenog kao dana oslobođenja grada.

Nije lako iz današnje perspektive sagledati pravi odnos pripadnika dviju zajednica u prvim godinama nakon povratka, ali kao znak razilaženja može poslužiti i način pisanja o »drugoj strani« u dva izdanja *Vukovarskih novina*. U hrvatskom izdanju, u različitim aspektima dominiralo je negativno prikazivanje srpske strane, kao što je u srpskom izdanju prevladavalo izrazito negativno prikazivanje hrvatske strane (Žanić, 2010). Ne čudi stoga što je pitanje međuetničkih incidenata predstavljalo osjetljivu temu kojoj su i *Vukovarske novine* poklanjale veliku pozornost. Ipak, često su se mogli čuti i ohrabrujući komenta-

ri koji su sugerirali da razmjeri takvih sukoba ne prelaze kritičnu granicu. Komentirajući ovu problematiku, načelnik Policijske uprave Vukovarsko-srijemske ustvrdio je 2005. godine da se broj etničkih sukoba smanjuje, a u listopadu 2005. izjavio je: »Problematiku takvih događaja pratimo od 1. lipnja 2002. godine i te godine bilo je u sedam mjeseci 30 slučajeva. Sljedeće godine bilo ih je 40, u 2004. godini 29 slučajeva, a ove godine, 17 do sada« (*Vukovarske novine*, 21. listopada 2005: 13). Ipak, ti su brojevi držani upozoravajućim, s obzirom na činjenicu da se u Vukovaru, kao osjetljivom području, »svi događaji prate s posebnom pozornošću«.

Problemi vezani uz nasilje, osobito među mladima, dodatno su potencirali razmatranje pitanja koje nije ni prestalo biti aktualno, a to je utjecaj procesa mirne reintegracije na uspostavu poslijeratnog života u gradu. Pokazat će se da pitanje mirne reintegracije nije proces koji je završio u siječnju 1998. To je proces koji još uvijek traje. Pri razmatranju različitih aspekata reintegracije relevantnih za razumijevanje poslijeratnog života u Vukovaru, nerijetko će se analizirati i pitanje obrazovnog sustava. Škola se, naime, često ističe kao prostor u kojem se mogu ostvariti međuetnički kontakti i izgraditi odnosi socijalne integracije, ali i prostor u kojem različite etničke skupine žele institucionalno prenositi i vrednovati svoje kulturno naslijeđe.

Raskorak između tih ciljeva vidljiv je iz rezultata istraživanja provedenih u tri navrata u razmaku od deset godina (Čorkalo Biruski i Ajduković, 2012). Naime, kao posljedica rata i dio sporazuma ostvarenog tijekom mirne reintegracije, u gradu funkcionira A model školovanja prema kojem postoji odvojeno obrazovanje hrvatskih i srpskih učenika. Za razliku od modela B, u kojem manjinska djeca uče odvojeno samo »nacionalnu grupu predmeta« te modela C s dodatnom nastavom u kojoj se uče manjinski jezik i kultura, prema modelu A djeca manjinske skupine uče sve predmete odvojeno. Istraživanja provedena među učenicima i njihovim roditeljima pokazala su da je u razdoblju od 2001. do 2011. godine rastao broj učenika i roditelja koji su pozitivnije vrednovali modele B i C, dok je model A tijekom godina vrednovan nešto slabije. Iznimka su roditelji srpske djece kod kojih je potpora ovom modelu bila veća u trećem istraživanju negoli u prvom. Na osnovi ovog, ali i drugih rezultata istog istraživanja, njegovi su autori zaključili da dolazi do približavanja određenih stavova među pri-

padnicima različitih etničkih skupina, kao i intenziviranja međuetničkih kontakata, no te su promjene zapravo male.

Prema često izricanoj formuli, do uspostave boljih međuetničkih odnosa trebalo je doći utvrđivanjem istine o pojedinim ratnim epizodama te kažnjavanjem onih koji su počinili ratne zločine. U tom kontekstu, suđenja u Beogradu i Den Hagu privlačila su veliku pozornost građana Vukovara.

U Beogradu se pred Vijećem za ratne zločine vodio sudski postupak protiv 16 osoba koje se teretilo za pokolj 200 ranjenika i civila na Ovčari 20. studenog 1991. godine, a do izricanja prvostupanjske presude došlo je 12. prosinca 2005. Prema toj presudi optuženi su kažnjeni s ukupno 231 godinom zatvora (Ponoš (ur.), 2010). Međutim, sredinom ožujka 2007. u Beogradu je pred istim sudom započelo ponovljeno suđenje za ratni zločin. Premda je obrana izrazila nezadovoljstvo takvom odlukom, predmet je vraćen sudskom vijeću, pod predsjedanjem suca V. Krstajića. Tijekom godine došlo je do promjene u sastavu sudskog vijeća i suđenje je nastavljeno 1. listopada. U prosincu se kao svjedok pojavljuje Miroslav Radić, koji je prije toga na Haškom sudu oslobođen po svim točkama optužnice za ratni zločin. Dana 12. ožujka 2009. Vijeće za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu izreklo je novu presudu optuženima za zločin na Ovčari. Osuđeno je 13 optuženika koji su dobili ukupno 193 godine zatvora. Prvooptuženom M. Vujoviću, zapovjedniku Teritorijalne obrane Vukovara te sedmorici optuženih, izrečena je maksimalna kazna od 20 godina zatvora. U rujnu 2010. Prizivni sud u Beogradu potvrdio je 11 osuđujućih i pet oslobađajućih presuda, pri čemu je dvjema osobama izmijenjena presuda, a svi optuženi osuđeni su na ukupno 190 godina zatvora.

Suđenje u Beogradu građani Vukovara pratili su s velikom pozornošću, a suđenje tzv. vukovarskoj trojci privuklo je još više interesa Vukovaraca, ali i hrvatske javnosti (kronologija najvažnijih datuma tog suđenja prikazana je u tablici 1).

Međunarodni sud za zločine počinjene na području bivše Jugoslavije osnovan je 25. svibnja 1993. godine Rezolucijom 827 Vijeća sigurnosti. Smatra se da je osnivanje ovog suda te Međunarodnog kaznenog suda za Ruandu važna etapa u razvitku međunarodnog pravosuđa, kao i međunarodnog kaznenog prava. No, mora se voditi raču-

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

26. listopada 1995. godine — sastavljena je prva optužnica za zločin počinjen u Vukovaru; potvrđena je 7. studenog 1995.

13. lipnja 2003. — u Beogradu je uhićen V. Šljivančanin, a 1. srpnja iste godine prebačen je u pritvor Haškog suda u Scheveningenu.

27. rujna 2007. — izrečene su presude Haškog suda po kojima je major V. Šljivančanin osuđen na pet godina zatvora, pukovnik M. Mrkšić na dvadeset godina zatvora, a kapetan M. Radić oslobođen je krivnje.

5. svibnja 2009. — Žalbeno vijeće Haškog suda proglasilo je V. Šljivančanina krivim za pomaganje u pogubljenjima zarobljenika na Ovčari, čime je prvostupajnska presuda od pet godina preinačena na 17 godina zatvora. M. Mrkšiću Žalbeno je vijeće potvrdilo prvostupajnsku presudu od 20 godina zatvora.

U prosincu 2010. — Žalbeno vijeće prihvatilo je svjedočenje umirovljenog časnika Miodraga Panića koje je išlo u prilog obrani V. Šljivančanina. Optuženom je smanjena izrečena kazna sa 17 na 10 godina zatvora. Zaključeno je da Šljivančanin nije kriv za ubojstvo 194 ratna zarobljenika, ali je kriv za mučenja.

5. srpnja 2011. — nakon odsluženja dvije trećine kazne, V. Šljivančanin pušten je na prijevremenu slobodu.

Tablica 1 — Kronologija važnijih datuma vezanih uz suđenje tzv. vukovarskoj trojci na Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju

na o tome da su to »samo sudovi *ad hoc*, pa njihovim osnivanjem nije prestala i potreba za stalnim međunar. kaznenim sudom koji ne će biti vezan uz određenu vremensku i prostornu situaciju, koji ne će biti ovisan o političkim manipulacijama i koji će suditi i pobijeđenima i pobjednicima« (*Pravni leksikon*, 2007: 726). Oni se, dakle, drže važnim etapama u razvoju koncepta i prakse međunarodne pravde koji su se počeli intenzivnije razvijati nakon Drugog svjetskog rata, osnivanjem Međunarodnog vojnog suda u Nürnbergu te Međunarodnog vojnog suda za Daleki istok, sa sjedištem u Tokiju. Međutim, pokazalo se da su ti sudovi u svom radu pokazali niz manjkavosti.

Treba spomenuti da je prva osoba koja je dovedena na suđenje pred Međunarodni sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), o kojem će se u daljnjem tekstu govoriti kao o Haškom sudu, bio S. Dokmanović. Protiv nekadašnjeg gradonačelnika Vukovara podignuta je optužnica

zbog sudjelovanja u počinjenju zločina na Ovčari, pa je tijekom trajanja mirne reintegracije uhićen i prevezen u Haag. To je izazvalo burnu reakciju srpskih lokalnih političara koji su tvrdili da je Dokmanović nevin te da je žrtva hrvatskog režima (Holjevac Turković, 2015). Dokmanović je u Hagu počinio samoubojstvo i nije dočekao izricanje presude.

Dugo nakon toga, u listopadu 2005., počelo je suđenje Radiću, Mrkšiću i Šljivančaninu, koji su terećeni po osam točaka optužnice: za progon, istrebljenje, mučenje te okrutno i nehumano postupanje. To se suđenje održavalo u kontekstu kompleksnog i zategnutog odnosa između Hrvatske i Haškog suda. Naime, premda je po nekim pokazateljima taj sud podigao najviše optužnica protiv Srba, tijekom vremena u Hrvatskoj se moglo čuti sve više negativnih komentara o njegovom radu. Tome je pridonijelo nepodizanje optužnice protiv nekih važnih aktera rata, kao što su V. Kadrijević i B. Adžić te, s druge strane, podizanje optužnice protiv nekadašnjeg načelnika Glavnog stožera J. Bobetka, kao i težine optužnice koja je teretila hrvatske generale. Dodajmo tome suđenje vukovarskoj trojci koje je dodatno zategnulo odnose između Hrvatske i Haaga. Naime, nakon dugotrajnog postupka, u ožujku 2007., završeno je suđenje Šljivančaninu, Mrkšiću i Radiću. Tužiteljstvo je zatražilo kaznu doživotnog zatvora zbog odgovornosti za pokolj najmanje 260 zarobljenika odvedenih iz Vukovarske bolnice na farmu Ovčaru te kaznu od 15 godina zatvora za propuste optuženih u kažnjavanju i sprječavanju počinitelja zločina.

U rujnu iste godine došlo je do izricanja presuda po kojima je V. Šljivančanin proglašen krivim za pomaganje i podržavanje zločina i okrutnog postupanja, ali ne i za ubojstva počinjena poslije toga. Osuđen je na pet godina zatvora. M. Mrkšić osuđen je na dvadeset godina, a M. Radić oslobođen je optužbi. U Hrvatskoj je uslijedio niz negativnih kritika na račun Suda, a došlo je i do propitivanja smisla daljnje suradnje s njime. Pritom je burno reagirao i hrvatski premijer I. Sanader. Na okruglom stolu održanom 13. prosinca 2007. u Zagrebu, na kojem je sudjelovala skupina intelektualaca i boraca za ljudska prava, moglo se zapaziti da i dugogodišnji pobornici tog suda sada imaju niz primjedbi na njegov rad (Pavlaković, 2013). Ipak, nakon izricanja presuda, najburnije je bilo u Vukovaru. Brojni građani izrazili su nezadovoljstvo visinom kazne, zbog čega je na glavnom gradskom trgu or-

ganiziran prosvjedni skup, uz potpisivanje peticije za prestanak suradnje s Haškim sudom, paljenje svijeća na Ovčari i molitvu kod križa na ušću Vuke u Dunav. Prosvjed na kojem je sudjelovalo stotinjak roditelja i članova obitelji žrtava te predstavnika braniteljskih udruga organiziran je i ispred zgrade Haškog tribunala u Den Haagu. Na prvostupanjsku presudu Haškog suda reagirali su i međunarodni diplomati te pravni stručnjaci. Naime, njih dvadesetak potpisalo je pismo koje su uputili podtajniku UN-a za pravne poslove N. Michelu. Prema medijskom izvještavanju inicijatori pisma bili su E. Joseph i J. Klein, a potpisao ga je, među ostalima, i P. Galbraith koji je prije toga obnašao dužnost veleposlanika Sjedinjenih Američkih Država u Hrvatskoj (HINA, *Večernji list*, 2007: 4). Potpisnici, koji su istaknuli da podržavaju rad tog međunarodnog suda, izrazili su svoju »deprimiranost« presudama u slučaju vukovarske trojke, smatrajući da su kazne preblage te da Sud treba najpotpunije preispitati svoju odluku.

U kasnijem postupku Žalbeno vijeće preinačilo je prvostupanjsku presudu izrečenu V. Šljivančaninu i povećalo kaznu s pet na sedamnaest godina zatvora, a potom, 2010., zbog uvažavanja novih činjenica, kazna je smanjena na 10 godina (Kajić Kudelić, 2013). Po odsluženju dvije trećine kazne Šljivančanin je u srpnju 2011. pušten na slobodu. To je još jednom izazvalo reakcije ogorčenja i razočaranja dijela vukovarskih građana. Svoj stav prema tome izrekla je i dr. Vesna Bosanac, koja se također pojavila u svojstvu svjedoka u sudskom procesu. Ona je izjavila: »Šljivančanin ne samo da je kriv, nego je najodgovorniji za sve što se dogodilo u Vukovaru prije pada i nakon pada, za odvođenje ranjenika i civila, za ubojstva, ali nažalost pravda ga nije stigla. Nije ni suđen ni osuđen onako kako je zaslužio« (*Vukovarske novine*, 15. srpnja 2011: 2).

Nakon puštanja iz zatvora Šljivančanin je izrazio žaljenje zbog žrtava i ponovio da nije kriv, da je vjerovao u državu Jugoslaviju i JNA te da nije priznavao republičke granice. Njegove tadašnje izjave znatno se razlikuju od onih ranijih, iznesenih u intervjuu koji je 1992. godine objavljen u novinama *Monitor*. Objašnjavajući kako je došlo do razaranja Vukovara rekao je da, nakon što mu je u listopadu ubijen vozač, više nije imao milosti prema ustašama te dodao: »Onda sam na komandnom mjestu rekao: ako treba, rušićemo sve do temelja, ali ćemo spasiti živote naših vojnika, građana, žena i ostalih — ali da ima-

mo što manje mrtvih — pa ćemo srušiti taj grad i kazaćemo ustašama da oni ne mogu nama komandovati. I uspjeli smo! Žao mi je, ja sad gledam iz drugog ugla, što je Vukovar srušen, ali to treba da bude opomena svima onima koji hoće silom da rješavaju politička pitanja» (Ponoš (ur.), 2010: 201).

Posljednja osoba protiv koje je haško tužiteljstvo podignulo optužnicu za događaje u Vukovaru bio je G. Hadžić, koji je od 2004. godine, kad se u Srbiji doznalo za optužnicu protiv njega, bio u bijegu. Uhićen je tek u srpnju 2011. Tijekom rata Hadžić je obnašao niz važnih funkcija, uključujući i onu predsjednika Republike Srpske Krajine. Na sudu u Haagu teretilo ga se po četrnaest točaka optužnice u kojima, između ostalog, stoji da je predvodio protjerivanje nesrpskog stanovništva na okupiranim područjima. U vrijeme izručenja Hadžić je u dva slučaja pravomoćno osuđen na hrvatskim sudovima, gdje mu se sudilo u odsutnosti. No, presuda na Haškom sudu nije donesena jer je 2014. godine suđenje prekinuto zbog bolesti. Hadžić je preminuo 2016. godine, nakon povratka u Srbiju.

Kad su u pitanju međunarodni odnosi, treba ukratko spomenuti i promjenjivu dinamiku hrvatsko-srpskih odnosa koja je imala odjeka i u Vukovaru, a ponekad se i prelamala upravo preko njega. Postojale su epizode koje su proglašavane naznakom zatopljavanja odnosa, na primjer neslužbeni posjet predsjednika Republike Srbije B. Tadića Vukovaru. No dolazilo je i do zahladnjavanja odnosa — nakon uhićenja hrvatskih branitelja te izjave srbijanskog predsjednika T. Nikolića.

Neslužbeni posjet predsjednika Republike Srbije B. Tadića Vukovaru, do kojeg je došlo u studenom 2010., predstavljen je u javnosti kao događaj koji vodi prema simboličnom pomirenju nekadašnjih zaraćenih strana. Prilikom tog posjeta Tadić je izjavio: »Ja sam danas ovdje da se poklonim žrtvama i odam im poštovanje. Poklanjajući se žrtvama, ovdje sam da još jednom uputim riječi isprike i iskažem žaljenje« (Paun, 2011: 34/35). Inače, srbijanskog predsjednika, u sklopu tog neslužbenog posjeta Vukovaru, dočekali su hrvatski predsjednik I. Josipović, vukovarsko-srijemski župan B. Galić te gradonačelnik Vukovara Ž. Sabo. Da je pomirenje bilo glavni motiv skupa, potvrđuje i Josipovićeva izjava po kojoj su Hrvatska i Srbija prijateljske susjedne zemlje koje će dovršiti postupak pomirenja, a »...riječi pomirenje, suradnja, prijateljstvo bile su neizostavne u izjavama dvojice predsjedni-

ka. Tadić je izjavio da je konačni cilj pomirenje Hrvatske i Srbije, a preduvjet je utvrđivanje istine o ratu 1991., kako bi u budućnosti djeca u Srbiji i Hrvatskoj povijest učila iz istih udžbenika« (Paun, 2011: 35). Posjet je iskorišten i za to da se Hrvatskoj vrati dio dokumentacije koju su pripadnici JNA nakon okupacije uzeli iz Vukovarske bolnice. Prilikom posjeta predsjednik Srbije je, osim Vukovara, otišao i u Paulin Dvor gdje je također odao počast žrtvama. Upravo zbog odlaska u Paulin Dvor neki su, primjerice B. Borković, držali da se tim posjetom želi izjednačiti krivnja i minimizirati žrtva Vukovara te učvrstiti teza da se radilo o građanskom ratu. No, ukupno uzevši, dio javnosti ocijenio je pozitivnim Tadićev neslužbeni posjet Hrvatskoj.

Taj događaj može se uklopiti u promjenu političkog odnosa prema tumačenju prošlosti u Vukovaru do kojeg je došlo nakon smjene gradske vlasti 2009. godine. Premda je nastavljeno s uređivanjem mjesta sjećanja iz Vukovarske bitke, u javnosti je sve veću pozornost počelo privlačiti obilježavanje godišnjice važnih datuma iz Drugog svjetskog rata. No, najvažnija promjena tiče se pomicanja težišta s traženja uzroka za sukobe prema ideji pomirenja. Tako se u gradu počeo širiti prijedlog za izgradnju parka pomirenja. U lipnju 2013. u Hrvatskom domu organizirana je izložba radova pristiglih na natječaj koji su organizirali Grad Vukovar i Udruženje hrvatskih arhitekata. Na natječaj je pristiglo trinaest radova. Prilikom otvaranja izložbe gradonačelnik Ž. Sabo podsjetio je prisutne da je priča o parku pomirenja pokrenuta 2010. godine, prilikom posjeta gradu nekoliko zastupnika iz Europskog parlamenta. Zamišljeno je da se ideja pomirenja potiče kroz uređenje grada, odnosno, jednog parka u Borovu naselju. Ipak, ideja parka pomirenja nije realizirana, a odnosi između Hrvatske i Srbije sljedećih su godina ponovo bili na kušnji, upravo zbog Vukovara.

Početak godine 2011. odnosi su zahladnjeli zbog pritvaranja jednog hrvatskog branitelja prilikom prelaska državne granice. Dana 5. siječnja 2011. uhićen je T. Purda kojeg se teretilo da je 5. studenog 1991. u Borovu naselju počinio ratne zločine protiv ranjenih i bolesnih zarobljenika. Odveden je u Zenicu, gdje je čekao izručenje u Republiku Srbiju. Na tjeratici koju je raspisala Srbija našlo se tada oko 340 osoba, a da neke od njih, poput Purde, nisu ni znale za to. Mnogi branitelji isticali su paradoks da Srbija, koja ustrajno poriče uplete-

nost u rat na teritoriju Hrvatske, zahtijeva uhićenja i izručenja hrvatskih građana za navodne zločine počinjene u Hrvatskoj. Ukazivalo se i na to da se optužnice temelje na iskazima dobivenim nakon mučenja u logorima godine 1991. i 1992. te da su stoga nevaljane. Nakon Purdina uhićenja u Hrvatskoj je došlo do snažne reakcije i osude tje-ralice, a kako je još u travnju 2010. uhićen V. Marić, mnogi branitelji izražavali su nezadovoljstvo radom hrvatskih državnih tijela. U Vukovaru je organiziran skup potpore uhićenim braniteljima. Okupljeni oko Vodotornja i predvođeni fra I. Jagodićem, građani su se molili za puštanje branitelja na slobodu. T. Purda pušten je iz pritvora u ožujku 2011.

Godinu dana nakon toga problematičnim će se ocjenjivati i izjave pojedinih srpskih uglednika, koji su govorili o Vukovaru kao srpskom gradu. U tom kontekstu osobito spornom ocijenjena je izjava predsjednika Srbije T. Nikolića koji je, u razgovoru s novinarkom *Frankfurter Allgemeine Zeitung*a, na sljedeći način komentirao činjenicu da je u razdoblju od 2001. do 2011. povećan broj Srba u Vukovaru: »Tome je tako jer je Vukovar bio srpski grad. Tamo se Hrvati nemaju što vraćati« (Živić, 2013: 106). Nikolić je poslije pojasnio da je mislio kako su Knin i Vukovar bili oduvijek srpski gradovi po strukturi stanovništva a ne prema nekim drugim kontekstima. Budući da se radi o demografski neutemeljenoj izjavi, u dijelu hrvatske javnosti ona je protumačena kao rezultat težnje za održavanjem nekih kolektivnih imaginarija po kojima se gradovi izvan Srbije još uvijek, na neki način, trebaju držati srpskim gradovima.

Kad je u pitanju stanovništvo Vukovara ne čudi da je, s obzirom na karakter sukoba koji se dogodio, istraživanje etničke strukture stanovništva bilo od osobitog značenja. Važno je međutim uzeti u obzir i širu demografsku sliku grada te obratiti pozornost i na negativne tendencije, kao što su depopulacija grada i šireg, nekad okupiranog područja te nepovoljna dobna struktura stanovništva. Stoga ćemo, prije no što razmotrimo promjene u etničkom sastavu stanovništva, obratiti pozornost tim dvama važnim demografskim procesima.

Prema rezultatima popisa stanovništva, u Vukovaru je 2001. godine živjelo 30.126 osoba. Izvjesno je da ta brojka pokazuje više stanovnika nego što ih je zapravo živjelo u gradu. Prema tim podacima, dogodio se znatan pad broja stanovnika u odnosu na popis iz 1991.

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

Naime, u gradu je te godine živjelo 44 639 osoba, što znači da je u deset godina grad ostao bez gotovo trećine stanovnika. Osim toga, povećala se spolna neravnoteža jer je povećan koeficijent feminiteta, sa 110,5 na 118,1. Zabilježen je i upadljivo velik porast indeksa starenja, sa 51,7 na 106,3. Podaci popisa stanovništva iz 2001. godine pokazali su da u Vukovaru živi više ljudi starijih od 60 godina, negoli onih koji imaju manje od 19. Na širem gradskom području, u razdoblju od deset godina, postotak stanovništva mlađeg od 19 godina smanjen je sa 27,1 na 21,1 posto, a udio stanovništva starijeg od 60 godina povećao se sa 14,2 na 22,3 posto. Ukupno uzevši i taj trend utječe na destimuliranje gospodarskog razvoja grada (Živić i Žebec, 2010).

Prema popisu objavljenom 2011. u Vukovaru živi 27 683 stanovnika. Ti podaci pokazuju nastavak nekih negativnih trendova. Naime, prema tvrdnjama stručnjaka, od 2000. godine u vukovarskom kraju više ljudi umire nego što se rađa, a više ih se iseljava nego što doseljava. Dakle, zabrinjavajuće djeluje podatak da stanovnici Vukovara odlaze iz svoga grada, pogotovo mladi obrazovani ljudi. Treba, dakako, reći da je to trend koji pogađa cijelu Hrvatsku. Prema dostupnim podacima Hrvatsku je u nepune dvije godine, od početka 2014. do pred kraj 2015., napustilo više od 27.000 osoba. A prema podacima Policijske uprave Vukovarsko-srijemske županije, u prvih 11 mjeseci 2014. zabilježene su 1633 prijave privremenog odlaska izvan Republike Hrvatske. Od tog broja najveći dio otpada na Vinkovce (494 odlaska) te Vukovar (437). Ove brojke uglavnom se dovode u vezu s lošom ekonomskom situacijom i nemogućnošću zapošljavanja mladog, radno sposobnog stanovništva. Demograf D. Živić komentirao je to na sljedeći način: »Događa se ono na što su demografi upozoravali godinama jer ova područja ne nude perspektive za mladog čovjeka da svoj život i karijeru stvara ovdje. Odlazi se često i bez plana i uz ogroman rizik prije svega radi posla i osiguravanja egzistencije negdje drugdje« (Vukovarske novine, 9. siječnja 2015: 6).

Zabilježene su, također, značajne promjene u etničkoj strukturi stanovništva. Najbrojnije skupine po etničkoj pripadnosti u gradu 1991. godine bili su Hrvati (47,4 posto) i Srbi (32,4 posto), a znatan dio stanovništva izjasnio se kao Jugoslaveni (9,8 posto). Nakon protjerivanja nesrpskog stanovništva 1991. te procesa mirne reintegracije

kojim se nastojalo zadržati multietničku sliku područja, 2001. godine u gradu je živjelo 57,5 posto Hrvata i 32,9 posto Srba.

U prosincu 2012. Državni zavod za statistiku objavio je da prema popisu stanovništva iz 2011. u Vukovaru živi 27 683 stanovnika, među kojima su najbrojniji Hrvati sa 57,4 posto. Nakon njih slijede Srbi sa 34,9 posto, Rusini sa 1,6 posto, Mađari sa 1,25 posto, a kao pripadnici neke od ostalih nacionalnih manjina izjasnilo se manje od jedan posto stanovnika. Po objavljivanju rezultata popisa stanovništva uslijedila je posljednja godišnja sjednica Gradskog vijeća, obilježena burnim raspravama. Prema izvješću *Vukovarskih novina* tada je dignitet Gradskog vijeća ozbiljno narušen zbog šovinističke i nacionalističke retorike začinjene govorom mržnje (*Vukovarske novine*, 21. prosinca 2012). No važno je da se i po toj sjednici dalo zaključiti da je otvorena tema koja će uvelike obilježiti javni i politički život grada u 2013. godini.

Treba, ipak, upozoriti da pitanje dvojezičnosti nije predstavljalo novu temu na gradskoj sceni. Naime, ono je još 2010. godine postalo predmetom rasprava u gradu nakon što je D. Drakulić, zamjenik gradonačelnika iz redova SDSS-a, zatražio dostavljanje materijala na srpskom jeziku i ćirilicom pismu vijećnicima njegove stranke. Drakulić se tada pozivao na članak 61. Statuta Grada Vukovara. Iz reakcija građana na taj zahtjev, objavljenih u *Vukovarskim novinama*, moglo se uočiti da su postojali različiti, pa i oprečni odgovori (*Vukovarske novine*, 29. siječnja 2010: 4-5). Dok su jedni tvrdili da ćirilica može obogatiti kulturni život grada, drugi su smatrali da joj zbog događaja iz nedavne prošlosti nije mjesto u Vukovaru. Pitanje ćirilice izazvalo je dosta napetosti i među političkim strankama. HDZ, SDP, HSP i HSP dr. Ante Starčević međusobno su se optuživali tko je radio protiv hrvatskih nacionalnih interesa u gradu. No, nakon što je HSP pokrenuo potpisivanje peticije za raspisivanje referenduma kojim bi se građani izjašnjavali o promjeni članka 61. Gradskog statuta, stvari su se polako smirile. Bila je to, ipak, tema koja nije previše utjecala na gradsku svakidašnjicu.

No sve se promijenilo 2013. godine, nakon najava i postavljanja dvojezičnih ploča koje su umnogome utjecale na gradski život, sadržaj kulture sjećanja, ali i promišljanje hrvatskog nacionalnog identiteta. Kako bi se naznačili bitni momenti i teme koji su problematizirali do-

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

Prosinac 2012. — Državni zavod za statistiku objavio je da prema popisu stanovništva iz 2011. u Vukovaru živi 27 683 stanovnika. Kako broj stanovnika srpske etničke pripadnosti koji žive u Vukovaru iznosi 34,87 posto, predstavnici SDSS-a odmah su zatražili ravnopravnu službenu uporabu srpskog jezika i ćirilicnog pisma.

2. veljače 2013. — u Vukovaru je održan prosvjedni skup »Za Hrvatski Vukovar — ne ćirilici«.

Travanj 2013. — organiziran je prosvjedni skup na Trgu bana Jelačića u Zagrebu.

2. rujna 2013. — počelo je postavljanje dvojezičnih natpisa na javnim i državnim ustanovama.

od 7. studenog do 1. prosinca 2013. — organizirano je potpisivanje referenduma o izmjeni članka Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina.

12. kolovoza 2014. — donesena je odluka Ustavnog suda RH o tome je li referendumsko pitanje u skladu s Ustavom Republike Hrvatske.

Tablica 2 — Kronologija važnijih datuma vezanih uz uvođenje dvojezičnosti u Vukovar

gađaje vezane uz uvođenje dvojezičnosti, u tablici 2 dan je kronološki prikaz najvažnijih događaja od objave rezultata popisa stanovništva do početka 2015. godine. S jedne strane, vodeći hrvatski političari, osobito premijer i ministar uprave, od početka su pokazivali odlučno zalaganje za primjenu zakona, ukazujući na to da nema previše prostora za njegovu izmjenu. Po objavi rezultata popisa stanovništva moglo se pročitati: »Ministar uprave Arsen Bauk u kratkom telefonskom razgovoru podsjetio je da je i premijer Zoran Milanović rekao da je riječ o jako dobrom zakonu te da će biti određen primjeren rok da se sve to napravi kako zakon propisuje. Napomenuo je i da nikakve peticije ne mogu zaustaviti provedbu zakona te da se njegove izmjene mogu napraviti samo u Saboru, ali da je za to potrebno osigurati 101 glas« (Bradarić, *Večernji list* 2013: 12).

S druge strane, brojne braniteljske udruge i građani reagirali su u javnosti isticanjem simboličnog značenja grada i pojedinih lokacija u njemu, izražavajući negodovanje stanjem u kojem bi Ovčara bila oz-

načena i ćirilicnim natpisom. Formirana je i građanska inicijativa »Stožer za obranu hrvatskog Vukovara« s ciljem suprotstavljanja dvojezičnosti u Vukovaru.

Na prosvjednom skupu održanom 2. veljače 2013. godine u Vukovaru, prema procjeni novinara *Vukovarskih novina* okupilo se oko 20 tisuća ljudi. Jedan od prisutnih branitelja tom je prigodom izjavio: »Ćirilica u Vukovaru ima sasvim drugo značenje nego u onim mjestima u Hrvatskoj koja nisu u Domovinskom ratu preživjela ono što je preživio Vukovar. Bilo bi razumno od strane Srba, za našu i njihovu budućnost, da sami kažu *ne* ćirilici i da na takav način ponize i hrvatsku politiku koja to zaslužuje« (*Vukovarske novine*, 8. veljače 2013: 2). Ova izjava odmah je sugerirala da pitanje ćirilice postaje važan problem hrvatskog društva, pri kojem u prvi plan izbija podjela između onih koji smatraju da, s obzirom na postojeće zakone, treba uvesti ćirilicu u Vukovar i one koji smatraju da se konkretni zakon treba promijeniti te da Vukovar, s obzirom na relativno nedavne povijesne događaje, treba dobiti poseban položaj, poput onoga koji zauzima u simboličnoj izgradnji nacionalnog identiteta. Ova podjela će se, donekle pojednostavnjeno, predstavljati u javnosti i kao podjela između političara i branitelja.¹⁶

Početak travnja iste godine održan je veliki prosvjedni skup na Trgu bana Jelačića u Zagrebu. Među sudionicima skupa bio je i pater A. Perković, koji je tom prigodom izjavio: »Nitko nema ništa protiv pisma, to je bogatstvo, ali kao što trenutno tri prsta nisu znak vjerovanja u Presveto Trojstvo, tako ni ćirilica trenutno nije znak kulturne baštine, nego znak nastavka osvajanja ovih prostora« (Paun, 2013: 56).

Dok su u javnosti tijekom ljeta jenjale polemike oko ćirilice, u rujnu je došlo do eskalacije problema. Naime, prvog dana početka nastave, 2. rujna 2013. godine, na nekoliko javnih institucija u gradu postavljene su dvojezične ploče. Razdoblje od postavljanja ćirilicnih ploča do obilježavanja Dana sjećanja na žrtvu Vukovara 2013. godine

¹⁶ Ponekad će se, nešto preciznije, govoriti o sukobu između branitelja i političara koji su tada bili na vlasti. Stavljanje težišta na sukob upravo tih aktera posebno će se potencirati nakon postavljanja dvojezičnih ploča. Tako je primjerice J. Klemm u rujnu 2013. izjavio: »Ovo nije sukob Srba i hrvatskih branitelja nego, nažalost, sukob hrvatskih branitelja i hrvatske Vlade« (*Večernji list*, 2013: 8).

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

Slika 9 — Dvojezični natpisi prekriveni zastavama

može se smatrati najburnijim u poslijeratnoj povijesti grada. Novinari *Vukovarskih novina*, nakon postavljanja ploča, usporedili su Vukovar s Bejrutom. Kroz čitavo razdoblje ponavljao se isti scenarij, Vlada je nalagala postavljanje dvojezičnih ploča na državne institucije, a prosvjednici su ih skidali. Nastali problem postao je i tema političkih obračuna. Iz Hrvatske demokratske zajednice dolazile su poruke Vladi da ukloni ćirilčne ploče iz grada dok se ne postigne konsenzus oko njihova postavljanja. Predsjednik stranke T. Karamarko izjavio je nakon postavljanja ploča i izbijanja nereda: »U ovom trenutku sporne ploče izazivaju građane i vrijeđaju njihove osjećaje. Smatramo ovo jednom nerazumnom odlukom i pozivamo Vladu da odluku povuče te da pokaže više razumijevanja i emocija prema tom gradu, da poštuje naše svetinje, a Vukovar to svakako jest i zaslužuje biti gradom posebnog pijeteta« (Lovrenc i Špoljar, *Večernji list* 2013: 2). Nasuprot terminologiji u kojoj je isticana emocionalnost i svetost, poruke koje je slala Vlada fokusirale su se na zakonitost i prava manjina. Iz Vlade je stiglo priopćenje prema kojem »nema mogućnosti odgode provođenja zakona, ako ćemo biti civilizirana zemlja koja štiti nacionalne manjine i zakone« (Lovrenc i Špoljar, *Večernji list* 2013: 2). Vukovarski gradonačelnik, kao i ministar branitelja iz redova SDP-a, inzistirali su na tome da HDZ manipulira Gradom herojem kako bi došao na vlast u gradu i državi. Isticali su da je upravo HDZ, u dogovoru s Hrvatskom strankom prava Ante Starčević i SDSS-om, statutom iz 2009. godine učinio

važan korak prema uvođenju dvojezičnosti u gradu (Bradarić, *Večernji list* 2013b: 2; *Vukovarske novine* 18. listopada 2013). S druge strane, HDZ se stalno vraćao na način i vrijeme postavljanja dvojezičnih ploča. Karamarko je tvrdio da je termin iskorišten kako bi se zaštitili udbaši te da je noćnim postavljanjem ćiriličnih ploča Milanović namjerno provocirao ispade (Puljić-Šego, *Večernji list* 2013).

Ipak, uzimajući u obzir sve lošiju gospodarsku i demografsku situaciju u gradu javljali su se i oni koji su isticali trajnu dvoiličnost hrvatskih političara prema Vukovaru. Novinar *Večernjeg lista* pisao je da pitanje ćirilice u Vukovaru politički nastoje iskoristiti i HDZ i SDP. Prema njegovim riječima »hrvatska politička elita uvijek se iznova zaklinje u 'sveti grad Vukovar', a u stvarnosti je zapravo napaćenim Vukovarcima vrlo malo pomogla. Dapače, kada trebaju birati između uskih stranačkih interesa i dobrobiti Vukovara, obično izaberu sebičnost koja im, tako se barem nadaju, donosi poneki glas više« (Ćurić, *Večernji list*, 2013: 10). Politolog T. Cipek vidio je uzroke problema oko Vukovara i u tome što u Hrvatskoj ne postoji osmišljena politika prevladavanja prošlosti koja bi uključivala kažnjavanje zločinaca, odštetu stradalima, bolje obrazovanje o uzrocima i posljedicama agresije te politiku sjećanja (Ćurić, *Večernji list* 2013).

U svakom slučaju, u takvoj situaciji inicijativu je preuzeo »Stožer za obranu hrvatskog Vukovara« koji je, u suradnji s ostalim braniteljskim udrugama, pokrenuo potpisivanje referenduma i to u razdoblju od 17. studenog do 1. prosinca 2013. Referendumsko pitanje je glasi: »Jeste li za to da se članak 12 stavak 1 Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina (Narodne novine, br. 155/02., 47/10., 80/10. i 93/11.) mijenja tako da glasi: 'Ravnopravna službena uporaba jezika i pisma kojim se služe pripadnici nacionalne manjine, ostvaruje se na području jedinice lokalne samouprave, državne uprave i pravosuđa, kada pripadnici pojedine nacionalne manjine čine najmanje polovinu stanovnika takve jedinice.'¹⁷

Državni zavod za statistiku ustvrdio je, uz statističku grešku od 2,53 posto, da je prikupljeno 576.388 vjerodostojnih potpisa birača, što je bilo dovoljno za raspisivanje referenduma jer je to predstavljalo

¹⁷ »Ustavni sud Republike Hrvatske: Odluka.« U: *Narodne novine*, stranica posječena 30. svibnja 2016 .

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

više od 10 posto ukupnog broja upisanih birača u Republici Hrvatskoj. No, Hrvatski sabor je nakon toga zatražio od Ustavnog suda da utvrdi je li sadržaj referendumskog pitanja u skladu s Ustavom RH. Ustavni sud je u svojoj odluci od 12. kolovoza 2014. ustvrdio da jedna unesena dopuna i jedna izmjena postojećeg zakona, koji je stupio na snagu 24. prosinca 2002., nisu u duhu zakona. Naime, za dopunu je utvrđeno da je pogrešno formulirana, a za izmjenu kojom se za ravnopravnu službenu upotrebu jezika i pisma nacionalnih manjina tražilo njihovo povećanje s trećine na polovinu stanovništva nekog područja, utvrđeno je da nije suglasna s Ustavom. Ustavni sud je stoga zaključio da »za generalno povećanje praga na cijelom državnom teritoriju, u smislu članka 12, stavka 1 UZoPNM-a, kako je to predloženo u referendumskom pitanju, ne postoje relevantni i dostatni razlozi koji bi proizlazili iz prepoznate i precizno određene prijeke društvene potrebe, iznikle iz demokratskog društva utemeljenog na vladavini prava i zaštiti ljudskih prava«. ¹⁸ Zaključeno je, dakle, da po predloženom pitanju nije dopušteno raspisivanje referenduma, a od Gradskog vijeća je zatraženo da Gradskim statutom izrijekom propiše i uredi prava pripadnika nacionalnih manjina na službenu uporabu jezika i pisma, uvažavajući pritom i potrebe većinskog hrvatskog naroda koje izviru iz još uvijek živih posljedica velikosrpske agresije.

Osim pitanja etničkih podjela i dvojezičnosti, Vukovar muči još jedan važan problem — gospodarska kriza. Pitanje gospodarske situacije u Vukovaru i Vukovarsko-srijemskoj županiji iznimno je kompleksno, pa ćemo ovdje kratko naznačiti tek neke od teškoća.

Tijekom većeg dijela 20. stoljeća u gradu je provođena snažna industrijalizacija koja je usmjeravala gospodarske aktivnosti. Od iznimne važnosti pritom je bilo otvaranje tvornice obuće i gume T. Bate u Borovu naselju, početkom tridesetih godina. Od 1950. do 1965. događa se pojačana industrijalizacija pri kojoj, osim obućarske i gumarske industrije, dolazi i do razvoja tekstilne (Vuteks) i prehrambene industrije (Vupik). Uspon industrije utjecao je i na razvoj gradske luke koja je postala druga po veličini i prometu u bivšoj Jugoslaviji (Živić, 2005). No već krajem jugoslavenskog razdoblja pojavljuju se i negativne posljedice, poput provedene industrijalizacije koja se bazirala na

¹⁸ Isto.

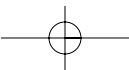
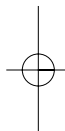
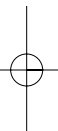
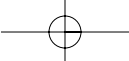
masovnom zapošljavanju i nespremnosti za uključivanje na zapadno tržište. Na to su se nadovezala velika ratna razaranja. Prema procjenama Fonda za obnovu i razvoj, ratna šteta na području grada iznosi 9,2 milijarde kuna, u što su uključeni gospodarstvo, gospodarska infrastruktura i privatna imovina. Sumiranjem onoga što se događalo nakon 1998. može se reći da nije došlo do priželjkivane gospodarske obnove grada, usprkos znatnim sredstvima koja su u to uložena. Naime, nakon mirne reintegracije iz proračuna Republike Hrvatske u gradski je razvoj uloženo 3,5 milijarde kuna. Pritom je došao do izražaja niz ometajućih čimbenika kao što su tehnološki zastarjela oprema, prevelik broj zaposlenih u nekim poduzećima, neriješeni vlasnički odnosi, gubitak tržišta i manjak visokoobrazovanog kadra. U međuvremenu je došlo i do promjene strukture zaposlenih u kojoj više ne dominira industrijski sektor. Prema podacima iz 2001. godine 7,1 posto zaposlenih radi u primarnom sektoru, 26,7 posto u sekundarnom, a čak 66,2 posto u tercijarnom sektoru. U Programu ukupnog razvoja Grada Vukovara izneseni su rezultati SWOT analize koji sumiraju neke snage i slabosti poslijeratnog razvoja Vukovara. Među snagama razvoja izdvajaju se geostrateški i geoprometni položaj, tradicija u industrijskoj proizvodnji, pogranični položaj grada te njegov imidž. Nasuprot tome kao slabosti se, između ostalog, navode nedovoljna konkurentnost gospodarstva, problem mina te nedostatak ljudskih resursa s posebnim znanjima i vještinama (Živić, 2012). Čini se da su zbog činjenice što dosad nije bilo dovoljnog korištenja razvojnih snaga, u prvi plan iskočile slabosti koje opterećuju gradski život.

Za razliku od očekivanog i najavljenog gospodarskog rasta koji je izostao, može se konstatirati da je situacija znatno drukčija u kulturi te da Vukovar ima bogat kulturni život. Još nakon prvih dana povratka, zahvaljujući entuzijazmu dijela povratnika, u gradu se organiziraju važna događanja, među kojima su Festival glumca i Vukovarske adventske svečanosti. Obnova nekih važnih objekata, o čemu će biti više riječi, omogućila je da se u gradu organiziraju i mnoge druge manifestacije. Vukovar je dobio filmski festival, festival komorne glazbe, Festival duhovne glazbe Bonofest, Vukovarsko lutkarsko proljeće i mnoge druge vrijedne manifestacije. U gradu je izgrađeno i nekoliko novih objekata, među kojima posebnu vrijednost ima Muzej vučedolske kulture. Arhitekt G. Rako, čija je »Radionica arhitekture« osmislila

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

taj, kao i neke druge projekte realizirane u gradu, izjavio je kako je posebno iskustvo »graditi u Vukovaru, nakon sveg onog rušenja. Do bar je osjećaj vjerovati kako mjesta na kojima gradite postaju bar malo bolja« (Sutlić, 2016: 73).

Uzimajući u obzir navedeno, može se zaključiti kako je slika poslijeratnog Vukovara očekivano kompleksna: neki ratni ožiljci u njoj su izbljedjeli, dok se s drugima stanovnici grada i dalje svakodnevno suočavaju.

1.3. OBLIKOVANJE KULTURE SJEĆANJA U GODINAMA NAKON POVRATKA

Povratak prognanog stanovništva u grad Vukovar ostvaren je bez oružja, ali to ne znači da je bio lagan. Veliki trud koji vjerojatno nikada neće biti primjereno nagrađen uložila je skupina ljudi koju bismo mogli nazvati generacijom što je iznijela povratak. U nju treba ubrojiti prve povratničke obitelji, ali prije svega skupinu od stotinjak osoba koje su radile u različitim institucijama — od zdravstva i školstva, preko kulturnih institucija, do pravosuđa. Oni su u početku uglavnom putovali iz okolnih mjesta kako bi pomogli uvođenju pojedinih institucija u gradu te se na kraju radnog vremena vraćali u Osijek, Vinkovce ili neko drugo mjesto u kojem su bili smješteni. Ti će se ljudi godinama s mnogo emocija sjećati svojih prvih dolazaka u Vukovar, prvih posjeta grobljima i svojim uglavnom srušenim kućama i stanovima te prvih poslova obavljenih u gradu. U jednom od intervjua vođenih s pripadnicom te generacije moglo se razabrati teškoće s kojima su se susretali prvi povratnici, ali i nadu da će im se u budućnosti u većoj mjeri priznati zasluge za ono što su učinili: »Tako da mislim da je i to jedna nova relacija o kojoj se malo govori i o kojoj se zapravo možda uopće ne govori nego ju prepoznaju drugi. Nadam se da će to promijeniti odnos medija i svih ostalih te da Vukovar neće biti interesantan samo zato što je netko nekoga prostrijelio, pa je netko napravio grafit, pa je netko srušio ploču, nego da Vukovar također treba i može biti tema tog neuništivog života, ljudi koji su tu došli i koji svojim životom svjedoče obnovu u uvjetima u kojima su nastavili živjeti u toj višenacionalnoj zajednici, u složenim odnosima u razrušenom gradu, gdje su ustrajali, znači, da izgrade taj grad na onoj razini koja se sada prepoznaje kao europski grad. Mislim da je to tema o kojoj treba govoriti. Jedni su dali život, dali su žrtvu, stali su u obranu Vukovara, ali ovi stanovnici koji tu žive i rade, koji su doveli svoju djecu recimo 97., 99. i 2000. došli su, oženili se, znači pristali su da iz svojih okruženja i svojih uvjeta, ako su bili prognanici, formiraju ne-

kakav život. A ovi drugi, koji nisu bili tu nego su došli živjeti ovdje, znači oni su došli ciljano, da zajedno s Vukovarcima izgrade egzistenciju dostojnu ljudskog života.¹⁹

Premda je dr. Vesna Bosanac, jedna od aktivnih sudionica procesa povratka, jednom prilikom ustvrdila da su povratnici nakon dolaska bili toliko angažirani na obnovi institucija da nisu imali previše vremena misliti o prošlosti, čini se, ipak, da je većina povratnika u svojoj svakidašnjici uspoređivala novo i staro, prijeratni i poslijeratni grad. Uspoređivali su se tako trgovi, kuće, ulice, zgrade, čak i priroda, Dunav, šuma. Očituje se to u mnogim priložima u *Vukovarskim novinama*, ali i u vrijednoj knjizi A. Duića Dunje *Cesta žute boje*, u kojoj su sakupljeni autorovi zapisi nastali od 1994. do 2001. godine. Jedan tekst, objavljen prvi put 2000. godine, autor počinje rečenicama: »Sjećati se, kažu, znači višeput živjeti. Ako je tako, a čini se da jest, onda su sjećanja zapravo 'putovanja' u ono što je već za nama prošlo« (Duić Dunja, 2001: 261). Kako su Vukovarci živjeli u svojim »putovanjima« između prošlosti i sadašnjosti, svjedoči priča o ženi koja se u prvim mjesecima nakon povratka suočavala s teškoćama usklađivanja sjećanja i stvarnosti. Naime, dogodilo joj se da je poslije rata napravljen drukčiji razmještaj stvari u prostorijama, što je dovodilo do toga da često krene na pogrešnu stranu, tražeći nešto, ili da se noću sudari s dijelom novog namještaja jer joj u sjećanju živi razmještaj onoga starog. Samog Duića Dunju posebno je fasciniralo uspoređivanje nekadašnjeg i sadašnjeg Borova naselja, dijela grada koji je najbolje poznavao. Svijet radničke vreve i naselja koje se širilo zamijenio je prizor prostora punog rana.

Dugoročno gledano, pokazat će se da su obnova i sjećanje ipak išli jedno s drugim, prožimajući se i potičući stvaranje niza sadržaja kulture sjećanja. Grad u koji su se prognanici vratili nije bilo nužno samo fizički obnoviti, nego i značenjski resimbolizirati u odnosu na ono što je zatečeno. Promjena naziva ulica, izgradnja spomenika, svečanosti obilježavanja, postali su važan dio javnog života grada u godinama povratka, obuhvaćajući na taj način njegovo novo značenje i potičući sjećanja.

¹⁹ Intervju vođen u okviru istraživanja »Obilježavanje i sjećanje« u listopadu 2014. Više o istraživanju i rezultatima istraživanja vidjeti u: Kufrin i Žanić (2016).

Slika 10 — Naslovnica knjige Ivane Simić Bodrožić

3.2.1. Narativizacija sjećanja

U godinama progonstva, u vrijeme kad je Vukovar bio izvan nadzora Republike Hrvatske, narativizacija sjećanja imala je, kako se pokazalo, ključnu ulogu u održavanju sjećanja na grad, ljude i bitku te ono što se događalo nakon nje. U tom kontekstu nije čudno što se o Vukovaru često pisalo, osobito u obliku biografskih zapisa preživjelih. Ni nakon povratka u grad pisanje i pričanje o njegovoj prošlosti nije prestalo biti važno, ali u njemu se mogu zapaziti neke promjene. Može se, primjerice, zapaziti da je nastao nešto manji broj značajnih fikcionalnih tekstova o Vukovaru, dok se u odnosu na godine progonstva povećao znanstveni interes za istraživanje događaja u gradu.

Kad su u pitanju književna djela, najviše pažnje javnosti privukli su romani objavljeni posljednjih godina: *Hotel Zagorje* I. Simić Bodrožić 2010., *Živa glava* J. Eden Bušić 2012., *Vukovar, grad tisuću istina!* D. Maksimovića 2013., *Jom Kipur* I. Šojat-Kuči 2014. te *Crni kaput* T. Belobrajdić 2015.

Osobito je zanimljiv uspjeh romana *Hotel Zagorje* budući da se bavi u hrvatskoj javnosti već pomalo zaboravljenom temom prognaničkog života. Njegovu uspjehu pridonijela je obrada ove teme jer s vremenskim odmakom razmatra progonstvo i njegove posljedice za

generaciju mladih ljudi koji su devedesetih na taj način proživljavali svoje odrastanje. Autorica se jednom prilikom osvrnula na taj aspekt svoga života: »Odrasteš i nađeš se u situaciji da uopće nemaš prijatelje iz djetinjstva, budući da nigdje nisi proveo cijelo djetinjstvo i ono je rastrgano na komade koji se poslije teško sastavljaju jer se radi o posve različitim životnim fazama« (Toth, 2010: 9). Ista rastrganost prisutna je i u autoričinim stavovima prema prostoru, pa se tako paralelno govori o Vukovaru kao gradu koji zauzima posebno mjesto u biografiji, ali i o svojevrsnom osjećaju neukorijenjenosti, kao posljedici života u progonstvu. Roman *Hotel Zagorje* dobio je niz pozitivnih kritika, a preveden je i na njemački jezik. Roman *Živa glava*, pak, otvorio je još jednu važnu ratnu temu, problem silovanja u ratu. I u njemu se rat prikazuje kao uzrok trauma koje se obnavljaju i s kojima se likovi moraju dugoročno nositi. Zbog potresnog iznošenja priče ovaj se roman uspoređuje s romanom S. Drakulić *Kao da me nema* iz 2010., dok istovremeno upućuje na lokalni kontekst Vukovara kao grada-žrtve (Oraić Tolić, 2015).

Josip Matijević, glavni lik u romanu *Jom Kipur* I. Šojat-Kučić, također se bori s posljedicama rata koje osjeća još godinama nakon njegova svršetka. Došao je iz Osijeka kao mladić braniti Vukovar, a dvadesetak godina poslije završava na psihijatriji zbog incidenta koji je izazvao. Kroz odnos pacijenta i liječnika u romanu se, posve očekivano, neprestano razmatra pitanje normalnosti: kako se u društvima uspostavljaju granice normalnosti i što se događa s onima koji ih krše. Roman ne pokušava ni na koji način uljepšati ratna zbivanja ili junaštvo njegovih sudionika: on se prije svega bavi pitanjem nerazumijevanja koje se očituje u poslijeratnom razdoblju prema onima koji su duboko opterećeni ratnim traumama.²⁰

Navedeni romani, svaki na svoj način, bave se problematikom ljudske patnje o kojoj je govorio i R. Marinković, stalno se vraćajući temi »nadoknade« za ono što su ljudi propatili te istovremeno anticipirajući nove društvene okolnosti u kojima je i sam rat u kojem su akteri sudjelovali, postao predmetom različitih društvenih vrednovanja i interpretiranja.

²⁰ Rečenica kojom se u romanu *Jom Kipur* opisuje rat, postaje relevantna i za poraće: »Neki su vam kao svemirci, sve izdrže, a neki puknu odmah« (Šojat-Kučić, 2014: 94).

Slika 11 — Naslovnica knjige Ivane Šojat-Kučić

Osim romana, nastavljeno je objavljivanje knjiga osobnih sjećanja sudionika događaja u Vukovaru 1991. godine, kao i knjiga o važnim danima, njihovim akterima i posljedicama bitke. Zapravo, broj knjiga takvog karaktera tijekom godina toliko je narastao da ih nije moguće sve spomenuti. Među važnije može se ubrojiti knjiga D. Rehaka *Putevima pakla: kroz srpske koncentracijske logore u 21. stoljeće*, koju je 2000. godine izdala udruga Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora. Zapaženu knjigu *Ništa lažno* napisao je 2001. i na druge načine važan sudionik vukovarske kulture sjećanja P. Matić Fred. Urednik *Vukovarskih novina* u progonstvu, P. Brozović, napisao je knjigu *Čuvari Vukovara*. Na ideju o pisanju autor je došao još u vrijeme zarobljenništva nakon bitke. U njoj je nastojao ukazati na važnost sagledavanja istine o Veleprometu, logoru koji nakon rata nije prikladno obilježen (*Vukovarske novine*, 13. lipnja 2003). Godine 2011. objavljena je knjiga *Prvi hrvatski general Blago Zadro I.* Radoša i Z. Šan-guta. Na njezinoj promociji u Vukovaru bilo je riječi o hrabrosti, ali i brizi koju je Zadro kao zapovjednik pokazivao prema svojim suborcima (*Vukovarske novine*, 9. studenog 2011). S. Mlinarić je svjedočio da Zadro nikada nije dopuštao da dva brata idu zajedno u akciju kako ne bi obojica stradala. Ipak, kao i mnogo puta kad su u pitanju pro-

emocije, bilo je riječi i o današnjem viđenju bitke. Tako je Z. Tomac konstatirao da je Vukovar svetinja oko koje, nažalost, postoje podjele i u Hrvatskoj.

U vremenu nakon povratka, kroz narativizaciju sjećanja, nastat će i knjige koje predstavljaju važan doprinos rekonstruiranju djelovanja pojedinih institucija i tijekom rata i za vrijeme mirne reintegracije. U tom kontekstu posebno se izdvajaju knjige koje su pisali sami Vukovarci, kao što su *Halo mama* A. Marić i *Dom zdravlja Vukovar — crtica iz progonstva i povratak* Z. Šimunovića. U svojoj knjizi Šimunović se, između ostalog, prisjeća prvih dojmova u susretu s gradom nakon povratka te piše o tome kako je obavljao dužnost ravnatelja Doma zdravlja u razdoblju od 1997. do 2000. godine, donoseći pritom zanimljive informacije o reintegraciji zdravstvenog sustava.

Treba spomenuti i neke knjige koje su u ovom razdoblju doživjele ponovna izdanja. Godine 2005. pozornost je privuklo drugo izdanje knjige B. Crlenjaka *Razvitak vukovarskih ulica*. Ova knjiga u svom novom izdanju obogaćena je i novim materijalima, kao što su preimenovanja vukovarskih ulica na prijelazu stoljeća. U izdanju Ogranka Matice hrvatske Vukovar 2009. godine objavljeno je četvrto izdanje knjige *Priče iz Vukovara*, potvrđujući koliko je značenje, ali i interes za ovu knjigu u hrvatskoj javnosti..

Na desetogodišnjicu obilježavanja Vukovarske bitke, u izdanju Matice hrvatske objavljena je svojevrsna antologija tekstova o Vukovaru. U knjizi naslovljenoj *Vukovar*, koju je uredio J. Bratulić, našli su se brojni značajni tekstovi, dio kojih su napisali već spomenuti poznati autori vukovarske kulture sjećanja, poput S. Glavaševića ili P. Pavličića, a pokazalo se da su o ovoj temi pisali i drugi značajni pisci i intelektualci, poput V. Gotovca.

Kada je u pitanju porast znanstvenog interesa za Vukovar, od velike važnosti bio je znanstveno-stručni skup na temu Vukovarske bitke čije je održavanje pokrenuo Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Prvi znanstveni skup »Vukovar '91. — sedam godina poslije« organiziran je u Zagrebu 1998. godine.²¹ Skup se nakon toga redovito održavao, a kao rezultat njegova djelovanja nastao je velik broj radova sa-

²¹ Na prvom održanom skupu govorili su B. Borković, A. Perković, D. Rehak, J. Jurčević, I. Rogić, Z. Knezović, T. Bunjevac, S. Šterc i V. Šakić.

branih u zbornicima. U jednom od zbornika objavljen je i rad »Image Vukovara u hrvatskoj javnosti — 15 godina nakon stradanja« u kojemu su izneseni rezultati istraživanja o događajima iz 1991. godine i njihovim posljedicama na percepciju grada u hrvatskoj javnosti. A na temelju rezultata istraživanja provedenog 2006. godine na uzorku građana Republike Hrvatske autori B. Skoko i D. Bagić analizirali su predodžbe i pojmove koje ispitanici povezuju s Vukovarom. Rezultati su pokazali da među odgovorima na pitanje »Što vam prvo padne na pamet kada se spomene Vukovar?« dominiraju oni koji se mogu povezati s ratnim stradanjima. Među njima izdvajali su se oni koji su spomenuli *strahote*, *patnje i bol* (16 posto ispitanih), *rat* (13 posto), *stradanja/ljudska stradanja* (13 posto), *razaranja, ruševine* (11 posto), *izbjeglice, prognanike, kolonu ljudi* (8 posto). Neki su odgovori glasili *Ovčara* ili *bolnica*, a bilo je i drugih pojmova koji se vezuju uz rat u Vukovaru. Autori su stoga ustvrdili: »Asocijacije koje se kod hrvatskih građana javljaju na spomen Vukovara prilično su različite, ali se uklapaju u kolektivnu sliku kakvu nosimo još od 1991. Najzastupljenije su: strahote, patnja i bol. Na drugom mjestu je rat, a slijede ga stradanja, razaranja, ruševine, kolone izbjeglica, prognanici, poginuli. Sve te slike nosimo u sjećanju iz mnogobrojnih izvještaja hrvatskih medija i očito su upravo mediji pridonijeli njihovu upečatljivom urezivanju u naše sjećanje« (Skoko i Bagić, 2007: 175). Na pitanje, pak, koji pojam najbolje opisuje Vukovar u vrijeme kada je provedeno istraživanje, izdvojili su se odgovori *grad heroj* (34 posto), *žrtvovani grad* (24 posto), *siromašan grad* (14 posto). Sintagma *grad heroj* također je pojam često korišten u medijima kada je u pitanju Vukovar. Svoju popularnost duguje širokom nizu asocijacija koje može pobuditi kod pojedinaca. U kulturi sjećanja njezina upotreba je posebno uočljiva u razdoblju od povratka u Vukovar do izricanja prvostupanjskih presuda »vukovarskoj trojci«, dakle u vremenu koje je težilo isticanju aktivne uloge grada, kako u obrani Hrvatske, tako i u obnovi nakon rata. Iznenađuje, ipak, tako velik broj građana koji drže da je pojam *žrtvovani grad* taj koji najbolje opisuje Vukovar. Držimo da razloge takvog rezultata treba tražiti u odgovorima na još jedno pitanje iz istog istraživanja, a to je »Jesu li javnosti dostupne sve bitne informacije o događanjima oko pada Vukovara, ili smatrate da su neke važne informacije skrivene od javnosti?« Na ovo pitanje čak 80 posto ispita-

nih odgovorilo je da se neke važne informacije skrivaju od javnosti, dok je samo 5 posto odgovorilo da su sve informacije dostupne. Može se pretpostaviti da iza uvjerenja kako se od javnosti kriju informacije, postoji oprez prema bilo kojem cjelovitom tumačenju događaja, dok su istovremeno na simboličnoj razini snažno prisutni motivi žrtve stanovnikâ i herojstva grada.

Upravo iz ove otvorenosti za tumačenje nastat će i neke javne i znanstvene rasprave koje će se, ne bez razloga, vrtjeti oko imena Siniše Glavaševića. Naime, kako je već spomenuto, osim po rječitosti kojom se borio protiv agresije na Vukovar, on se u hrvatskoj javnosti povezuje s još jednom stvari — »optužnicom« koju je pročitao, a u kojoj se optužuje državni vrh za izdaju Vukovara. Upravo ta optužnica shvaćena je kao poticaj raspravama u hrvatskoj javnosti o tome je li hrvatska Vlada učinila sve što je mogla u obrani grada.

Tako je primjerice A. Bing reagirao na to da u ponovljenom izdanju *Priča o Vukovaru* nije objavljen tekst optužnice koji je Glavašević pročitao posljednjih dana opsade (Bing, 2013). Prema njegovoj interpretaciji, izostavljanje optužnice iz ponovljenog izdanja knjige dokaz je selektivnog tumačenja prošlosti svojstvenog mitskom pristupu. Bing ustraje na tome da je to bilo u interesa javnosti, bez obzira na to je li sam Glavašević autor teksta optužnice. Vezujući se također na pitanje optužnice, M. Tuđman tumači problem iz perspektive informacijskih znanosti u kojima se ozbiljno uzima teza prema kojoj su informacije oružje, a javno znanje sredstvo upravljanja i kontrole. Tema njegove analize prilog je od devet minuta, emitiran 20. studenog 2011. godine u glavnom dnevniku Hrvatske televizije, u kojem se sugeriralo da predsjednik države, kao i političko vodstvo u vrijeme opsade namjerno nisu htjeli pomoći Vukovaru. Prema M. Tuđmanu tom prilikom radilo se o manipulaciji informacijama, koja je išla od pogrešnog pripisivanja teksta optužnice S. Glavaševiću, naknadnog montiranja razgovora te ignoriranja nalaza Komisije povjerenja koju je formirao Hrvatski sabor zbog teza iznijetih u optužnici. Dezinformiranje u ovoj perspektivi mnogo je istaknutije u kriznim situacijama koje odlikuje neizvjesnost, negoli u vrijeme obične svakidašnjice, zbog čega neka dezinformacija, nastala u doba rata, nastavlja biti oružje u rukama onih koji žele umanjiti važnost događaja kakav je Vukovarska bitka. No, autor priznaje da recepcija informacija ovisi o već formiranim sta-

vovima pojedinaca, pa odluku o suspenziji Z. Šprajca na mjestu urednika Dnevnika, nakon emitiranja priloga, komentira na sljedeći način: »Reakcije na takvu odluku bile su oprečne, iako te razlike nikoga nisu iznenadile jer su bile potvrda različitih političkih svjetonazora i tumačenja Domovinskog rata i raspada Jugoslavije« (Tuđman, 2012: 134).²²

Navedeni primjeri pokazuju koliko je važan status Vukovara kao nacionalne teme i predmeta znanstvenog interesa. Vraćajući se još jednom na velik broj ljudi koji vjeruju da se neke informacije taje od javnosti, može se pretpostaviti da bi se javnost s vremena na vrijeme mogla vraćati na temu vukovarske obrane i ključnih aktera toga vremena. No, to istovremeno pokazuje da se već 2011. godine otvoreno propitivala važnost bitke za Hrvatsku, a to će pitanje, na nešto drukčiji način, doći u puni fokus javnosti kada se pokrene pitanje dvojezičnosti.

3.2.2. Vizualizacija sjećanja

Povratak u Vukovar potaknuo je produkciju obilja sadržaja vizualizacije sjećanja, prvenstveno u obliku dokumentarnih filmova. Tim filmovima podsjećalo se na stradanja za vrijeme rata te pratilo tijek obnove pa i novih problema s kojima su se susretali grad i njegovi stanovnici nakon procesa mirne reintegracije. Među značajnim dokumentarnim filmovima snimljenim o pojedinim junacima bitke za grad mogu se izdvojiti oni o Blagi Zadri (*Vukovarski junak Blago Zadro*, 2004.), Vesni Bosanac (*Heroina Vukovara*, 2008.) i Siniši Glavaševiću (*Zaustavljeni glas*, 2010.). Film *Zaustavljeni glas* autorice Višnje Starešine jedan je od kvalitetnijih uradaka na temu bitke uopće. Kroz svjedočenja niza aktera tih događaja film stvara sliku o glavnom junaku, ukazujući pritom i na iznimno važnu ulogu Radija Vukovar u vremenu opsade te stradanja njegovih djelatnika.

²² Važno je napomenuti da novinar Z. Šprajc nije suspendiran samo zbog emitiranog priloga, nego i zbog obračuna s Upravom HRT-a koji je uslijedio nakon toga. Tim prilogom, u kontekstu manipuliranja informacijama, opširnije se bavi i R. Domović koji nas izvještava da su ga neki članovi Programskog vijeća HRT-a ocijenili kao »tendenciozan i zlonamjeran«, držeći da mu je cilj »podijeliti odgovornost za stradanje Vukovara između agresora i žrtve, odnosno Srbije i Hrvatske« (Domović, 2016: 4).

Više pripadnika zajednice sjećanja sudjelovalo je u filmu *Vukovar — posljednji rez* koji su za medijsku kuću B92 iz Srbije snimili novinar D. Hedl i režiser J. Baljak. Ovaj dokumentarni film, prikazan na ZagrebDoxu 2006., donosi bitne razlike u odnosu na hrvatske dokumentarne filmove, što posebno dolazi do izražaja u uključivanju u priču srpskih žrtava te analizi izdavanja zapovijedi u organizaciji obrane grada. Svjedočenje pojedinih hrvatskih aktera istaknutih u obrani grada, kao što su M. Vidić Bili, T. Merčep ili I. Vekić, koji je u vrijeme trajanja bitke bio ministar unutarnjih poslova Republike Hrvatske, pokazuje da odnosi aktera u organizaciji obrane nisu uvijek bili dobri te se propituje nije li netko od tih aktera izašao iznad onoga što mu je bilo ulogom dopušteno. Šola ovaj film, zajedno s filmovima *Dezerter* i *Vukovar-jedna priča*, ubraja u filmove sa strategijom bratoubilačkog rata kojom se obnavlja stari jugoslavenski narativ o »građanskom ratu« za koji su sve strane krive (Šola, 2013). No *Vukovar 1991.*, prvi značajniji hrvatski dokumentarni film snimljen nakon toga (2007.), koji je režirao Eduard Galić, a scenarij napisao A. Nazor, jasno se razlikuje od filma *Vukovar — posljednji rez*. Temi Vukovarske bitke u ovom filmu prilazi se kroz povijesni proces raspada komunizma i širenja velikosrpske ideologije. Tekst koji čita J. Ševo ispunjen je brojnim faktografskim podacima, a paralelno s time i snimkama bitke, prateći događaje u gradu od kolovoza do studenog 1991. Vukovar se pritom prikazuje kao simbol otpora agresiji kojoj je bila izložena Hrvatska prilikom stvaranja države.

Hrvatska televizija je 2007. godine producirala i film Hrvoja Zovka *Posljednji dani Vukovara*. U tom filmu o događajima iz 1991. godine svjedoče brojni branitelji ali i Martin Bell, ratni izvjestitelj BBC-ja te Marcus Tanner, ratni izvjestitelj *Independenta*. Filmovi *Vukovar 1991.* i *Posljednji dani Vukovara* kao i neki stariji, poput *Vukovar — osvrti i sjećanja* (2005) koncentriraju se prvenstveno na stradanje branitelja, uništavanje grada, a raspadu Jugoslavije prilaze kroz širenje srpskog nacionalističkog projekta. Dakle, u ključnim se točkama razlikuju od filma *Vukovar — posljednji rez* koji započinje porukom o 800.000 miješanih brakova sklopljenih u Jugoslaviji čiji raspad se poslije objašnjava kao posljedica nacionalnih buđenja u Srbiji i Hrvatskoj.

U razdoblju koje prethodi dvadesetogodišnjici obilježavanja završetka Vukovarske bitke realizirana su dva važna dokumentarna serija-

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

Slika 12 — Plakat serijala *Heroji Vukovara* koji je privukao pozornost hrvatske javnosti

la: *Heroji Vukovara* i *Bitka za Vukovar*. Pretpremijera prvih dviju epizoda serijala *Heroji Vukovara* održana je u kinodvorani u Borovu naselju u studenom 2006. godine. Njegov producent bio je Marko Babić, jedan od zapovjednika obrane na Trpinjskoj cesti, a režirao ga je E. Galić. Fokus ovoga, kako će se pokazati, vrlo uspješnog serijala, usmjeren je na sudionike borbi koji dotad u kulturi sjećanja nisu dobili svoje mjesto. Nisu zaobiđeni ni vođe obrane, pa je jedna emisija posvećena B. Zadri. Prvi dio *Heroja Vukovara*, nazvan »Groblje tenkova«, ima deset nastavaka i prikazuje život branitelja na prvoj crti bojišnice, rekonstruirajući tijek bitke i način obrane grada. Nakon uspjeha prvog dijela serijala Galić je snimio i drugi, koji se bavi događajima na Sajmištu, ali je, neočekivano, naišao na teškoće kada je trebalo doći do njegova prikazivanja na Hrvatskoj radio-televiziji. Poslije su ipak na HRT-u prikazane i epizode sa Sajmišta, pa je snimljen i treći serijal. Naslov trećeg serijala je »Grad«, a među deset epizoda koje ga čine nalaze se i one o Kukuruznom putu i Lušcu (Rašović, *Večernji list*, 2016).

Na inicijativu Udruge hrvatskih branitelja Trpinjske ceste i producenta R. Majetića 2010. godine počelo je snimanje drugog važnog serijala, *Bitka za Vukovar*. S. Majić, predsjednik te udruge, tada je izjavio: »Volio bih uključiti što više struke u projekt, na način da epizodu

Ovčare režira jedan redatelj, Velepromet neki drugi, a sve kako bismo dobili što vjerniju rekonstrukciju svih tih silnih strijeljanja, maltretiranja i stradanja« (*Vukovarske novine*, 9. travnja 2010). Realizacija tog serijala zamišljena je uz korištenje tri vrste materijala: svjedočanstava sudionika događaja, arhivskog materijala i 3D animacije.

Napokon, posljednjih godina pojavila su se još tri dokumentarna filma, koja su više od ostalih pobudila pažnju javnosti: *Vukovar* (2013.), *Vukovar — mjesto sjećanja* te *Sve je bio dobar san* (2016.)

Komentirajući svoj film *Vukovar — mjesto sjećanja* redatelj V. Bulajić izjavio je da mu je prvotna namjera bila snimiti igrani film o Vukovaru, za što se i spremao dvije godine, ali da je ideja propala pa se nakon toga odlučio na snimanje dokumentarca. Film počinje posjetom učenika Vukovarskoj bolnici, nakon čega se kroz svjedočenja preživjelih aktera vraća u prošlost. U tom smislu slijedi se Norin koncept mjesta sjećanja, u kojem mjesta određenih zbivanja služe za to da se iz perspektive sadašnjosti evociraju prošli događaji. No, prizorom učenika koji dolaze u bolnicu priziva se i edukativni potencijal mjesta sjećanja. Prema autorovu mišljenju, da bi se taj potencijal ostvario, bilo je važno autentično zahvatiti minula zbivanja. To znači fokusirati se na »male ljude« koji su bili svjedoci tragedije i drame Vukovara, od kojih su neki prvi put stali pred filmsku kameru. S druge strane, to je značilo ozbiljan rad na snimljenom materijalu; Bulajić tvrdi da je pregledao više od sedamdeset sati snimki iz ratnog Vukovara. Za ovog redatelja zapaženih ratnih filmova Vukovar je velika tema prema kojoj se odnosio s pijetetom, što je i dokazao, ne puštajući film na različite festivale.

Film B. Ištvančića *Sve je bio dobar san* već nakon promocije u Kinu Europa izazvao je pozitivne kritike, a potom osvojio i nagrade na festivalima (Festival hrvatskih katoličkih filmova u Rijeci te Međunarodni festival dokumentarnog filma Beyond the Borders u grčkom Castellarizu). U fokusu je filma majčina potraga za posmrtnim ostacima sina, mladog Francuza Jean-Michela Nicoliera. Kroz tu priču provlače se motivi njegova dolaska na vukovarsko ratište te njegov ratni put i pogubljenje. U obrazloženju žirija koji mu je dodijelio nagradu za najbolji film na festivalu u Rijeci, piše: »Potresan, intiman i dirljiv dokumentarac, nije samo film s pričom iz početka Domovinskoga rata, već je to prikaz plemenitoga htijenja i svojevrsnoga križnog puta

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

mladića koji se žrtvovao za stvar u koju je vjerovao« (*Vukovarske novine*, 4. kolovoza 2016: 14).

Nasuprot navedenom obilju dokumentarnih filmova, tek je 2008. prikazan jedini igrani film koji je tematizirao ratna događanja u Vukovaru. Do tada su se već pojavile sumnje da se u Hrvatskoj namjerno izbjegava nastojanje da se tako važan događaj za nacionalnu povijest pretoči u film. Upućivalo se, primjerice, i na to da je u stranoj koprodukciji snimljen film povezan s vukovarskim događajima, dok se u Hrvatskoj ne pojavljuju takve inicijative. No, film *Harrisonovo cvijeće*, premda tematski vezan uz Vukovar, nije čak ni sniman u Hrvatskoj nego u Poljskoj (Stockinger, 2004).

U tom kontekstu pojavio se film *Zapamtite Vukovar*, koji je režirao poznati filmski redatelj F. Hadžić. Svojom kvalitetom film nije izazvao posebne reakcije na međunarodnom, a niti na domaćem planu, međutim, iz perspektive kulture pamćenja pokazao se iznimno važnim jer se bavi temama koje su u godini njegova nastanka zaokupljale hrvatsku javnost, a osim toga, izazvao je i neke negativne reakcije braniteljske populacije te svjedoka vukovarskih događaja. Radnja filma gradi se oko novinara Radija Vukovar koji je nakon okupacije grada zarobljen, a potom slijedi ispitivanje i odvođenje na Ovčaru, gdje se spašava od strijeljanja uz pomoć vojnika JNA iz Požarevca. U filmu se, kao prvo, iznosi priča prema kojoj su časnici JNA bili direktno upleteni u organiziranje i likvidaciju zarobljenika na Ovčari. Taj dio priče bio je važan u godinama suđenja »vukovarskoj trojci« jer se njihova obrana temeljila na prebacivanju odgovornosti na paravojne postrojbe. Istovremeno, kao drugo, u filmu se iznose motivi pomaganja Srba Hrvatima na »nižim razinama«. Osim što je glavnom liku život spasio vojnik iz Srbije, na Ovčari se našao i stari seljak, Srbin koji nije htio pomagati srpskoj vojsci. Njegove riječi po kojima »nisu svi Srbi isti« bile su aktualne u Hrvatskoj u godinama kada se sve više pisalo o pomoći koju su neki Srbi pružili Hrvatima u ratnim danima. U vukovarskoj tragediji posebno je odjeknuo slučaj Aleksandra Jevtića, kojeg su nazivali i vukovarskim Schindlerom (Radoš, *Jutarnji list*, 2008: 12-13). Drži se da je Jevtić spasio živote više od sto Hrvata, među kojima je i Stanko Zadro, brat poginulog Blage, tako što ih je predstavljao kao Srbe i prebacivao u sigurniji dio logora. Godine 2008. dobio

je odličje od predsjednika S. Mesića, zbog zasluga u spašavanju života.

Napokon dolazimo i do trećeg važnog aspekta filma, koji je izazvao najviše polemika u javnosti a tiče se predstavljanja »stvarnih likova«, djelatnika Hrvatskog radija Vukovar te, osobito, Siniše Glavaševića. Njegov lik ima važno mjesto u filmu jer se njegov prvi dio bavi opsesivnom potragom časnika JNA za novinarom koji je »sijao mržnju«. Prema filmskoj verziji, Glavašević je ostao u gradu zbog bake koja je živjela u kući pored vodotornja. Prikazan je kao lik koji se mijenja nakon okupacije te od energičnog i rječitog novinara postaje šutljiv i zamišljen čovjek. Upravo to je uzrok reakcijama da su neki važni likovi u filmu prikazani kao mlaki, čak kao kukavice. Naime, nakon što je 18. studenog 2008. prikazan na Hrvatskoj televiziji, na film je reagirao I. Leutar, u ime Kluba branitelja s Trpinjske ceste, pripadnika Pustinjaških štakora i Žutih mrava. Kao predstavnik tih udruga izrazio je stav da su u filmu iskrivljene činjenice, tražeći da se povuče iz daljnjeg prikazivanja ili da se isprave pogrešni prikazi. Osim braniteljskih udruga koje su razmatrale i podizanje tužbe protiv autora filma, javnosti je upućeno prosvjedno pismo koje su potpisali Cecilija, Majda i Bojan Glavašević, Zvezdana Polovina te Alenka Mirković Nađ. U tom pismu filmu se zamjera površnost kojom se pristupa ovoj osjetljivoj temi te njezinim ključnim akterima, novinaru i snimatelju S. Glavaševiću i B. Polovini. U pismu stoji da je »film teško nazvati drugačije doli pokušajem manipuliranja važnim dijelom istine o Domovinskom ratu te pokušajem osobne promocije autora, jukstapozicijom vlastitog imena uz ime Vukovara i imena njegovih junaka« (*Vukovarske novine*, 5. prosinca 2008: 4). Fadil Hadžić branio je film tvrdeći da je u njemu sve korektno prikazano te da nema razloga ispričavati se obiteljima žrtava kojima se film bavi. Dodao je ipak kako je teško snimiti igrani film u koji bi se uklopila i dokumentarna svjedočanstva.

U kontekstu razmatranja mjesta filmova u kulturi pamćenja, vrijedno je spomenuti i stavove uglednog producenta Branka Lustiga, koji je u rujnu 2011. godine posjetio Vukovar i održao predavanje o holokaustu i toleranciji. Lustig je istaknuo da treba raditi na pomirenju, osobito između mladih generacija Vukovaraca, ali i naglasio da se Hrvatska trebala više potruditi upoznati svijet s vukovarskom tragedijom. U tom kontekstu Lustig je rekao: »Potrebno je imati više am-

Slika 13 — Spomenik Jean-Michelu Nicolieru

basadora koji će stalno govoriti o Vukovaru, no najvažnije je pisati dobre knjige i na temelju njih dobre scenarije. Nisam do danas vidio dobar scenarij za film o Vukovaru. Da mi ga je tko dao, nešto bih učinio« (*Vukovarske novine*, 23. rujna 2011: 8). Navodeći određeni shematizam hrvatskih scenarija, po kojima su bivši branitelji redovito prikazani kao pijanci, Lustig je ukazao i na specifičnosti filma kao medija kulture pamćenja. U filmu je, naime, osim glumaca i dobrog redatelja, potrebno inzistirati i na dobroj obradi priče jer tragičnost povijesnog događaja sama po sebi nije dovoljna da privuče pažnju filmskog svijeta.

Ipak, postoje najave budućih projekata koji bi trebali zaobići prepreke koje dosadašnji filmovi očito nisu uspjeli svladati. Producent D. Galić najavio je snimanje novog dokumentarnog serijala, ali i igranog filma u kojem bi se stvarni i rekonstruirani događaji ukomponirali u zanimljivu filmsku priču (Körbler, *Jutarnji list*, 2016). D. Galić je surađivao sa svojim ocem Eduardom na realizaciji dokumentarnih serijala, a priča koja ga je privukla i na kojoj bi utemeljio idući film govori o šestom autobusu koji je nestao nakon okupacije grada. Naime, nakon okupacije Vukovara, pet Lastinih autobusa odvezlo je ljude iz centra grada na Ovčaru, ali je nepoznata sudbina šestog autobusa kojem se

gubi trag nakon što je napustio područje Bolnice. Sam Galić svjestan je konteksta u kojem treba realizirati film. S jedne strane, jasno mu je da u hrvatskoj javnosti dominiraju kontroverzne teme koje se tiču Domovinskog rata, zbog čega se na ratne događaje i ljude koji se bave tom temom gleda kao na neku »sektu«, a s druge strane, treba izbjeći model partizanskih filmova prema kojima bi Hrvati bili dobri a Srbi loši. Osim toga, zainteresirala ga je priča o Francuzu J. Nicolieru kojem će se u serijalu posvetiti posebna pozornost. Radi se o mladiću koji se tripot mogao spasiti i otići iz grada, ali je odlučio ostati sa suborcima i na kraju je ubijen. Posljednjih godina čini se da je upravo Nicolier postao akter bitke kojem se u kulturi sjećanja poklanja osobita pažnja. Na taj način postavljen je uz one koji su dosad zadobili najvažnije mjesto u reprezentiranju Vukovarske bitke, dakle B. Zadri, S. Glavaševiću i V. Bosanac. Osim filma *Sve je bio dobar san*, koji se bavi Nicolierovim životom, mladom je Francuzu u centru grada podignuta spomen-bista, po njemu je nazvan i most te napisana knjiga.

Osim dokumentarnih i igranih filmova, bilo je i drugih važnih oblika vizualizacije sjećanja. Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora (HDLSKL) objavilo je 2007. godine strip Nenada Barinića *Ovčara — krik u noći*, koji je godinu poslije objavljen i na engleskom jeziku. Do 2010. godine strip je tiskan u oko 4000 primjeka i tako postao hrvatski strip s najvećom nakladom. U pripremi stripa Barinić je koristio arhivsku građu i razgovarao s preživjelim svjedocima kako bi njegov rad u konačnici bio vjeran stvarnim događajima. »Htio sam napraviti nešto u spomen na moga najboljeg prijatelja koji je vjerojatno ubijen na Ovčari, no njegovi posmrtni ostaci još nisu pronađeni, kao i za sve te nedužne ljude ubijene na Ovčari. Najbolje mogu doprinijeti crtežom...« rekao je autor stripa (*Vukovarske novine*, 27. kolovoza 2010: 9). Strip se može kupiti u Spomen-domu Ovčara, a prihod od prodaje namijenjen je njegovom održavanju.

Očito je, dakle, da izbor različitih sudionika bitke, ali i usredotočenost na njihove različite osobine i djela, utječu na način na koji se u vizualizaciji sjećanja reprezentira cjelina ratnih događaja u Vukovaru. Autori pritom povezuju prošlost s tumačenjem sadašnjosti, svjesni da se njihovi radovi uklapaju u niz drugih djela kulture sjećanja s kojima se dopunjuju ili razilaze.

Naposljetku, u organizaciji ili suorganizaciji Gradskog muzeja Vukovar postavljen je čitav niz izložbi koje su podsjećale na različite as-

Slika 14 — Naslovnica strip-izdanja Nenada Barinića

pekte rata i progonstva. Jedna od značajnijih je ona povodom obilježavanja 20 godina izlaženja *Vukovarskih novina*, čije je otvorenje bilo 30. svibnja 2012. Na taj način, i slikama se nastojalo učvrstiti, osnažiti ili dovesti u pitanje neke interpretacije prošlosti te podsjetiti na različite faze bitke, progonstva i povratka. Upečatljive su ostale brojne slike rušenja grada i kolone ljudi koja prolazi njegovim ulicama. Njihovo povezivanje u godinama nakon povratka pokazalo je da je vizualizacija sjećanja bila važan element vukovarske kulture sjećanja.

3.2.3. Materijalizacija sjećanja. Obnova »Grada heroja«

Tijekom godina progonstva, s hrvatske strane često se izražavalo negodovanje u pogledu kulture sjećanja koju je oko Vukovara gradila srpska strana. Izložba o Vukovaru koju su Srbi nakon osvajanja grada namjeravali organizirati u Parizu ocijenjena je skandaloznim krivotvorenjem povijesti, slavljenje 18. studenoga potpuno neprikladnim, a određeni planovi za obnovu grada pogrešnim. Hrvatskoj javnosti osobito problematičnom činila se ideja da se grad obnovi u bizantskom stilu, koja se mogla čuti u Srbiji nakon bitke. U konačnici, obnova koju su Srbi proveli u gradu bila je minimalna, često se svodeći samo na čišćenje ruševina. Povratak prognanog stanovništva u Vukovar praćen

je komentarima da je javni prostor grada potpuno devastiran, a komunalne strukture znatno oštećene.

Sve je to razlog zašto je, u određenom smislu, središnje simbolično mjesto dobila sama arhitektura grada, odnosno usredotočenost na obnovu kojom bi se vratio srednjoeuropski identitet Vukovara. Prilikom rasprava Gradskog poglavarstva u vremenu mirne reintegracije, dakle, u razdoblju kada počinje postupan povratak predstavnika hrvatske etničke pripadnosti u grad, postao je dominantan upravo takav način rekonstrukcije grada. Komentirajući u Gradskom vijeću Regula-cijski plan uređenja središnjeg područja Grada Vukovara, jedan od vijećnika je rekao: »Ovo je 'pogođen' interes europskog Vukovara, ovo je vraćanje stila grada koji je narušavan minulih 45 godina prodorom 'Istoka'« (Vukovarske novine, 12. ožujka 1997: 4).

Rasprave vođene u prvim mjesecima 1997. godine pokazuju svu važnost interpretacija Vukovara kao europskog grada, ali i pojedinih objekata u kojima se posebno ističe povijesna hrvatska prisutnost na tom području. Građanima Vukovara je 15. siječnja 1997. predstavljen plan uređenja središnjeg dijela grada, kojim je predviđeno poboljšanje uvjeta stanovanja te bolje povezivanje nekih institucija kao što su gradska uprava, autobusni kolodvor i tržnica, s gradskim središtem. Osim toga, vodilo se računa o materijalnom naslijeđu srpske okupacije grada, o čemu se pisalo: »Svi zahvati izvedeni za vrijeme privremene srpske okupacije i privremene uprave UNTAES-a, bit će provjereni i utvrdit će se njihova prihvatljivost s gledišta hrvatskih zakona i propisa« (Vukovarske novine, 12. veljače 1997: 8).

Na taj način, osobito u kontekstu materijalne obnove u odnosu na prijeratni grad, nastojanje da se ne izbriše sjećanje nastavljeno je i nakon povratka u Vukovar. Osnovni zadatak u to vrijeme bio je obnova spomeničke baštine i materijalnih znakova prošlosti te povrat opljačkanog kulturnog blaga u Vukovar, a paralelno s tim i oblikovanje mjesta sjećanja koja će simbolizirati stradanja branitelja grada 1991. Tek nakon započinjanja procesa mirne reintegracije bilo je zapravo moguće donijeti konkretnije procjene stvarne štete na kulturnoj baštini grada koja je, pokazalo se, bila golema. Prema dobivenim podacima, »na području Vukovarsko-srijemske županije oštećeno je, a na osnovi procjene ratne štete utvrđeno da je uništeno dvjesto pedeset (250) spomeničkih objekata, od toga 123 u kategoriji povijesne zgra-

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

de, od kojih je 21 potpuno uništen, 50 je djelomično uništeno, što je i najveći postotak uništenih ili teško oštećenih povijesnih zgrada od svih ratom pogodenih povijesnih gradskih središta u Hrvatskoj« (Šulc, 2012: 274).

Tome se može dodati i podatak da je iz Gradskog muzeja Vukovar nestalo i otuđeno 29.758 predmeta, od čega su 804 uništena, a 1440 oštećena. S hrvatske strane postojala je stalna težnja za povratkom otetih kulturnih dobara. Na sjednici Vlade RH održanoj u listopadu 2000. povrat kulturnih i drugih dobara otuđenih tijekom agresije na Hrvatsku i odnesenih u Srbiju te, manjim dijelom, u Crnu Goru, naveden je kao važan uvjet normalizacije odnosa između država. U međuvremenu je došlo do određenih pomaka, pa je iz tih država u razdoblju od 2001. do 2009. u Hrvatsku vraćeno 25.205 pokretnih kulturnih dobara. U Vukovar je 2001. vraćeno 14.775 predmeta, a u dvorcu Eltz 13. prosinca 2001. potpisan je »Zapisnik o primopredaji umjetnina, kulturnih dobara i ostale građe Gradskog muzeja Vukovar i Franjevačkog samostana sv. Filipa i Jakoba« (Šulc, 2012).

Jedna od najzanimljivijih priča kada je u pitanju povrat kulturnih dobara vezanih za Domovinski rat vraćanje je 3833 primjerka starih i rijetkih knjiga u knjižnicu Franjevačkog samostana svetog Filipa i Jakova 20. studenog 2004. godine. Najveće zasluge za to pripadaju franjevcu M. Kuroltu koji je za vrijeme rata bio svećenik u Zemunu. Svojom upornošću pridonio je spašavanju brojnih vrijednih predmeta koji su se prije rata nalazili u crkvi i franjevačkom samostanu. Naime, nakon okupacije Vukovara i odvođenja franjevaca u logore u Srbiji, Kurolt je dobio punomoć da može pregovarati u ime Provincije svetog Ćirila i Metoda o pitanjima spašavanja ljudi te kulturnih i sakralnih dobara. U pratnji nekoliko osoba 12. prosinca 1991. godine prvi je put došao u okupirani Vukovar gdje se, prema dogovoru, trebalo napuniti šest kamiona najvrjednijim stvarima iz samostana i crkve, nakon čega bi ih prevezli na područje Republike Hrvatske. No, kada je shvatio da obećana vozila neće doći, zamolio je kapetana R. Radojčića da vojnim kamionima preveze dio stvari u Šid, kako ne bi bile oštećene u Vukovaru. Nakon što mu je zahtjev odobren, suočio se s teškim pitanjem što iz tako velikog i vrijednog samostana staviti u tako male kamione (Kurolt, 2013). Poslije odabira dijela sakralnog blaga, uključujući i moći svetog Bone, zajedno s predstavnicima Teritorijalne

obrane i Jugoslavenske narodne armije, sastavio je i potpisao dokument koji je trebao osigurati primjereno čuvanje samostana i preostalog kulturnog blaga. Nakon što je na taj način pridonio spašavanju brojnih slika i predmeta, u proljeće 1992. godine doznao je da se bogati fundus knjiga iz vukovarske samostanske knjižnice nalazi u Beogradu. Uspio je spriječiti da se knjige unište, pregovarajući i dogovrivši da se prenesu u Zemun i tako sačuvaju. U Zemunu je 20. studenog 2004. podignuta spomen-ploča na kojoj piše: »U ovoj dvorani je za vrijeme Domovinskog rata čuvan fond starih i rijetkih knjiga knjižnice Vukovarskog samostana sa oko 6000 naslova, od 1992.—2004. g., koji je prenesen iz Vukovara i spašen od uništenja zaslugom i požrtvovnošću braće ovog samostana« (Kurolt, 2013: 71).

Spašavanje kulturne baštine i povratak iz Srbije bili su važan, ali ne i jedini aspekt uspostave poslijeratnog identiteta grada. Vukovar, grad koji je u ratu postao simbol otpora, trebalo je iznova izgraditi, uvažavajući njegovo povijesno naslijeđe i pridodajući mu neka nova mjesta sjećanja. Rad na tome počeo je odmah po završetku mirne reintegracije.

3.2.3.1. Obnova ključnih simbola grada

Povratak ljudi koji su 1991. godine protjerani iz Vukovara obilježen je i činjenicom da je u gradu uništena većina objekata koji se smatraju važnim dijelom katoličkog ili hrvatskog naslijeđa. Bila je to prilika da se Hrvatska još jednom ujedini oko Vukovara. Dok je 1991. hrvatska javnost iz dana u dan pažljivo pratila tijek Bitke za Vukovar, sada je trebalo pokazati jedinstvo u obnovi Grada heroja. Kako bi se iskazala spremnost Hrvatske da sudjeluje u obnovi grada, pokrenuta je i akcija u kojoj su se među donatorima trebale naći hrvatske županije, kao i neke važne institucije i tvrtke koje će financijski pomoći obnovu najvažnijih objekata. Godine 1997. za obnovu dvadeset i četiri izabrana objekta pronađeni su donatori, a još osamnaest građevina čekalo je financijsku potporu. Među objektima koji su bili uključeni u akciju i za koje je bio poznat donator, mogu se izdvojiti crkva svetog Filipa i Jakova, palača Vukovarsko-srijemske županije, Hrvatski dom, crkva svetog Roka i Vodotoranj (Kaštelan-Macan, (ur.), 1997).

U objekte za čiju obnovu u ono vrijeme još nije bilo donatora pripadali su, između ostalih, dvorac Eltz, Grand hotel/Radnički dom te rodna kuća nobelovca L. Ružičke. Obnova grada ipak nije išla tem-

Slika 15 — Srušeni dvorac Eltz

pom kojem su se mnogi nadali. Tako se, primjerice, već 2002. godine izriču tvrdnje da obnova grada sporo napreduje. Naime, do srpnja te godine potpuno je obnovljeno samo sedam građevina, na koje je utrošeno ukupno sedamdeset pet milijuna kuna. Prema tadašnjim procjenama Ž. Kraljić, ako bi se nastavilo tim tempom, trebalo bi još dvadesetak godina za obnovu važnijih vukovarskih spomenika kulture (*Vukovarske novine*, 16. kolovoza 2002). Otežavajući faktor bilo je i nepostojanje izvorne dokumentacije, pa su se restauratori morali oslanjati na stare fotografije. Osim toga, nije postojao model obnove za pročelja vrijednih starih kuća koje su se nalazile u privatnom vlasništvu.

Za razliku od šire javnosti, konzervatori su upozoravali da se s obnovom starih i vrijednih građevina ne smije žuriti. Z. Predrijevac je tako 2003. godine tvrdila da se u obnovi starih zgrada ne smiju forsirati rokovi nego inzistirati na kvaliteti. Žalila se kako su i političari vršili pritisak da se neki objekti dovrše ranije, zbog dolaska u grad važnih osoba, što je držala potpuno neprimjerenim. Predrijevac je upozorila i na loš odabir ljudi koji rade na obnovi grada, izjavivši: »Vrlo često dobijemo nekvalitetne projektante, koji se iz neznanja ili nužde

na natječajima pojavljuju s niskim cijenama, a za koju oni ne mogu napraviti dokumentaciju na razini koju zahtijeva zgrada pod zaštitom« (*Vukovarske novine*, 7. ožujka 2003: 8). Uza sve navedeno, pokazalo se i da su procjene troškova obnove iz 1997. godine bile puno niže, zbog čega su oni do 2003., prema nekim izvješćima, porasli za oko 30 posto.

U ovom prikazu opširnije ćemo se osvrnuti na tijek obnove crkve svetog Filipa i Jakova, Hrvatskog doma te dvorca Eltz, a potom i na neke od problema s kojima se suočila obnova Radničkog doma i novog Vodotornja.

Crkvu svetog Filipa i Jakova Hrvati smatraju jednim od najstarijih i najznačajnijih objekata u gradu. Prilikom njezine obnove u hrvatskom izdanju *Vukovarskih novina* pisalo je: »Kompleks Franjevačkog samostana s crkvom svetog Filipa i Jakoba jedan je od najsnažnijih povijesnih simbola hrvatskog identiteta Vukovara i stoga su svi razlozi njegove obnove mnogo složeniji od puke želje za revitalizacijom spomeničke baštine, kao i za razumijevanjem funkcionalne potrebe vjerske zajednice da u Vukovaru ima dostojan sakralni prostor. Bit će to, naime, jedan od najvažnijih elemenata naše kolektivne memorije i dokaz da smo se, unatoč svemu, vratili« (*Vukovarske novine*, 9. travnja 1997: 5). Obnovu crkve redovito su pratili komentari u kojima se isticalo da taj pothvat pridonosi vraćanju identiteta gradu, koji mu je u ratu i poraću nasilno promijenjen, te vraćanju pamćenja koje mu se pokušalo oduzeti. Sama zgrada je tijekom rata teško stradala, a postoje naznake da je za vrijeme trajanja mirne reintegracije planirano i njezino potpuno uništenje.

Z. Karač stoga na sljedeći način opisuje izgled i značenje ove zgrade: »Voluminoznim korpusom i elegantno oblikovanim visokim zvonikom, samostan sa crkvom je apsolutna urbana dominantna povijesnog dijela Vukovara. Poput akropole, drevni je franjevački sklop nadvisio cijeli grad i svojim ga snažnim sakralnim ozračjem stoljećima štiti od svakog zla. Vidljiv iz daljina Slavonije, iz srijemskog i bačkog beskraja, taj dojmiv reper dio je memorije svakog Vukovarca i nesumnjiva odrednica *hrvatskog identiteta Vukovara*. Zato su ga, valjda, i morali razoriti...« (Karač, 1998: 23/24).

Uz crkvu svetog Filipa i Jakova vezana je i sudbina franjevac koji su stoljećima boravili na području Vukovara te utjecali na očuvanje

Slika 16 — Obnova crkve svetih Filipa i Jakova

hrvatskog nacionalnog identiteta.²³ Franjevci su se potkraj 1997. godine među prvima vratili u grad, a zahvaljujući njima u još razrušenoj crkvi priređivane su crkvene svečanosti. Tako je, primjerice, u veljači 1998. u crkvi održano prvo krštenje nakon 1991. (Kosec i Perković, 2009).

Obnova crkve tekla je u nekoliko faza. Kao važan dio prve faze može se navesti završetak vanjskih konzervatorskih radova i postavljanje zvona 2000. godine (Jagodić, 2011). Nakon toga uslijedila je obnova unutrašnjosti samostana koja je završena 2004. godine, kada su se i franjevci ponovo uselili u taj prostor. Krajem 2008. započinje obnova unutrašnjosti crkve. Jedan njezin dio, kapela Gospe žalosne, ostao je neožbukano kako bi podsjećao na stradanja tijekom Domovinskog rata. Osim toga, još je jedan važan znak stradanja Vukovara istaknut u samoj crkvi. Radi se o Ranjenom Isusu, oštećenoj drvenoj figuri Isusa razapetog na Križu, pronađenoj 1998. godine u razrušenoj crkvi. Svake godine na petu korizmu nedjelju održava se pobožnost

²³ U kompleksu franjevačkog samostana pedesetak godina, u razdoblju od 1733. do 1783., djelovao je i studij filozofije (Feletar, 1994).

u čast Ranjenog Isusa. Crkva svetog Filipa i Jakova posvećena je 27. listopada 2013. godine, a obred je predvodio nadbiskup đakovačko-osječki i metropolit Đ. Hranić.²⁴

Osim navedenih kulturno-povijesnih dobara, postoji i čitav niz građevina u kojima pripadnici hrvatske etničke zajednice vide posebnu simboličnu vrijednost. Hrvatima koji su se vratili u Vukovar od velike je važnosti bila obnova zgrade Hrvatskog doma, za koju se naglašavalo da je posebno važna zbog činjenice da su se u njoj odvijale mnoge manifestacije. U Hrvatskom domu, prije početka Drugog svjetskog rata, nastupala su i mnoga kulturna društva, pa je najavljeno kako će njegova obnova imati veliku utilitarnu važnost za društveni život grada. No »za Hrvate Vukovara ovaj će spomenik povijesnog i nacionalnog identiteta, kao i nekada, imati i nedvojbenu simboličku vrijednost« (Karač, 2007: 60). Donator obnove zgrade Hrvatskog doma bila je Koprivničko-križevačka županija koja je u tu svrhu uplatila šest milijuna kuna. Završetak radova bio je predviđen za 2001. godinu, ali je obnova kasnila zbog spore izrade projekta te neriješenih imovinsko-pravnih odnosa (Nadilo, 2001). Zgrada koja je predstavljala povijesnu, ali i arhitektonsku vrijednost, obnovljena je i ponovo otvorena 22. studenog 2007. U zgradi Hrvatskog doma postavljena je bista Renée Matoušeka, vukovarskog pjesnika i pripovjedača koji je zarobljen 1991. godine, nakon čega mu se gubi trag.

I na kraju, među zgrade čija je obnova držana prioritonom za vraćanje Vukovaru njegova negdašnjeg srednjoeuropskog identiteta, redovito se ubraja i dvorac Eltz. Gradnja dvorca počela je krajem 18. stoljeća, a on je jedan od podsjetnika na važnost obitelji Eltz za Vukovar. U novijoj povijesti grada zgrada se snažno percipirala i kao sjedište Gradskog muzeja Vukovar. Naime, nakon što je 1945. godine

²⁴ Od brojnih drugih spomenika obnovljenih nakon 1998. treba osobito istaknuti obnovu Bečarskog križa. Naime, Bečarski križ smatra se najstarijim kamenim raspelom u gradu izrađenim još 1805. godine. Križ je, pretpostavlja se, prvo bio postavljen na nekom drugom mjestu te je, nakon što se 1822. uredio manji trg, donesen na mjesto na kojem se nalazio i prije Domovinskog rata. Z. Karač, koji se znatno angažirao oko pripreme rekonstrukcije križa, držao je da ponovno postavljanje tog spomenika znači vraćanje povijesnom središtu grada važnog elementa urbanog identiteta (*Vukovarske novine*, 16. kolovoza 2008). Križ je ponovno postavljen 2009. godine, a početkom 2010. godine svečano je blagoslovljen.

Slika 17 — Obnova dvorca Eltz

obitelji Eltz oduzet posjed, u njemu od 1966. djeluje Gradski muzej, a tijekom rata 1991. zgrada je jako stradala. Prema riječima B. Nadila »razaranje je dvorca Eltz svjedočilo i o ciljevima agresije na Hrvatsku kojom se htjelo zatrti kulturni i povijesni identitet toga grada na obali Dunava. Zato je obnova Vukovara i dvorca Eltz poprimila razmjere nacionalnog zavjeta i svojevrsan je uvjet razvoja tog grada, tog dijela Slavonije i Srijema, ali i cijele Hrvatske« (Nadilo, 2012: 231). Po povratku u Vukovar, nakon završetka procesa mirne reintegracije, Gradski muzej se ponovo smješta u prostorije dvorca koje su dijelom bile u ruševnom stanju. Proces obnove zgrade trajao je niz godina: krovšte je obnovljeno 2001., zgrada Oranžerije 2004., a radovi na glavnoj zgradi dvorca počeli su 2009. godine.

Zanimljivo je osvrnuti se na rezultate istraživanja provedenog u Vukovaru 2012. godine u vezi s mišljenjem Vukovaraca o sadržaju izloženom u muzeju, koji usput govore i o njihovom odnosu prema gradskoj povijesti te na razlike, osobito one između etničkih grupa, u

U kojoj bi mjeri — prema Vašem mišljenju — svaki od navedenih povijesnih događaja trebao biti zastupljen u Gradskom muzeju Vukovar?						M	sd
	NIMALO	MALO	OSREDNJE	MNOGO	IZRAZITO MNOGO		
1. Dobivanje statusa slobodnog kraljevskoga grada 1231. godine	6,8	10,0	27,0	22,0	34,0	3,7	1,2
2. Oslobođanje grada od Turaka	7,5	8,8	30,3	26,5	27,0	3,6	1,2
3. Postavljanje grada za sjedište Županije 1745. godine	5,5	6,8	22,5	23,8	41,5	3,9	1,2
4. Održavanje Drugog kongresa KPJ 1920. godine	16,0	14,8	30,5	17,8	21,0	3,1	1,3
5. Antifašistička borba 1941.—1945.	11,3	15,3	31,5	20,8	21,3	3,3	1,3
6. Bitka za Vukovar 1991. godine	4,5	4,5	16,0	12,0	63,0	4,3	1,1

Tablica 3 — Očekivanja građana od postava Gradskog muzeja Vukovar (%)

tumačenju prošlosti i shvaćanju njezine reprezentativnosti.²⁵ Rezultati prikazani u tablici 3 pokazuju da je Vukovarska bitka povijesni događaj za koji najveći broj stanovnika grada smatra da bi trebao dobiti mnogo, ili izrazito mnogo mjesta u novoobnovljenom muzeju. Slijedi ga mišljenje o važnosti postavljanja grada za sjedište Županije i dobivanja statusa slobodnog kraljevskoga grada.

Rezultati koji se nalaze u tablici 4 pokazuju postojanje velikih razlika između pojedinih skupina stanovnika u određivanju važnosti muzejskog sadržaja, kao i činjenicu da na te razlike najviše utječe etnička pripadnost. Osobito upadljive su razlike iskazane u odnosu prema Vukovarskoj bitki, održavanju Drugog kongresa KPJ te antifašističkoj borbi 1941.—1945.

Naime, za razliku od Srba, Hrvati su ocijenili Vukovarsku bitku kao jedan od najvažnijih sadržaja u Muzeju, a preostala dva povijesna događaja znatno su pozitivnije vrednovali pripadnici srpske etničke zajednice, u odnosu na Hrvate. Pokazuje se tako da događaji iz 20.

²⁵ Istraživanje je provedeno na stratificiranom uzorku od 400 građana Grada Vukovara. Opširnije izneseni podaci o istraživanju i njegovim rezultatima nalaze se u: Žanić (2014).

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

Sadržaji u Muzeju	DOBNE SKUPINE			OBRAZOVNE SKUPINE			ETNIČKE SKUPINE		
	1 = 18/34	2 = 35/54	3 = 55+	1 = bez škole, osnovna	2 = srednja	3 = fakultet	1 = Hrvati	2 = Srbi	
1. Dobivanje statusa slobodnog kraljevskoga grada 1231. godine	3(3,85)	>1(3,35)		—			1(3,91)	>2(3,33)	
2. Oslobođanje grada od Turaka			—		—				—
3. Postavljanje grada za sjedište Županije 1745. godine		2(4,11),	3(3,95)	>1(3,55)		—			—
4. Održavanje Drugog kongresa KPJ 1920. godine	3(3,42)	>2(2,98),	1(2,86)		—		2(3,78)	>1(2,79)	
5. Antifašistička borba 1941.—1945.	3(3,46)	>1(3,06)			—		2(3,82)	>1(2,98)	
6. Bitka za Vukovar 1991. godine			—		—		1(4,75)	>2(3,28)	

Tablica 4 — Statistički značajne razlike prema dobi, obrazovanju i etničkoj pripadnosti u procjenama identitetske važnosti pojedinih sadržaja u Gradskom muzeju Vukovar

stoljeća izazivaju najviše prijevora u načinu na koji ih se interpretira i vrednuje jer se najveće razlike u tumačenju pojavljuju upravo kod njih, izazivajući neprestane nesuglasice oko njihova tijeka, posljedica, definiranja agresora, žrtava, heroja i izdajnika.

Nakon dovršetka obnove dvorca Eltz, u siječnju 2014. godine, u njegovim je prostorijama svečano otvoren stalni postav Gradskog muzeja. Obnova zgrade ocijenjena je vrlo povoljno, što se ipak ne može reći kad je u pitanju obnova grada u cjelini. Naime, prilikom planiranja obnove grada u progonstvu su se mogli čuti komentari da je to prilika da se poprave neka ranija, loša planska rješenja koja su obilježila prijeratni Vukovar. Na koncu, način na koji je obnova vođena čini se da nije uspio bitno popraviti ranija loša rješenja, a ni sama obnova grada nije prošla bez propusta. Arhitekti koji su pratili obnovu ustvrdit će: »U proteklih deset godina pokazale su se mnoge slabosti nedorečenoga modela obnove — od izostanka cjelovitoga urbanistič-

kog prosede (temeljenog, primjerice, na međunarodnim iskustvima velikih obnova nakon Drugog svjetskog rata), neprovođenja prostornih regulacija, do pogrešno određenih prioriteta i nebrige za kvalitetu radova, kao posljedica isključive primjene najnižih cijena, bez uvjetovanih stručnih referenci kod odabira projekatana i izvođača« (Karač i Štulhofer, 2008: 150). Prema stavu ovih stručnjaka obnova Vukovara daleko je ispod obnove Zadra nakon Drugog svjetskog rata ili Skopja nakon potresa 1963. godine. Pritom se, ipak, ističe da su neki važni simbolični objekti obnovljeni prema visokim standardima. Osim toga, premda je postojala spremnost brojnih hrvatskih institucija, županija pa i građana, da pomognu u obnovi grada, provedba toga procesa ne može se ocijeniti posve uspješnom. Naime, mnogi donatori uključeni u obnovu grada kasnili su s uplatom novca pa su npr. u slučaju Mađarske škole radovi prekinuti zbog neplaćanja. Među propustima mogu se ubrojiti i nesporednosti koji su nastali u Zadru oko toga gdje je završio novac koji je Zadarska županija uplatila za obnovu Vodotoranja jer je poslije odlučeno da se taj objekt ne obnavlja kako bi svojim izgledom podsjećao na događaje iz 1991. godine. Stoga su neki zadarski političari postavljali pitanja gdje je potrošeno 3,5 milijuna kuna koje je ta županija uplatila za potrebe obnove.

Navedeni nesporednosti i propusti u obnovi nisu, ipak, u znatnijoj mjeri naštetili iznimnoj važnosti koju je Vukovar zadobio u hrvatskoj javnosti. Sam grad je, prema mnogim prikazima, postao mjesto hodočašća, pri čemu su ključni ciljevi posjeta kulturni simboli grada, obično interpretirani kao dokaz njegova srednjoeuropskog naslijeđa, te mjesta sjećanja koja govore o važnosti Vukovarske bitke i opstojnosti hrvatskog naroda na ovom području.

Prije no što prijedemo na pregled ključnih vukovarskih mjesta sjećanja potrebno je nešto reći o dva vukovarska simbola čija obnova još uvijek traje, a njihov konačan izgled i funkcija još nisu poznati.

3.2.3.2. Vodotoranj i zgrada Grand hotela/Radničkog doma

Premda je od Vukovarske bitke prošlo više od dvadeset pet, a od početka masovnijeg povratka prognanog stanovništva više od devetnaest godina, u slučaju dva važna gradska simbola, zgrade Grand hotela/Radničkog doma te novog Vodotoranja priča o obnovi još nije završena. To su, naime, objekti za koje nije jasno kada će biti obnovljeni/konzervirani, pa čak ni što će sadržavati.

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

Slika 18 — Grand hotel/Radnički dom, obnova pročelja

Zgrada Grand hotela/Radničkog doma ima zanimljivu, moglo bi se reći i burnu prošlost. Radi se o zgradi koja je građena od 1895. do 1897. godine, dakle u razdoblju koje po nekima pripada zlatnom dobu vukovarske graditeljske povijesti (Karač, 2010). Zgradu je dala sagraditi obitelj Paunović i u njoj se od početka nalazio niz sadržaja, kao što su kavana, restoran, kazališna dvorana, plesna dvorana te hotelske sobe. Budući da je u njoj 1920. godine održan Drugi kongres Komunističke partije Jugoslavije, tijekom razdoblja Druge Jugoslavije zgrada je imala status najvažnijeg gradskog objekta. Za vrijeme trajanja Vukovarske bitke srpske su snage prilikom bombardiranja pogodile zgradu hotela i ona je izgorjela (nakon okupacije dio muzejske građe odnesen je u Beograd).

Imajući na umu pripremu povratka, Ministarstvo razvoja i obnove Republike Hrvatske izdalo je 1997. godine knjigu *Vukovar — izazovi obnove* u kojoj su iznesene smjernice obnove grada. Vrijednost obnove zgrade Grand hotela/Radnikog doma procijenjena je tada na 40,760.000 kuna ili 6,490.000 USD. Premda su dosad izvedene dvije faze obnove, čini se da će trebati još dosta vremena da se zgrada dovede u funkciju. U prvoj fazi, koja je trajala od 2003. do 2005. godine, obnovljena je konstrukcija i postavljeno krovništvo. Druga faza trajala je od 2011. do travnja 2013. kada je svečano obilježen završetak obnove pročelja. Čini se da je obnova zgrade po nekima i prilika za

poticanje kvalitetnog suživota stanovnika Vukovara. Tako je 2011. godine, nakon što je Europska unija putem regionalnog programa osigurala milijun eura za obnovu Radničkog doma, šef delegacije Europske unije u Zagrebu P. Vandoren rekao: »EU gleda na obnovu Radničkog doma u Vukovaru kao na prijelaz iz bogate povijesti u još bogatiju budućnost, u duhu pomirbe, multikulturalnosti i procvata grada i građana Vukovara« (Veljković, *Večernji list*, 2011: 16). Dvije godine poslije, na svečanosti obnove pročelja, predsjednik Republike Hrvatske I. Josipović poručio je u sličnom tonu da obnova Radničkog doma predstavlja važnu obnovu, ne samo grada nego i njegovih stanovnika »te šalje poruku kvalitetnijeg suživota i izgradnje budućeg zajedništva svih stanovnika koji u njemu žive« (Paun, 2013: 57). Zanimljivo je spomenuti da su se u nekim slučajevima zgrade koje su povezivane s naslijeđem komunističkog režima rušile ili resimbolizirale jer su percipirane kao dio negativnog naslijeđa. U slučaju zgrade Grand hotela dogodilo se nešto drugo. Naime, ona je srušena u ratu, čime je na neki način već postignuta njezina resimbolizacija. Obnova hotela stoga se držala važnom za identitet grada, osobito u razdoblju kad je dužnost gradonačelnika obnašao čovjek koji je dolazio iz Socijaldemokratske partije Hrvatske (2009.—2014.). Dakle, obnova te zgrade zauzimala je dominantno mjesto u javnoj sferi jer njezina bogata prošlost nudi obilje značenja koja stanovnici Vukovara mogu s njom povezati. Važno je, ipak, da su u ovoj zgradi organizirana razna društvena događanja, a bilo je i zanimljivih prijedloga za njezinu konačnu namjenu. U njoj su se, primjerice, organizirali rock koncerti mladih perspektivnih grupa te različiti sajmovi. Kad je u pitanju upotreba zgrade, bilo je i prijedloga da u njoj budu neke obrazovne institucije ili dom mladih.

Drugi objekt za koji nije jasno kako će na koncu izgledati i koja će mu biti namjena jest vukovarski Vodotoranj. Radi se o iznimno važnom objektu koji i Hrvati i Srbi smatraju važnim simbolom grada — ostaje, dakako, pitanje da li zbog istih razloga. U svakom slučaju, simboličnoj važnosti Vodotoranja pridonijelo je nekoliko razloga. Da je tako, sugerira i način na koji je predstavljen u gradskom vodiču: »Izgrađen od 1962. do 1968. prema projektu arhitekta P. Kušana i ing. S. Kolobova, postao je najdojmljivija točka u silueti grada... U vrijeme

Slika 19 — Obnova vodotoranja

gradnje spadao je u najveće građevine takve vrste u Europi. Cijelo vrijeme Domovinskog rata na tornju se vijorila hrvatska zastava i zato je i bio metom stalnog gađanja. Tri mjeseca opsade ostavila su na njemu tragove strašnih razaranja, te je u koncepciji obnove i zamišljeno da ostane kao spomenik bezumnosti rata, ali istodobno i simbol održanja« (Marić, 2005: 63).

Vodotoranj, dakle, ima različita značenja, od kojih je osnovno regulacija opskrbe vodom grada i okolice. U njegovom središnjem dijelu nalazila su se dva spremišta za vodu od nehrđajućeg lima u koja je dolazila voda iz Borova naselja, dakle, s udaljenosti veće od 4 kilometra. Vodotoranj je visok 50,3 metra, njegov obujam iznosi 2200 metara kubnih, a postavljen je na ploču od armiranog betona promjera 21 metar i debljine 4 metra (*Vukovarske novine*, 16. srpnja 2010.). Nakon što su se pojavili problemi s njegovim funkcioniranjem, Vodotoranj je i dalje ubrajan među vrijedna djela suvremene vukovarske arhitekture (Karač, 2012). U vrijeme gradnje skrenuo je pozornost i time što je bio najveća građevina takvoga tipa u Europi. Dakako, valja spomenuti i to da je mnogim Vukovarcima ostao u sjećanju i kao objekt s ugostiteljskim sadržajem. Naime, na vrhu tornja nalazio se restoran iz kojeg se pružao lijep pogled na grad i okolicu.

Napokon, Vodotoranj je simbol otpora Vukovara agresiji 1991. Pogođen je nizom projektila, ali je izdržao, tako da i hrvatska zastava na njegovu vrhu ima posebno značenje (simbolična oznaka koja se spaja sa simboličnim objektom). Priča prema kojoj je za vrijeme trajanja opsade »...tada 23-godišnji Ivica Ivanika s Mitnice pod kišom granata uvijek iznova na Vodotoranj dizao hrvatsku zastavu...« unosi u predodžbu o tom objektu dozu prkosa agresiji i pridonosi njegovoj mitizaciji (Butigan, *Glas Slavonije*, 2012b: 13). Povratkom hrvatskoga stanovništva u grad završetkom procesa mirne reintegracije otvorilo se pitanje načina na koji će taj simbol biti obnovljen. Troškovi obnove procijenjeni su na 3 milijuna kuna, a kao donator javila se Zadarska županija.

O Vodotornju se intenzivno razmišljalo i javno raspravljalo 2007., u vrijeme kad je raspisan natječaj za njegovu obnovu. Na natječaj je pristiglo 19 radova, a prvu nagradu osvojio je koncept projektnoga tima K. Jeren, K. Marunica, G. Rako i N. Ravnić iz zagrebačke Radionice arhitekture. Prema priloženom projektu predviđeno je da se ne di-

ra u oštećeni Vodotoranj, dok bi se ispod parka smjestili muzej i amfiteatar, a na njegovim temeljima bila bi ispisana imena poginulih. K. Marunica, jedna od autorica projekta, objasnila je način obnove: »Toranj ne diramo, ostat će dominantan u prostoru, gdje parkovnim i arhitektonskim elementima podcrtavamo njegovu poruku, koja je sama po sebi čitljiva i jasna. Da mu ne konkurira, muzej je ispod tornja u čijim će kružnim temeljima biti ispisana imena vukovarskih žrtava« (Butigan, *Jutarnji list*, 2007). Projektom je predviđeno i dizalo koje bi omogućilo odlazak na vrh gdje bi se uredio vidikovac. Taj projekt, koji su izradili priznati stručnjaci, pobudio je silno zanimanje i brojne pohvale.

Međutim, pojavile su se i neke kritike, ne toliko zbog estetskoga rješenja već zbog mogućnosti urušavanja zgrade. Naime, u više navrata reagirao je M. Meštrić, inženjer koji je 1962. konstruirao idejno rješenje za gradnju Vodotornja. On misli da bi se realizacijom toga projekta moglo dugoročno ugroziti stabilnost građevine. Meštrić je bio uporan u zastupanju svoga stava pa je uputio i pismo gradonačelniku u kojem piše: »Kao otac Vodotornja zahtijevam da se nikakvi građevinski zahvati ne izvode uz temelj Vodotornja, posebice ne ispod betonske ploče jer tlo, les, ne trpi nikakve građevinske avanture koje bi mogle ugroziti Vodotoranj i dovesti do njegova rušenja« (*Vukovarske novine*, 16. srpnja 2010: 3).

S Vodotornjem se godinama nije ništa događalo; mnogim ljudima predstavlja simbol upravo onakav kakav je sada. Ipak, 2013. godine, opet u izvedbi projektnog tima Radionice arhitekture, pojavio se izmijenjeni koncept obnove Vodotornja. Prema tom konceptu predviđeno je da se unutar postojećeg objekta uklopi »novi volumen koji će udomiti i nove sadržaje — memorijal, klub mladih, kantine, servisni dio te vidikovac. Novi lift za pristup prostorima Vodotornja smjestit će se s vanjske strane, između njegovih konstrukcijskih rebara« (Radionica arhitekture, 2013: nenumerirano). Činilo se očitim da se s projektom obnove Vodotornja luta, a bilo je i nejasno što bi u novom projektu trebao predstavljati klub mladih, smješten između vidikovca i kantine, koji bi bili na vrhu, te memorijala koji bi se nalazio negdje na sredini.

Zanimljivo je da se upravo Vodotoranj spominjao i kao središnje mjesto javne ustanove Memorijalni centar Domovinskoga rata Vuko-

Slika 20 — Plakati za splitski koncert za obnovu vodotoranja

var. U tom je kontekstu ministar branitelja P. Matić izjavio da će s početkom 2013. godine realiziranje projekata u Vukovaru postati prioriteta te da će pritom početi i priča oko Vodotoranja. (Butigan, *Glas Slavonije*, 2012b: 12).

Ipak, nakon što je institucija osnovana, o čemu će biti riječi u idućem poglavlju, Gradsko vijeće donijelo je odluku da ostavi Vodotoranj pod svojim nadzorom. Štoviše, projekt obnove Vodotoranja postao je prioritetan zadatak gradske vlasti predvođene gradonačelnikom I. Penavom iz HDZ-a. Projekt koji bi trebao stajati više od 20 milijuna kuna zamišljen je kao novi test zajedništva Hrvatske. Vodotoranj, pa i sam grad Vukovar, iznova se prikazuju kao ponos nacije, u akciji u kojoj se na različite načine prikupljaju sredstva obnove. Akciji obnove ove građevine odazvao se i niz poznatih osoba, osobito sportaša i glazbenika. Tijekom svibnja 2016. diljem Hrvatske organizirani su koncerti s ciljem prikupljanja sredstava za obnovu Vodotoranja. Onaj najveći održan je 15. svibnja na Trgu bana Jelačića u Zagrebu, a prenosila ga je direktno i Hrvatska radiotelevizija. Promjene do kojih je došlo nakon izbora u kojima su se mijenjala politička vodstva, prvo na gradskoj (2014. godine), a potom i na državnoj razini (2015.), utjecale su i na pomak u iskazima kojima se u javnoj sferi ocjenjivao i vrednovao grad. Ponovo je dobila zamah politika pamćenja koja ističe emocionalnost i nacionalni naboj koji izaziva Vukovar.

Slika 21 — Spomen obilježje na Ovčari

U S P O M E N N A
2 0 0 R A N J E N I H
H R V A T S K I H B R A N I T E L J A I C I V I L A
I Z V U K O V A R S K E B O L N I C E
P O G U B L J E N I H U
V E L I K O S R P S K O J A G R E S I J I
N A R E P U B L I K U H R V A T S K U
O V Č A R A , 2 0 . S T U D E N O G A 1 9 9 1

H R V A T S K I N A R O D
1 9 5 8 .

Moglo bi se zaključiti da su Grand hotel/Radnički dom i Vodoto-ranj, upravo zbog njihove istaknute simbolike i značenja u povijesti grada, postali izazovi koje tek treba riješiti.

3.2.3.3. Gradnja novih spomenika

Već u prvoj godini nakon okončanja mirne reintegracije počelo se graditi prvo spomen-obilježje u gradu, a gradnja različitih memorijal-nih objekata i oznaka nastavljena je kontinuirano sve do danas. U gradskom središtu nakon 1998. godine podignut je veći broj spome-nika; njihovo postavljanje odvijalo se, čini se, pomalo stihijski, pri če-mu se nije vodilo računa o povezanosti lokacije i izgleda samog spo-menika. Tako je spomenik »Kućice«, autorice A. Sančević, postavljen uz parking ispred hotela Dunav, a na glavnom gradskom trgu podig-nut je spomenik F. Tuđmanu. Ispred Radničkog doma postavljen je spomenik M. Maruliću, koji je u međuvremenu premješten i sad se na-lazi ispred zgrade vukovarske gimnazije

Od svih spomenika koji su tijekom godina postavljeni u gradu či-ni se da je daleko najznačajniji križ na ušću Vuke u Dunav. Radi se o 9,5 metara visokom i 40 tona teškom križu koji je izradio pulski kipar Šime Vidulin. Ovaj spomenik podignut je u travnju 1998. i posvećen je svim osobama poginulim u Domovinskom ratu. Izrađen je od istar-skog kamena iz Kanfanara te ukrašen pleternom ornamentikom, gr-bom Republike Hrvatske i stihovima hrvatskog velikana Frana Krste Frankopana »Navik on živi, ki zgine pošteno«.

Spomen-obilježje na Ovčari otkriveno je 30. prosinca 1998., a nje-govo otkrivanje odvijalo se kroz prizmu poruke da predstavlja simbol stradanja i nade. Neizbježno je, dakako, bilo i njegovo vezivanje za važnost sjećanja te pozicioniranje sjećanja u prostoru. Moglo se tada pročitati »Tako je na srijemskoj ravnici, među zasijanom pšenicom, iz-nikao spomenik vječnosti — za sjećanje i nezaborav, za opomenu da se nikome u ovoj domovini više nikada ne dogodi Ovčara« (*Vukovar-ske novine*, 13. siječnja 1999: 1). U to vrijeme već je započeo veliki posao oko uređenja memorijalnog groblja, mjesta najveće masovne grobnice u Domovinskom ratu, iz koje je ekshumirano 938 žrtava. U sjećanje na njih postavljeni su bijeli mramorni križevi. Na Dan domo-vinske zahvalnosti 2000. godine, paljenjem vječnog plamena otkrive-no je brončano spomen-obilježje na Memorijalnom groblju hrvatskih branitelja, u znak sjećanja na branitelje i civile koji su poginuli u obra-

Slika 22 — Spomen-križ na ušću Vuke u Dunav

ni Vukovara. Autorica tog spomenika je Đurđica Ostoja. U uređenje groblja Ministarstvo branitelja uložilo je oko 20 milijuna kuna, a 2000. godine na je njemu pokopano 540 žrtava iz Domovinskog rata, od kojih su 291 bili branitelji, a 249 civili (*Vukovarske novine*, 11. kolovoza 2000.).

Godine 2002. podignuto je i spomen-obilježje ubijenim hrvatskim policajcima u obližnjem Borovu Selu. Na spomeniku koji se nalazi u parku nedaleko od njihove pogibije, ispisana su imena dvanaestorice policajaca. Jedanaest godina nakon tragedije u Borovu Selu, spomen-obilježje otkrili su ministar unutarnjih poslova Š. Lučin i I. Čačić, predsjednik Koordinacije udruga proisteklih iz Domovinskog rata Vukovarsko-srijemske županije. Tom svečanom činu prisustvovali su i predstavnici srpske nacionalne manjine, predvođeni V. Stanimirovićem i J. Ajdukovićem (*Vukovarske novine*, 10. svibnja 2002.).

Iste godine otkriven je i spomen-križ u gradskoj četvrti Lužac. Križ je otkriven na Dušni dan, u spomen na stradale civile i branitelje

iz tog dijela grada. Prema nekim podacima, na Lušcu je stradalo pedeset i devet branitelja i mještana, od kojih je dvadeset četvero izgubilo živote na sam dan okupacije (*Vukovarske novine*, 8. studenog 2002.). Križ je, uz nazočnost preživjelih branitelja i članova obitelji poginulih, blagoslovio fra Ante Perković, župnik koji je i sam nakon okupacije grada bio zatočen u logoru. Drugog studenog, uz križ se redovito obilježava pogibija stanovnika tog naselja; stanovnici Lušca okupljaju se kako bi se prisjetili svojih mrtvih, a tom prigodom nerijetko iskazuju i nezadovoljstvo sadašnjicom, prije svega time što nitko nije odgovarao za zločine počinjene u ovom dijelu grada.²⁶

Jedna od iznimno važnih točaka obrane — Trpinjska cesta — također je obilježena određenim sadržajima materijalizacije sjećanja. Selo Trpinja, s većinskim srpskim stanovništvom, bilo je jedno od ključnih uporišta pobunjenih Srba te pravac iz kojeg su dolazili napadi JNA. Već u rujnu Trpinjska cesta stekla je naziv *Groblje tenkova* (Bekavac i Marijan, 2014). Na njoj je postavljena bista zapovjednika obrane Borova naselja, Blage Zadre, poginulog 16. listopada 1991. Otkrivanju biste prisustvovali su 2002. brojni građani, kao i pripadnici Zapovjedno-stožerne škole Blago Zadro. Autor ovog spomen-poprsja je akademski kipar A. Brkić iz Čapljine (*Vukovarske novine*, 25. listopada 2002.). Prilikom otkrivanja spomenika mogle su se čuti i kritike na račun hrvatske države. P. Mlinarić, prvi čovjek vukovarskog HDZ-a, tom je prigodom rekao da Hrvatska nije onakva kakvu su promišljali njezini branitelji jer se njezinim generalima sudi, a ne zna se ni sudbina više od šest stotina nestalih Vukovaraca. Sve bi to, rekao je, trebalo aktivirati one koji ne žele da se povijest ponovi. Osim biste Blage Zadre, na Trpinjskoj cesti postavljen je tenk Jugoslavenske narodne armije kao podsjetnik na napade na grad, ali i brojne uništene tenkove tijekom bitke, koji su dokaz taktičkih slabosti agresora te hrabrosti branitelja.

Događaji iz 1991. godine doveli su do toga da su neki objekti koji su postojali i prije rata dobili nova značenja te status istaknutih mjesta sjećanja. To je u prvom redu slučaj s Vukovarskom bolnicom koja je tijekom napadâ 1991. pretrpjela strahovita razaranja, a njezino bom-

²⁶ Tako je primjerice 2012. godine M. Vidaković izjavio: »Sramotno je da nitko nije odgovarao za zločine u Lušcu. Iz moje obitelji desetero je ubijenihi...« (Butigan, *Glas Slavonije* 2012a: 5)

Slika 23 — Bista Blage Zadre i tenk JNA

bardiranje pokazuje svu težinu sukoba u gradu. Procjenjuje se da je u vrijeme opsade na bolnicu dnevno padalo između sedamdeset i osamdeset granata, premda su i na krovu i u dvorištu bile jasno vidljive oznake Crvenog križa. Krajem kolovoza bolnički odjeli više se nisu mogli koristiti za predviđene funkcije, pa se osoblje i ranjenici premještaju u atomsko sklonište, suteran i hodnik koji je povezivao staru i novu bolničku zgradu (Nazor, 2008). Problemi u bolnici postaju još teži nakon potpune blokade Vukovara. Naime, do početka listopada konvojima se redovito odvozilo ranjenike i dopremalo potrebna sredstva za liječenje. Međutim, nakon što su JNA i srpske postrojbe zauzele Marince, do bolnice se, nakon mnogo teškoća, uspio probiti samo jedan konvoj. U podrumu bolnice 2006. godine otvoren je muzejski prostor »Mjesto sjećanja — Vukovarska bolnica 1991.« u kojem se može vidjeti prikaz ratnih zbivanja unutar bolnice tijekom jeseni 1991. Inicijatori muzejskog postava bili su dr. V. Bosanac i dr. J. Njavro, a konačan izgled osmislili su Ž. Kovačić i I. Propadalo. Ideja vodilja bila je zadržati zatečeno stanje, odnosno podsjetiti na uvjete u

kojima se odvijao život u bolnici. Stoga su sačuvani i izloženi brojni detalji, a na hodnicima se nalazi materijal koji prikazuje kronologiju ratnih zbivanja. Prema ocjeni povjesničarke umjetnosti S. Križić Roban »u relativno skućenom prostoru na jednostavan je način prenesena poruka, a scenografski elementi korišteni su s mjerom. U središtu posljednje prostorije, čije su površine prekrivene zrcalima, nalazi se crvena osvijetljena kocka — oltar na kojem je moguće odati počast žrtvama čija se imena zvučno emitiraju« (Križić Roban, 2010: 235).

Prigodom obilježavanja petnaeste godišnjice okupacije grada otvoren je i Spomen-dom Ovčara, koji je predstavljen kao Muzej hrvatskog holokausta (*Vukovarske novine*, 24. studenog 2006). Spomen-dom su 20. studenog 2006. otvorili potpredsjednica hrvatske Vlade J. Kosor i zagrebački gradonačelnik M. Bandić. Nakon svečanog čina otvaranja u spomen-dom je prva ušla Maja Kačić, majka najmlađe žrtve zločina. Spomen-dom je nastao preuređenjem dijela hangara na Ovčari u kojem je okupacijska vojska držala zatočenike i odatle ih vodila na mjesto smaknuća. Idejno rješenje prostora djelo je M. Romića, a projektirala ga je tvrtka Stari grad. Na podu se mogu vidjeti razbacane čahure koje podsjećaju na način na koji su ubijene žrtve na Ovčari, a kao suprotnost tome, na stropu objekta svijetli 261 svjetiljka, simbolizirajući besmrtnost i uzdižući se iznad mraka u zvjezdano nebo. Na zidovima se nalaze fotografije svih žrtava, iza kojih se povremeno pale i gase svjetiljke, ali tako da sva lica nisu vidljiva u isto vrijeme. Zagrebački gradonačelnik je prilikom otvaranja spomen-doma rekao: »Nema riječi koje mogu izraziti tugu te neizmjerne žrtve, ali nema ni riječi koje mogu izraziti ponos što stojimo ovdje, na slobodnoj hrvatskoj zemlji i na dostojanstven način se prisjećamo najmilijih i njihove patnje. Ovčara je hrvatski Auschwitz. Ovdje se umiralo za Hrvatsku. Ovdje se branio Zagreb« (*Vukovarske novine*, 24. studenog 2006: 5).

Nakon Ovčare, na Trpinjskoj je cesti 2011. godine, na mjestu bivše pošte, otvoren još jedan spomen-dom. Javnosti je taj projekt predstavljen 2008., a njegov inicijator bila je udruga Klub branitelja i dragovoljaca Trpinjska cesta 1991. Autor idejnog rješenja i u ovom je slučaju bio M. Romić, koji je pojašnjavao da je objekt zamislio tako da se u njegovu središtu nalaziti rupa u koju će biti postavljena kupola tenka. Prema njegovim riječima ona će »simbolično predstavljati obezglavljenog neprijatelja. Oko toga svojevrsnog ponora nastaviti će se os-

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

takljeni dio po kojem će se također moći hodati, a ispod će se 'pomicati' zemlja. U prostoru oko središnjeg elementa bit će postavljeni videopanoi, s tim da će svi dokumenti i zapisi biti prevedeni na nekoliko stranih jezika« (Korpoš, *Glas Slavonije*, 2008: 5). Objekt izvana izgleda poput stisnute šake, iz koje se ne može istrgnuti ono što drži, a to je simbol obrane Vukovara. Prema projektu je bilo predviđeno da se postojeći tenk zamijeni nekim drugim, oštećenim, koji bi se postavio u klijesta Žutih mrava. Osim toga, 2008. je bilo najavljeno da će spomen-dom nositi ime Blage Zadre, ali se na kraju odlučilo za naziv Spomen-dom hrvatskih branitelja kako se ne bi nikoga izdvajalo. Gradnja je počela u kolovozu 2010., a financijski ju je pomogla hrvatska Vlada preko Fonda za obnovu i razvoj Grada Vukovara. Spomen-dom je otvoren za javnost na dvadesetogodišnjicu ustroja 204. vukovarske brigade, u rujnu 2011.

Kada su u pitanju spomenici, njihovo podizanje, oblikovanje i naknadno premještanje predstavljalo je proces koji nije uvijek tekao glatko, a u nekim slučajevima dolazilo je i do nesuglasica unutar same zajednice sjećanja. U slučaju vukovarske zajednice sjećanja u dva su se navrata vodile javne polemike — zbog premještanja spomenika Zid boli te izgradnje spomenika na Trgu žrtava Ovčare.

Premda se ne nalazi u Vukovaru, zbog svega što se oko njega događalo u godinama progonstva Zid boli je potrebno uzeti u razmatranje i pri analizi simboliziranja Vukovarske bitke. Taj, po nekima najautentičniji spomenik Domovinskog rata, oko kojeg su se devedesetih okupljali roditelji i prijatelji poginulih, odmakom vremena nije dobio primjerenu zaštitu, zbog čega se dosta raspravljalo o njegovom premještanju na novu lokaciju. Godine 2002. postignut je i formalni sporazum te formirana skupina ljudi koji su ga trebali provesti. Kasnijim premještanjem Zida boli na Mirogoj, taj će spomenik po mnogima izgubiti svoje pravo značenje i u tom novom okruženju zadobiti neko drugo.

Godine 2012. otkriven je i spomenik koji je izazvao najviše polemika kada su u pitanju spomen-obilježja podignuta u samom Vukovaru. Radi se o spomeniku postavljenom u četvrti Mitnica, na Trgu žrtava Ovčare. Inicijator za gradnju spomenika bila je Udruga djece poginulih i nestalih hrvatskih branitelja. Prema projektu koji je izrađen, odobren i na kraju realiziran, na spomeniku se nalaze imena ubijenih

na Ovčari. U travnju 2012., nakon što je već podignut, uslijedila su brojna negodovanja branitelja i obitelji poginulih s Mitnice koji su smatrali da na spomeniku trebaju biti i imena poginulih iz te vukovarske četvrti. Prosvjede protiv podizanja ovog spomenika u predviđenom obliku predvodio je Z. Komšić, koji je spominjao i političku trgovinu koja stoji iza njegove gradnje. Tijekom organiziranog prosvjeda članovi obitelji poginulih s Mitnice lijepili su na spomenik ceduljice s imenima svojih pokojnika. Tadašnji predsjednik Gradskog vijeća, T. Džanak, smatrao je da i poginulim stanovnicima Mitnice treba podići prikladan spomenik, ali prije toga treba utvrditi točan broj ubijenih i nestalih. Otkrivanje spomenika na koncu je upriličeno u sklopu obilježavanja Dana grada Vukovara, a otvorili su ga V. Soldo i B. Glavašević čiji su očevi ubijeni na Ovčari.

Nakon podizanja velikog broja spomenika u gradu, može se primijetiti da su dva važna mjesta sjećanja relativno slabo označena. Radi se o skladištu Veleprometa i Borovo Commerceu. Na oba mjesta postavljene su spomen-ploče, a budući da se radi o mjestima masovnih stradanja na kojima se održavaju važna obilježavanja, očekivalo bi se više informacija o događajima na tim mjestima sjećanja. Borovo Commerce predstavlja važno mjesto sjećanja je u njegovom prostoru bila smještena Rezervna ratna bolnica. Drži se da je u Vukovaru tijekom bitke, u različitim tipovima skloništa (podrumi obiteljskih kuća ili drugih objekata, atomska skloništa i sl.), bilo smješteno do 15 tisuća ljudi, od toga najviše u skloništimu u okviru tvornice Borovo. Samo u suterenu zgrade *Obučara 3* posljednjih dana pred okupaciju bilo je gotovo 5000 ljudi, a u Upravnu zgradu tvornice smješteno ih je oko 700, dok se u skloništu u Rezervnoj bolnici u Borovo Commerceu nalazilo oko 400 osoba (Živić i Hubalek, 2015). Do otvaranja Rezervne bolnice došlo je nakon što je Vukovarska ratna bolnica počela djelovati u sve težim uvjetima i nije mogla pružiti pomoć svima koji su je trebali. Stoga je Rezervna bolnica zamišljena kao prostor u koji će se smjestiti ranije zbrinuti ranjenici, kronični bolesnici i djeca. Prema svjedočenju liječnika V. Emedija u prostorima Borovo Commercea nije bilo kreveta, pa su ranjenici i bolesnici ležali na madracima postavljenim na pisaće stolove. Situacija je postala osobito teška nakon što je 1. studenog okupiran Lužac, čime je prekinuta veza između Borova i centra grada. Rezervna bolnica morala je tada preuzeti brigu o

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

svim ranjenicima iz svog okruženja, a s obzirom na okolnosti može se ustvrditi da je bila dobro organizirana.

Nekadašnje skladište Trgovačkog poduzeća Velepromet, koje se nalazi na Sajmištu, drugo je važno mjesto sjećanja koje je relativno slabo označeno, čemu vjerojatno pridonosi i pitanje vlasničkih odnosa. U kompleksu nekadašnjeg logora, koji je Ministarstvo kulture uvrstilo među objekte koje treba konzervirati, otkrivena je 1999. godine spomen-ploča. S obzirom na njegovo značenje, može se ustvrditi da je to najslabije označeno mjesto stradanja. Naime, ovaj kompleks, koji se sastoji od šest limenih objekata i skladišnih zgrada, smatra se najvećim sabirnim logorom formiranim tijekom Domovinskog rata (Bekavac i Marijan, 2014). Drži se da je kroz njega prošlo oko 15 tisuća osoba koje su bile izložene različitim vrstama torture, a neki su zatvorenici u logoru ili njegovoj okolici i ubijeni.

Osim toga, postoje dva projekta koja su u tijeku, premda njihovo uređenje ne teče istim tempom. Riječ je o uređenju Kukuruznog puta i vukovarske vojarne na Sajmištu.

Projekt uređenja Kukuruznog puta spasa predstavljen je prilikom 20. obljetnice obilježavanja stradanja grada. Radi se o putu dugom oko pet kilometara koji je tijekom većeg dijela bitke bio jedini pravac kojim se moglo ući ili izići iz grada. Zajednica braniteljskih udruga Vukovarsko-srijemske županije, HVIDRA, zatražila je 2008. godine od Fonda za obnovu i razvoj Grada Vukovara potporu za uređenje puta kojim su tijekom ratnih mjeseci prošli mnogi civili i branitelji. Fond je 2009. odobrio sredstva za tu svrhu, a u projekt su se uključili i predstavnici Katoličke Crkve. Odlučeno je da se od gradske četvrti Lužac do Bogdanovaca, u formi tradicionalnog križnog puta, obilježe postaje koje će podsjećati na ključne događaje u obrani grada. Formirano Stručno povjerenstvo donijelo je odluku da tekst za postaje na »Putu spasa« napiše dr. sc. Vine Mihaljević, a izrada arhitektonskog projekta povjerena je Željku Kovačiću. Prilikom prvog organiziranog obilježavanja koje je pratilo postaje Puta spasa, održanog 27. ožujka 2010., postavljeni su privremeni drveni križevi, ali nakon toga je posao na uređenju tog mjesta sjećanja zastao. Treba ipak reći da je sjećanje na prelazak Kukuruznog puta obilježavano i prije 2010. godine, i to molitvom kod Zavjetne kapelice branitelja. Jedan od onih koji je 1991. prošao tim putem bio je i V. Jurić, koji je 2007. godine izjavio:

»Samo su nas sreća i dragi Bog spasili, stoga smo se tada i zavjetovali da ćemo na kukuruznom putu, u zahvalu za život, podići zavjetnu kapelicu« (Bradarić, *Večernji list* 2007b: 9).

Način uređenja vukovarske vojarne umnogome je usmjerilo osnivanje institucije Memorijalni centar Domovinskog rata Vukovar. Naime, u hrvatskoj javnosti dugo se raspravljalo o osnutku institucije koja bi preuzela brigu o upravljanju i održavanju brojnih mjesta sjećanja u Vukovaru. Uredbom Vlade, na sjednici održanoj 2. svibnja 2013., osnovana je javna ustanova Memorijalni centar Domovinskog rata Vukovar. Kako stoji u statutu, djelatnost je te javne ustanove promocija vrijednosti Domovinskog rata, prezentiranje memorijalno-dokumentacijske građe, organiziranje posjeta učenika Vukovaru te upravljanje i održavanje sljedećih objekata: Spomen-doma Ovčara, Spomen-obilježja mjesta masovne grobnice žrtava iz Domovinskog rata Ovčara, Spomenika na Trgu žrtava Ovčare, Memorijalnog groblja žrtava iz Domovinskog rata, Vodotoranja, Spomen-obilježja poginulim braniteljima Trpinjske ceste i Borova naselja, Središnjeg križa, Doma ratnika Lužac, Spomen-obilježja Bogdanovci, Kukuruznog puta te ostalih mjesta sjećanja na stradale u obrani grada. Dana 1. prosinca 2014. na dužnost ravnatelja te institucije stupio je vukovarski branitelj Z. Šangut. Krajem godine u njoj su bile zaposlene 22 osobe, a glavni organizacijski posao odnosio se na pripreme izvođenja nastave za učenike osmih razreda osnovnih škola koji su prema programu počeli dolaziti u Vukovar početkom rujna 2015. Učenici su u početku bili smješteni u hotel u Borovu naselju, da bi nakon preuređenja tu svrhu preuzeo jedan objekt vojarne. Treba spomenuti da je vojarna i prije imala sadržaje važne za kulturu sjećanja jer se u jednom njezinom dijelu moglo vidjeti kakvi su bili uvjeti u srpskim logorima Stajicevo i Begejci.

Prema podacima prezentiranim na internetskim stranicama Memorijalnog centra Domovinskog rata Vukovar, u sklopu pilot-projekta »Posjet osmih razreda Vukovaru«, koji se odvijao u školskoj godini 2014./2015., Vukovar je posjetilo 6084 učenika, a očekivalo se da će u školskoj godini 2015./2016., u sklopu izvođenja nastave, u grad doći oko 40 tisuća djece. Navedeno je da je cilj projekta kroz dvodnevne posjete Vukovaru učenike osmih razreda »učiti o vrijednostima Domovinskog rata i Bitke za Vukovar. Posjet uključuje održavanje predavanja o Domovinskom ratu, u skladu s nastavnim programom pred-

meta Povijest za osme razrede, obilazak svih mjesta sjećanja vezanih za Domovinski rat, prenošenje poruke mira, prihvaćanja različitosti i suosjećanja, kroz Školu mira i radionice» (Projekt »Posjet osmih razreda Vukovaru«, 2017).

Međutim, tijekom 2015. izašle su na vidjelo i napetosti između nove gradske vlasti i ministra branitelja vezane uz rad Memorijalnog centra. Naime, ministar P. Matić je predložio da Centar preuzme i organizaciju obilježavanja Dana sjećanja na žrtvu Vukovara kako bi u budućnosti taj događaj bio depolitiziran. Gradonačelnik I. Penava mu je odgovorio da je upravo ta ustanova ispolitizirana i rezolutno je odbio njegov prijedlog. Štoviše, Grad je vratio pod svoju nadležnost upravljanje Vodotornjem, tvrdeći da bi pod upravom Memorijalnog centra moglo doći do uništenja tog posljednjeg simbola Domovinskog rata (*Vukovarske novine*, 6. veljače 2015: 4).

Osim obnove Vodotornja, u Vukovaru se i dalje javljaju inicijative za podizanje novih spomenika. U *Biltenu* Grada Vukovara za 2016. godinu može se pročitati da grad planira »nastaviti s obilježavanjem mjestâ pogibije heroja obrane Vukovara« (*Grad Vukovar — bilten*, 2016: 45). U toj publikaciji podsjeća se da je 2015. godine završeno uređenje Spomen-obilježja Sotinskim žrtvama, u središtu tog naselja. Isto tako, govori se o spomeniku Blagi Zadri, podignutom na mjestu njegove pogibije u Kupskoj ulici. Taj je spomenik izrađen na osnovi idejnog rješenja vukovarskog branitelja Dubravka Duića Dunje, a inicijativu za njegovo podizanje pokrenuli su Grad Vukovar i Savjet za branitelje. Tada je najavljeno i podizanje dvaju spomenika koji će svojim izgledom pratiti spomenik u Kupskoj ulici. Radi se o spomenicima Petru Kačiću i Velimiru Đereku, koji su otkriveni nešto kasnije u gradskoj četvrti Sajmište. A u Borovu naselju najavljeno je podizanje spomenika za sve nestale, tako da njihova rodbina i prijatelji mogu na prikladnome mjestu zapaliti svijeću (*Grad Vukovar — bilten*, 2016).

Obnova ključnih gradskih simbola i izgradnja spomenika pokazuju na koji je način Vukovar predstavljen kao mjesto stradanja i ključni grad obilježavanja Domovinskog rata. Tome su posvećene, osim turističke monografije koju je 2005. godine izdao Gradski muzej Vukovar, i dvije kraće publikacije. Godine 2008. *Glas Slavonije* je svojim čitateljima darovao »Hodočasničku kartu Vukovara«, a 2014. objavljena je i knjižica *Vukovar — vodič po memorijalnim mjestima*, čiji su auto-

ri S. Bekavac i D. Marijan. Obje publikacije brojnim slikama, mapama i kraćim tekstovima nastoje olakšati posjetiteljima snalaženje u Gradu heroju i ukazati na njegovu važnost.

3.2.4. Izvođenje sjećanja. Posjeti mjestima sjećanja i oblikovanje Kolone sjećanja

3.2.4.1. Domovinski rat i njegovo obilježavanje u Vukovaru

Povratkom u Vukovar veliko značenje pridavalo se i organizaciji urbanih rituala kojima se težilo oblikovati identitet grada referiranjem na elemente njegove tradicije, osobito događaje iz 1991. godine. Kao i u razdoblju progonstva, rituali se mogu podijeliti na vjerske, političke rituale/državne praznike te obilježavanja vezana uz Vukovarsku bitku. Stoga se treba osvrnuti na važnija obilježavanja u godišnjem ciklusu grada, a potom ukazati i na društvena događanja u razdoblju od 1998. do 2016. koja su utjecala na njihovu organizaciju, osobito na izvedbu Dana sjećanja na žrtvu Vukovara.

Kada su u pitanju vjerski rituali, osim niza najvećih kršćanskih blagdana, kao što su Božić, Uskrs i Svi Sveti, oni uključuju još tri za grad osobito značajna događaja: obilježavanje Dana svetog Filipa i Jakova, Dana svetog Bone i adventskih svečanosti. Statutom grada Vukovara propisano je da se dan njegovih zaštitnika, svetog Filipa i Jakova, slavi kao Dan grada Vukovara, pa je 3. svibnja nakon toga svake godine bio sve svečanije obilježen. Na taj dan se, između ostalog, dodjeljuju nagrade, medalje i plakete zaslužnim Vukovarcima, kao i drugim osobama koje su pridonijele boljitku grada. Neke od nagrada dobili su i sudionici Domovinskog rata. Tako je, primjerice, M. Dedaković prvo nagrađen plaketom grada 2007. godine da bi potom 2016. godine bio proglašen počasnim građaninom grada Vukovara.

U Vukovaru se organizira proslava u slavu još jednog kršćanskog sveca — svetog Bone. Ovaj mučenik, čiji su posmrtni ostaci 1754. dopremljeni u Vukovar, na određeni način podsjeća i na posljednja ratna stradanja. Naime, tijekom okupacije grada njegovi su posmrtni ostaci spaljeni, a 1996. spašeno je ono malo što je ostalo neoštećeno — dijelovi desne i lijeve šake te podlaktica (Damjanović, 2013). Premda je blagdan svetog Bone 1. kolovoza, u Vukovaru se posljednjih godina slavi 24. lipnja. Na taj se dan organizira doček njegovih relikvija na obalama Dunava, nakon čega se u svečanoj procesiji nosi kroz grad,

do crkve svetog Filipa i Jakova. Prilikom obilježavanja 2007. godine tadašnji je vukovarski gvardijan Z. Špehar izjavio: »Ovo je tradicija dobre koja je u vrijeme Domovinskog rata bila prekinuta, ali se Božjim blagoslovom nastavila po povratku. Čovjek se u ovakvim danima osjeća plemenitije i ispunjenije, posebice kada slavimo svetog Bonu koji je rimski i vukovarski mučenik« (*Vukovarske novine*, 29. lipnja 2007: 12). Sveti je Bono postao i vukovarskim mučenikom i na taj način, prema mnogim vjernicima koji obilježavaju njegov dan nakon tragičnog razaranja, postao još dublje povezan s gradom.

Nakon povratka protjeranog stanovništva u grad započelo se i s obilježavanjem adventskih svečanosti. Četiri adventske nedjelje obilježavaju se paljenjem četiriju svijeća, i to tako da je svaka adventska svijeća povezana s određenim događajem. Tako »tradicionalno, prvu adventsku svijeću pali gradonačelnik, odnosno gradonačelnica, druga pripada najvažnijem događaju u gradu kroz tekuću godinu, treća pripada mladosti Vukovara, a četvrta velikanima hrvatskog glumišta« (*Vukovarske novine*, 7. prosinca 2007: 2). Glavni organizatori ovih manifestacija su Gradski muzej Vukovar te Franjevački samostan, koji dobivaju potporu od Ministarstva kulture, Grada Vukovara i Vukovarsko-srijemske županije.

Kada su u pitanju obilježavanja vezana uz događaje iz Domovinskog rata, osim Dana sjećanja koji privlači najveću pozornost javnosti, u Vukovaru se obilježava i čitav niz drugih važnih događaja (kronološki prikazanih u tablici 5).

Prva dva obilježavanja u godišnjem ciklusu u Vukovaru počela su se organizirati tek posljednjih godina. U mandatu Ž. Sabe, gradonačelnika iz redova SDP-a, obilježavanje završetka mirne reintegracije zadobilo je veću pažnju javnosti.²⁷ Obilježavanje 15. siječnja 2012. i

²⁷ Dakako, proces mirne reintegracije je i prije toga nailazio na određeni odjek u javnosti pa je, primjerice, general J. Klein 2003. godine proglašen počasnim građaninom Vukovara. Ocijenjeno je da je »svojom sposobnošću, spremnošću i hrabrošću uspostavio prijelaznu upravu i proveo mirnu reintegraciju hrvatskog Podunavlja u ustavno-pravni poredak Hrvatske te omogućio siguran povratak prognanika i izbjeglica« (*Vukovarske novine*, 4. travnja 2003: 2). Institut društvenih znanosti Ivo Pilar organizirao je 2008. godine, u povodu desete godišnjice okončanja te mirovne misije, znanstveno-stručni skup »Mirna reintegracija hrvatskog Podunavlja: očekivanja, učinci, perspektive (1996.—1998.—2008)«.

2013. godine prenosila je i državna televizija, a prisustvovali su mu i oni koji su obnašali najvažnije političke funkcije u državi. Uoči obilježavanja ovog datuma 2013. godine, vukovarski gradonačelnik je najavio gradnju Centra za mir koji bi imao ulogu širenja tolerancije na ovom prostoru. Tom prigodom Sabo je izjavio: »Mirna reintegracija jedna je od najuspješnijih misija UN-a u svijetu na ponos i diku građanki i građana Vukovara i cijelog nekad okupiranog područja istočne Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema, ali i RH koju bi trebalo više isticati kao zalag vrijednosti naše države, kao buduće članice EU« (*Vukovarske novine*, 11. siječnja 2013: 2). Posljednjih godina, u povodu obilježavanja 15. siječnja, u organizaciji udruge Europski dom održavaju se i okrugli stolovi. Na njima su dosad sudjelovali poznati domaći i međunarodni govornici, od kojih su neki bili akteri procesa mirne reintegracije, dok su drugi s različitih aspekata razmatrali uspjehe i slabosti cijelog procesa.

Za razliku od obilježavanja mirne reintegracije, koja se nakon promjene vlasti na gradskoj razini ne odvija u njegovoj organizaciji, u gradu se počeo obilježavati jedan drugi događaj — Dan hrvatskih branitelja Vukovara. Radi se o podsjećanju na postrojavanje oko 2500 pripadnika nenaoružanih snaga za obranu ondašnje Općine Vukovar. Taj se događaj od 2011. godine obilježavao u Bogdanovcima. I. Matković Lasta, koji je bio jedan od sudionika okupljanja, prilikom prvog obilježavanja ukazao je na važnost ovog datuma, podsjetivši da je to bio početak stvaranja buduće 204. vukovarske brigade (*Vukovarske novine*, 25. veljače 2011.). U Vukovaru se 10. ožujka obilježava od 2015. godine svečanom akademijom u Hrvatskom domu i polaganjem vijenaca na važnim mjestima sjećanja.

U sklopu obilježavanja pogibije hrvatskih policajaca organizira se Memorijal dvanaest redarstvenika. Program je pojedinih godina uključivao sadržaje koji su 1. i 2. svibnja organizirani u Vukovaru, Vinkovcima i Borovu Selu. Prilikom obilježavanja ove godišnjice, 2013. godine, vojni ordinarij monsijor Jezerinac istaknuo je važno nastojanje modernih komemoriranja, a to je težnja da se putem ovakvih sjećanja prenese istina mladim generacijama. U svom je govoru rekao: »Obaveza je svih u Hrvatskoj da se nastavi s obilježavanjem obljetnica, jer samo na taj način budući naraštaji mogu naučiti o istini koja se dogo-

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

- 15. siječnja** — obilježavanje završetka procesa »mirne reintegracije«
- 10. ožujka** — Dan hrvatskih branitelja Vukovara (od 2015. godine)
- 2. svibnja** — obljetnica pogibije 12 hrvatskih redarstvenika; prema nekim tumačenjima taj dan se smatra početkom Domovinskog rata
- 5. srpnja** — obilježavanje godišnjice smrti Marka Babića (preminuo 5. srpnja 2007.)
- 14. kolovoza** — obljetnica razmjene zatočenika srpskih koncentracijskih logora, Dan logoraša
- 23. rujna** — obljetnica osnivanja 204. vukovarske brigade
- 16. listopada** — obilježavanje obljetnice pogibije Blage Zadre i Alfreda Hilla
- 18., 19. i 20. studenog** — najznačajniji dani u programu obilježavanja Dana sjećanja na žrtvu Vukovara

Tablica 5 — Obilježavanja vezana uz Domovinski rat koja se održavaju u Vukovaru nakon 1998.

dila u Hrvatskoj u vrijeme Domovinskog rata« (*Vukovarske novine*, 3. svibnja 2013: 17).

Od 2008. godine obilježavaju se i godišnjice smrti Marka Babića. Taj branitelj smatra se jednim od najbližih suboraca Blage Zadre, nakon čije je smrti preuzeo zapovjedništvo obranom Borova naselja. Smatra se također da je upravo Babić uništio najviše tenkova JNA na Trpinjskoj cesti (četnaest) (*Vukovarske novine*, 17. srpnja 2009.).

Tijekom kolovoza organizira se obilježavanje razmjene zatočenika iz srpskih koncentracijskih logora. Taj dan postao je poznat i kao Dan logoraša, a organizator ovog događanja je Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora. Svečanost obilježavanja odnosi se na razmjenu zatočenika, organiziranu 14. kolovoza u Nemetinu, kada je oslobođeno 714 branitelja i civila. U povodu tog događaja 2009. godine predsjednik Hrvatskog društva logoraša srpskih koncentracijskih logora, na pitanje o broju logora u Srbiji tijekom rata, odgovorio je: »U evidenciji Društva imamo popisano oko 70 logora, ali i danas dobivamo podatke o drugim logorima. Prema evidenciji specijalizirane agencije Ujedinjenih naroda, na prostoru bivše Jugoslavije bilo je nešto više od 440 logora. Za neke nismo ni čuli, ne znamo za njih.

Dosta logoraša nerado govori o danima zatočenja i neće davati iskaze, ne žele se prisjećati zla koje su prošli» (*Vukovarske novine*, 14. kolovoza 2009: 5). Prema nekim podacima u logorima je ubijeno 300 ljudi, a oko 100 je preminulo od posljedica zatočeništva (Paun, 2013).

Tijekom rujna organizira se obilježavanje obljetnice osnivanja 204. vukovarske brigade, koje nije svake godine podjednako svečano. Naime, 2007. godine ova je svečanost privukla veliku pozornost javnosti, za razliku od 2009., kada je obilježavanju prisustvovalo oko 30 branitelja, uz izostanak niza poznatih osoba. Ključni sadržaj obilježavanja je paljenje svijeća i polaganje vijenaca na Memorijalnom groblju žrtava iz Domovinskog rata, čime se odaje počast poginulim pripadnicima brigade.

Uz obilježavanje se često potencirao problem službenog priznanja ove brigade, kao i zaobilaženja vukovarskih branitelja u vojnim strukturama hrvatske vojske. U *Vukovarskim novinama* pisalo je da je 204. vukovarska brigada uz velike napore priznata tek 2006. godine »jer su konačno 'pronađeni papiri' koji su potvrdili vjerodostojnost osnivanja brigade, 23. rujna 1991., na temelju zapovijedi tadašnjeg generala Osječkog zbornog područja Karla Gorinšeka» (*Vukovarske novine*, 24. rujna 2010: 2).

Kroz navedene svečanosti obilježavanja nastojalo se, kako je to istaknuo i vojni ordinarij, monsinjor Jezerinac, prenijeti istinu novim generacijama, pri čemu se nerijetko događalo da različiti akteri nisu skrivali razilaženja u pogledu načina na koji će se obilježiti prošlost. Pitanja poput »kako i kada obilježiti Dan branitelja, koje su vrijednosti mirne reintegracije ili kako se Hrvatska odnosila prema 204. vukovarskoj brigadi«, otkrila su da odgovori ponekad idu u različitim pravcima. Solidarnost i razmirice, jedinstvo i polemike, sve je to istovremeno prisutno, u različitim omjerima, u vrijeme obilježavanja, pokazujući prošlost čas kao skladno suglasje interpretacija, a čas kao nesigurno tlo na čijem se tumačenju susreću branitelji, političari, građani i crkveni dužnosnici.

3.2.4.2. Dan sjećanja na žrtvu Vukovara

Bez obzira na značenje navedenih događanja, nesumnjivo je da se obilježavanje Dana sjećanja na žrtvu Vukovara može izdvojiti kao ono koje privlači najveću pozornost javnosti te zauzima, možda, i ključno mjesto u cjelokupnoj vukovarskoj kulturi sjećanja. Tijekom godina za-

dobilo je prepoznatljiv izgled, a istovremeno, upravo u danima ovog obilježavanja, javno se ističu najvažniji problemi s kojima se grad suočava.

Kao što je već spomenuto, 1997. godine hrvatski su predstavnici položili vijence na Novom groblju u Vukovaru, no u to vrijeme u gradu nisu bili stvoreni uvjeti za organizaciju masovnijeg obilježavanja. Stoga do prvog većeg organiziranog okupljanja dolazi tek u studenom 1998. kada su položeni vijenci na Memorijalnom groblju žrtava Domovinskog rata te na Ovčari, nakon čega je ispred hotela Dunav održana sveta misa. Ono što se isticalo bitnim za to obilježavanje bio je susret trojice zapovjednika njegove obrane — T. Merčepa, M. Dedakovića — Jastreba i B. Borkovića — Mladog Jastreba. Godinu kasnije, 1999., formirana je kolona koja je propješačila put od Vukovarske bolnice do skladišta Veleprometa na Sajmištu, mjestu koje je pretvoreno u logor nakon što su JNA i srpske paravojne postrojbe zauzele grad. Te su godine otkrivene i dvije spomen-ploče, jedna u krugu Opće bolnice Vukovar, a druga na zgradi stolarije u sklopu Veleprometa.

Tijekom obilježavanja 18. studenog nije dolazilo do sukoba između pripadnika dviju zajednica sjećanja, ali su već prve godine pokazale u kojoj mjeri postoje razlike u tumačenju bitke i poimanju žrtve. Naime, ususret obilježavanju ovog važnog događaja, 1998. godine, predstavnici Samostalne demokratske srpske stranke (SDSS), Zajedničkog vijeća općina, Udruženja žrtava rata te Udruženja nestalih i nasilno odvedenih izdali su proglas kojim se od svih sudionika svečanosti obilježavanja 18. studenog traži dostojanstveno ponašanje. Iznijeli su i stav da pravo na tugu i bol pripada svima podjednako te da pijetet prema poginulima obvezuje da se učini korak k međusobnom približavanju (HINA: *Jutarnji list*, 1998: 9). Na proglas je reagirao Savez hrvatskih vojnih invalida Domovinskog rata, tvrdeći da se među njegovim autorima nalaze i sudionici agresije na Hrvatsku, čime su u navedenom dokumentu vidjeli primjer izjednačavanja krivnje za rat te falsificiranja povijesti (HINA: *Jutarnji list*, 1998: 9).

Godine 2000. program obilježavanja trajao je tri dana, a križni put je tada vodio od Opće bolnice do Memorijalnog groblja hrvatskih branitelja, odakle su sudionici skupa autobusima prevezeni do Ovčare. Te je godine, u sklopu obilježavanja, predstavljena i knjiga o stradanju branitelja u srpskim logorima koju je uredio prof. Danijel Rehak.

Nakon toga obilježavanje dobiva prepoznatljiv oblik, s mimohodom od Bolnice do Memorijalnog groblja hrvatskih branitelja kao centralnim sadržajem. Oko njega će se odvijati i drugi sadržaji, poput obilježavanja stradanja u Borovu naselju, Veleprometu i Ovčari te kulturnog programa posvećenog Siniši Glavaševiću, koji će zajedno činiti program obilježavanja Dana sjećanja. Za potrebe organizacije formiran je poseban odbor u kojem su se nalazili predstavnici braniteljskih udruga, Crkve i gradske vlasti. U tablici 6 dani su podaci o broju sudionika pojedinog obilježavanja te naziv pod kojim se ono odvijalo. Praćenjem naziva događanja može se vidjeti u kojoj je mjeri sjećanje na žrtvu bilo povezano s kasnijim događajima u gradu te tumačenjem značenja bitke.

Prilikom obilježavanja 2001. godine prvi put su zabilježena razilaženja među sudionicima događaja. Naime, na desetogodišnjicu tragičnih vukovarskih događaja, program je kasnio jer predsjednik Republike nije mogao sletjeti zbog guste magle. Kako je organizator više od pola sata inzistirao na čekanju, kolona od nekoliko stotina ljudi, na čelu sa S. Praljkom, »demonstrativno« je krenula prema Memorijalnom groblju. Desetak minuta nakon prve grupe krenula je, opet bez Predsjednika, i službena povorka, s istaknutim sudionicima vukovarske obrane i predstavnicima političkih stranaka. Konfuznu izvedbu te godine pratilo je i vrijeđanje Predsjednika, koji je uspio stići na polaganje vijenaca, kao i pojedinaca iz »državnog vrha«. Premda u to vrijeme taj izgred nije izazvao veću pozornost javnosti, mnogi su žalili što se oko obilježavanja Dana sjećanja u Vukovaru javljaju takve podjele. Narednih godina neprestano se naglašavalo da se politika treba maknuti iz svečanosti obilježavanja, a osnovni raspored u izvedbi nije se mijenjao.

Usprkos nastojanju da se društvena svakidašnjica »distancira« od sjećanja na prošlost, to nije bilo moguće u potpunosti učiniti, pa je tijekom godina postala upadljiva aktualizacija sjećanja, dakle, prilika da se kroz svečanosti obilježavanja tumače i neki aktualni događaji putem povezivanja prošlosti i sadašnjosti. Aktualizacija obilježavanja posebno će doći do izražaja nakon 2005. godine, otkad se pomno prate procesi suđenja tzv. vukovarskoj trojci na Međunarodnom sudu pravde u Hagu, ali i suđenje osumnjičenicima za počinjenje ratnog zločina na Ovčari pred Vijećem za ratne zločine Okružnog suda u Beo-

gradu, koje je započelo još u ožujku 2003. Štoviše, obilježavanje 2007. godine bilo je popraćeno reakcijama na prvostupanjske presude optuženima na Međunarodnom sudu u Haagu, koje su po mišljenju vukovarskih žrtava bile preblage. Zahtjev za pravdom i istinom bio je u prvom planu i prilikom obilježavanja 2008. godine. Naime, te je godine, upravo 18. studenog, Međunarodni sud pravde u Haagu objavio da je nadležan u suđenju povodom tužbe koju je Hrvatska podigla protiv Srbije za genocid. Vodeći hrvatski političari, uključujući premijera, predsjednika i ministra pravosuđa, izražavali su zadovoljstvo odlukom toga suda, napominjući da je Hrvatska time dobila prvu rundu u navedenom sporu. Isticana je i simbolika objavljivanja te odluke na taj značajni datum.

Kasnije su se u javnosti pojavili i komentari koji su izražavali drukčije viđenje situacije. M. Pupovac je tvrdio da se radi o nepotrebnom zatezanju odnosa između Hrvatske i Srbije. Odvjetnik A. Nobilo izjavio je pak da u Oluji ima više elemenata genocida nego u slučaju Vukovara, držeći da ni Hrvatska ni Srbija neće biti proglašene krivima za genocid. Brojni branitelji, ali i političari, reagirali su na te izjave. Potpredsjednica Vlade, primjerice, držala je da su usporedbe Vukovara i Oluje pogrešne, pa i apsurdne.

Kultura sjećanja na Vukovar 1991., nakon povratka prognanika, obilježavana je različitim društvenim događanjima koja su utjecala na tumačenje ratnih zbivanja iz 1991. Prilikom obilježavanja Dana sjećanja na žrtvu Vukovara dolazili su do izražaja problemi koji se javljaju između dviju zajednica sjećanja te između različitih aktera koji određuju stupanj krivnje i zločina počinjenih u ratu, ali i s obzirom na pritiske dijela međunarodne zajednice za normalizacijom odnosa u Regiji. U prvom desetljeću 21. stoljeća, u danima obilježavanja ratnih događaja, u javnosti su dominirale izjave koje su isticale važnost Vukovara u borbi protiv relativizacije istine.

Povodom obilježavanja 18. studenog 2008. godine, akademik P. Pavličić u jednom je intervjuu rekao: »Ako se ponekad čini da je sjećanje na Vukovar svedeno na puku prigodu, onda za to nije kriva ni tranzicija ni konzumerizam, nego činjenica da postoje ljudi — političari, novinari, povjesničari — koji rade na tome da se taj događaj što manje spominje. Vukovar je, naime, velika prepreka onom redizajnu

Godina	Broj sudionika (procjena medija) ²⁸	Naziv pod kojim se obilježavanje događalo
1998.	3000	—
1999.	4000	—
2000.	—	—
2001.	1800	—
2002.	10 000	—
2003.	7000	»Bijeli križ opomenu šalje«
2004.	15 000	»Zazvonite zvona sa svih zvonika«
2005.	15 000	»Gdje da tražim sina svoga«
2006.	20 000	»Hodočašće hrvatskoj slobodi«
2007.	15 000	»U Vukovar, za istinu i pravdu«
2008.	20 000	»Vukovar je Lijepa naša, Vukovar je moja Hrvatska«
2009.	17 000	»Vukovar je jučer, danas i sutra«
2010.	15 000	»Vukovar — pobjednik jer je žrtva«
2011.	50 000	»Hrabri ljudi«
2012.	60 000	»Vukovaru — ime sveto«
2013.	40 000/100 000	»Vukovar mjesto posebnog pijeteta«
2014.	80 000	»Vukovar mjesto posebnog pijeteta«
2015.	40 000	»Vukovar mjesto posebnog pijeteta«
2016.	110 000	»Vukovar mjesto posebnog pijeteta«

Tablica 6 — Pregled broja sudionika i nazivi obilježavanja
u razdoblju 1998.—2016.

²⁸ Za procjenu broja sudionika korišteni su sljedeći izvori: *Glas Slavonije*, *Jutarnji list*, *Večernji list* te *Vukovarske novine*. Treba, međutim, napomenuti da je postojala razlika u procjeni tog broja za pojedine godine. Mogla se uočiti već 2012. godine, kada su *Vukovarske novine* pisale o 100 tisuća ljudi koji su sudjelovali u obilježavanju, a ostali mediji donosili su nešto manje brojke. Najveća razlika u procjeni broja sudionika zapažena je 2013., pa za tu godinu prikazujemo raspon u kojem je procjenjivan njihov broj, ne donoseći osobnu procjenu.

povijesti koji se danas obavlja na sve strane» (Rešicki, *Glas Slavonije*, 2008: 45).

Upravo zbog tog konteksta pokazat će se iznimno važnim obilježavanje Dana sjećanja na žrtvu Vukovara 2012. Naime, te je godine obilježavanje iznova pokazalo koliko je tumačenje događaja u Vukovaru spojeno s tumačenjem cjelokupnog Domovinskog rata. Nakon brojnih dramatičnih ocjena koje su se mogle pročitati u hrvatskoj javnosti nakon izricanja prvostupanjske presude hrvatskim generalima, 16. studenog 2012. dolazi do izricanja drugostupanjske presude kojom je Žalbeno vijeće suda odbacilo presudu Raspravnog vijeća, čime su generali A. Gotovina i M. Markač oslobođeni. Presuda je, dakle, izrečena samo dva dana prije obilježavanja Dana sjećanja u Vukovaru, pa ne čudi da je, barem kada je u pitanju medijski prostor, potpuno preusmjerila njegovo izvođenje. Naime, te se godine govorilo o netipičnom obilježavanju, prvom u kojem su ljudi u određenoj mjeri pokazivali i radost. Po povratku u Hrvatsku general Gotovina je izjavio kako je rat gotov, a neki su i prilikom obilježavanja ponavljali tu izjavu. Hrvatska je, prema toj interpretaciji, pobijedila u ratu, a potom i pravno dokazala da je bila žrtva agresije. Ono što nam sugerira to obilježavanje nije toliko puta spomenuta činjenica da događaji iz sadašnjosti utječu na tumačenje prošlosti, koliko prisutnost tenzija koje se mogu označiti kao relativiziranje istine. Činjenica da su neki izjavljivali da je tek sada za Hrvatsku rat gotov, značila je isticanje važnosti ne samo oslobađanja hrvatskih generala već i shvaćanja tumačenja povijesnih događaja. Shvaćanjem važnosti ovog momenta otkriva se da je zapravo cijelo desetljeće prije toga vukovarska kultura sjećanja bila obilježena upravo nastojanjem traženja istine koja bi bila temelj oblikovanju identiteta grada te, naknadno, i nacionalnog identiteta.

Činilo se da je, barem na neko vrijeme, pitanje relativizacije istine nakon presuda Haškog suda napokon riješeno. Prema izjavama ključnih aktera 2012. godine, Domovinski je rat završio, a Hrvatska ga je dobila najprije vojno a onda i pravno. No, premda je rat završio, Vukovar se još jednom morao nositi s njegovim posljedicama. Došlo je do onoga što će postati poznato kao problem dvojezičnosti.

Prvo značajno obilježavanje, koje je uslijedilo nakon postavljanja dvojezičnih ploča, ono vezano uz osnivanje 204. vukovarske brigade, pokazalo je koliko je razilaženje između predstavnika vlasti i građan-

ske inicijative Stožer za obranu hrvatskog Vukovara. Naime, predstavnici Stožera nisu prisustvovali službenom obilježavanju, na kojem je osim ministra sudjelovao i veći broj značajnih osoba iz obrane Vukovara. Samo su položili vijence, zajedno s predstavnicima Vukovarsko-srijemske županije, dva dana nakon službenog obilježavanja. Tom prilikom T. Josić je pojasnio stav Stožera te na određeni način upozorio na ono što bi se moglo dogoditi na obilježavanju Dana sjećanja: »Došli su ministar i gradonačelnik koji provode zakon po sili zakona i ne možemo biti za istim stolom jer bojkotiramo sve državne protokole. Zato smo došli danas pokloniti se žrtvama... Najavili smo kako ćemo za Dan sjećanja na žrtvu Vukovara biti negostoljubivi prema Vladinim dužnosnicima koji dođu, pa onda ne možemo sada s njima zajedno sjediti i praviti se da je sve u redu« (*Vukovarske novine*, 4. listopada 2013: 8).

Početak studenog, u sukobu s policijom do kojeg je došlo prilikom razbijanja dvojezičnih ploča, teže je ozlijeđen D. Pajčić. Ovaj događaj dodatno je pridonio pogoršanju stanja u Vukovaru te, kao uvertira u obilježavanje, nagovijestio njegovu neuobičajenu izvedbu. Svemu tome dodatno je pridonijela činjenica da je ozlijeđeni bio maloljetni branitelj, koji je sa 17 godina zatočen u srpskom logoru Stajičevu, kao i neprimjerena reakcija policije nakon njegova ozljeđivanja. Za predstavnike Stožera to je bio znak da je Vlada prišla problemu Vukovara krajnje površno te da gura probleme pod tepih (*Vukovarske novine*, 15. studenog 2013.).

Sve zajedno vodilo je tome da 2013. godine obilježavanje izazove najviše javnih rasprava, sporova i različitih tumačenja. Kao što je i najavio, Stožer je pripremio nešto čime je iskazao neslaganje s politikom Vlade prema Vukovaru. Organizirao je polazak kolone prije no što je to predviđao službeni protokol i to nešto drukčijom rutom. Kolona je tako krenula kroz Županijsku ulicu, potom skrenula i nastavila putem koji je bio i službeno predviđen, prema Memorijalnom groblju. Na taj način prepriječili su put službenoj koloni u kojoj je, osim osoba koje su nosile zastave, gradonačelnika i njegovih gostiju, uglavnom poznatih političara, bilo i stotinjak građana. Toj je koloni blokirani put sve dok nisu prošli svi građani iz prve kolone, koji su zatim iza sebe postavili niz lampiona. Političari koji su se nalazili u drugoj

Slika 24 — Prolazak Kolone sjećanja kroz razrušeni centar grada

koloni sačekali su da prođe prva, a potom odlučili odustati od daljnijeg puta prema Memorijalnom groblju.

Vodeće hrvatske dnevne novine idućeg su dana na svojim naslovnicama na sljedeći način pisale o događaju: »Vukovar to nije zaslužio« (*Glas Slavonije*), »Ne podjeli« (*Večernji list*), »Skandal na obljetnici tragedije« (*Jutarnji list*). No situacija u Vukovaru nije bila tako jednostavna. Premda su postojale braniteljske udruge koje su se protivile odluci Stožera, kao i skupina ljudi koji su sudjelovali u obilježavanju, ne znajući za postojanje dviju kolona, ipak je opravdano pretpostaviti da je velik dio građana te godine svjesno odlučio biti u koloni koja je na određeni način izražavala negodovanje prema vodećim političarima. Predstavnici Stožera bili su ohrabreni time što je većina građana krenula u koloni koju su oni predvodili. S druge strane, predstavnici hrvatske Vlade i drugi političari, direktno ili indirektno, naišli su na popriličnu medijsku podršku koja je stavljala naglasak na činjenicu da se takvim podjelama umanjuje značenje Kolone sjećanja.

S obzirom na sve to, ne čudi da su učinci obilježavanja tumačeni na različite načine.

Ovaj se događaj pokazao još značajnijim ako se uzme u obzir da su i drugu važnu svečanost vezanu uz Domovinski rat, obilježavanje akcije Oluja, također pratile podjele. Naime, to obilježavanje, koje je postalo i državni praznik, od 2000. godine održava se u Kninu. Međutim, zbog napetosti stvorenih među ključnim akterima, potaknutima, prije svega, suradnjom s Međunarodnim sudom za ratne zločine, počelo je i paralelno obilježavanje koje se od 2005. godine održava u Čavoglavama (Banjeglav, 2012). I dok predstavnici državnog vrha zajedno s uzvanicima sudjeluju u obilježavanju u Kninu, ratni invalidi s dijelom braniteljskih udruga organiziraju obilježavanje u Čavoglavama, koje svake godine privlači velik broj posjetitelja.

Godinama se činilo da je žrtva Vukovara nešto posebno te da se hrvatska javnost njome može senzibilizirati i postati jedinstvena. Pa ipak, i u Vukovaru od 2000. godine postoje brojni znakovi nezadovoljstva onim što se smatra relativizacijom istine, za koju se držalo da postoji i s hrvatske strane. Nakon problema dvojezičnosti i kompleksnog obilježavanja iz 2013. godine, u javnosti se počeo javljati strah da bi se mogao ponoviti scenarij iz Knina.

Ni obilježavanje Dana 204. vukovarske brigade u rujnu 2014. nije prošlo bez teškoća. Na Memorijalnom groblju tog se dana okupio velik broj političara, branitelja i građana koji su položili vijence i zapalili svijeće za poginule pripadnike te brigade. Nakon toga dio branitelja otišao je u crkvu sv. Filipa i Jakova gdje je održana misa, a jedan dio počeo je skidati dvojezične ploče. Skinute su sve takve ploče, osim one postavljene na Policijskoj postaji u Radićevoj ulici, koja je oštećena i idući dan zamijenjena novom. Skinute ploče predane su gradskoj upravi, što je gradonačelnik I. Penava komentirao sljedećim riječima: »Nasilno postavljanje ploča nije samo administrativni čin, kako ga vide neki iz Zagreba, i vjerujem da je hrvatskim građanima jasno da su puno dublje stvari u pitanju« (*Vukovarske novine*, 3. listopada 2014: 5).

Premda su se pojavljivale teze da mediji nepotrebno preuveličavaju značenje podjela, ili da se radi o običnim političkim igrama, mnogi su se Vukovarci zbog novonastale situacije osjećali loše. To pokazuje i izjava jednog ispitanika, u intervjuu vođenom u rujnu 2014., u

kojoj je, sjećajući se prethodnog obilježavanja, rekao: »Meni je to bilo prilično frustrirajuće. Ne želim sada kriviti nekoga za nešto, ali jednostavno mi nije jasno zašto se cijelo vrijeme radilo na tome da se stvo-re uvjeti da se tako nešto dogodi. I uopće, sve ono što se događalo kroz mjesec-dva prije samog obilježavanja bilo je, barem za mene, izuzetno dramatično, i teško sam to proživljavao na osobnoj razini. Znači, u nekim godinama, kada sam zreliji i iskusniji, kažem, to je sada bilo daleko potresnije za mene negoli u onom trenutku kada sam čuo da je Vukovar pao.«²⁹

Premda je dvojezičnost i dalje predstavljala problem u gradu, približavanjem dana 18. studenog ipak se osjećala nešto drukčija atmosfera nego godinu prije. Najvažnije je bilo da je započet proces pravnog rješavanja problema. Određenu ulogu u smirivanju dijela braniteljske populacije vjerojatno je imala i činjenica da su predstavnici nove gradske vlasti izravno iskazivali svoj stav o tome da ćirilici nije mjesto u Vukovaru. Na koncu je obilježavanje Dana sjećanja 2014. prošlo bez većih tenzija, iako je njegov početak djelovao »zbunjujuće«. Nakon što je jedna manja kolona krenula znatno prije predviđenog vremena, isto je učinila i kolona u kojoj su bili predstavnici Stožera i u kojoj se isticala četrdesetak metara velika hrvatska zastava te transparent s porukom »Vukovar nikada neće biti Bykobap«. Nakon što je krenula i protokolarna kolona, ključni trenutak dogodio se opet na križanju ulica A. Stepinca i A. Bauera. Naime, 2014. godine nije došlo ni do kakve blokade i dvije su se kolone stopile u jednu, što je u javnosti ocijenjeno kao pobjeda dostojanstva i znak da je Hrvatska u Vukovaru bila jedinstvena.

Obilježavanje Dana sjećanja na žrtvu Vukovara 2015. godine donijelo je dodatno smirivanje tenzija koje su se osjećale prethodne dvije godine. U krugu Bolnice okupili su se predstavnici vodećih političkih stranaka, kao i mnoga strana izaslanstva. Nakon toga pisalo se kako su hrvatski građani i političari, bez podjela i politiziranja, kako i priliči toj svečanosti, odali počast žrtvama i herojima (Bradarić i Lapan Štefančić, *Večernji list*, 2015). Fokus javnosti opet je bio usmjeren na žrtvu i stradanje grada. Uoči obilježavanja, u Ulici bana Josipa Jelačića postavljen je *banner* dug 210 metara na kojem su bila ispisana ime-

²⁹ Intervju vođen 26. rujna 2014. u okviru istraživanja *Obilježavanje i sjećanje*.

na 1145 poginulih i nestalih hrvatskih branitelja, kao i pripadnika civilne zaštite te civila ubijenih tijekom obrane grada ili u neprijateljskim logorima.

Mnogi izvještaji isticali su kako ljudi u koloni i nakon 24 godine iznimno emotivno doživljavaju sudjelovanje u ovom svečanom činu i prolazak kroz grad. Žena koja je došla s otoka Brača, izjavila je: »Sve što smo saznavali iz medija nije dovoljno da shvatimo kakva se užasna tragedija ovdje dogodila« (Bradarić i Lepan Štefančić, *Večernji list*, 2015: 7). U medijskim izvješćima posebno se isticao trud koji su uložile pojedine osobe kako bi 18. studenog bile u Vukovaru. Primjerice, tridesetak članova braniteljskih udruga s područja Brčkog i Tuzle došlo je na obilježavanje pješice. Stotinjak kilometara ti su ljudi prešli u tri dana, uz noćenje kod »prijateljskih udruga« (Begutovac, 2015: 17). Isto tako, još od 2010. godine put dug 46 kilometara pješice prelaze i mladi ljudi iz Doma za učenike Ugostiteljsko-turističke škole u Osijeku. Profesorica G. Poslan, koja je pokrenula akciju, istaknula je kako joj se svake godine priključuje sve veći broj učenika, pa je tako 2015. njih pedeset pješачilo od Osijeka do Vukovara. »Otići u Vukovar pješice, uključiti se u Kolonu sjećanja i pokloniti žrtvama, našim je učenicima postalo pitanje prestiža i časti, i više nitko ne pita za težinu, hladnoću i iscrpljenost koja prati ovu odluku«, rekla je G. Poslan (V. L., *Glas Slavonije*, 2015: 4). Zbog ove akcije Dom učenika 2014. godine nagrađen je Plaketom grada Vukovara.

Za razliku od velike pozornosti koju su u Hrvatskoj izazivali različiti vidovi umjetničkog prikazivanja Vukovarske bitke, čini se da je najmanje odjeka imala u dramskim obradama. Pažnju je privukao jedino recital *Grad* koji je godinama, u različitim prilikama, izvodio glumac Rene Medvešek, uz glazbenu pratnju Čede Antolića. Ipak, godine 2014. a potom i 2016. pojavile su se dvije zapažene kazališne predstave koje su se, svaka na svoj način, bavile vukovarskim herojima i žrtvama. *Priče iz Vukovara* naslov je monodrame mladog glumca P. Eranovića, koji je kao i R. Medvešek, pronašao nadahnuće u pričama S. Glavaševića. Autor je zamislio predstavu u kojoj se susreću glumac, kao ratni reporter, i publika, kao građani u skloništu. Eranović je objasnio kako mu je Glavašević pomogao da se uživi u vukovarsku tragediju jer su mu »njegove ideje i svjetonazor bliski. Čovjekoljublje i domoljublje životne su vrline koje su jedina garancija zdrav-

lja cijele civilizacije. Jer kad su nacije zdrave, onda lakše i surađuju« (Šarac, 2014: 27). Eranović drži da se iščitavanjem prošlosti mogu naći elementi za tumačenje, pa i vodstvo u sadašnjosti, a takva je nesumnjivo bila i zamisao M. Kurspahića, režisera predstave *Pad*, koja je u svibnju 2016. premijerno izvedena u kazalištu ZKM u Zagrebu. U najavi predstave Kurspahić je izjavio da čak i u našem podijeljenom društvu postoji slaganje oko toga da je pitanje Vukovara najvažnija tema Domovinskog rata, i stoga je važno propitivati tu temu jer se tako bavimo svojim »temeljima« (Radović, 2016). To propitivanje u predstavi se odvija kroz razmatranje izdaje i odgovornosti, odnosno kroz pitanja koja se u slučaju Vukovara nameću sama po sebi: je li se grad mogao braniti i je li se kalkuliralo sa životima civila u njemu. U tom kontekstu nastoje se prikazati različite perspektive u odnosu na događaje: u prvom dijelu predstave publika je podijeljena na one koji prate situaciju iz Stožera u Vinkovcima gdje se nalazi Dedaković te one koji prate događaje na Pantovčaku. U drugom dijelu predstave publika se seli u podrum i nastavlja pratiti događaje iz »fiktivnog svibnja 1993.« kada se Zagreb nalazio pod opsadom. Ovako zamišljena predstava upućuje na propitivanje, pa i »demistificiranje« određenih elementa dominantnog narativa kulture pamćenja prema kojem je Vukovar donio Hrvatskoj pobjedu i predstavljen kao simbol hrvatskog zajedništva. Još više od pobjede u ratu, već u naslovu, inzistira se na padu grada koji je, prema redatelju, imao dugoročne negativne posljedice za Hrvatsku. Kurspahić kaže da devedesete dijeli na razdoblje prije i poslije pada Vukovara jer »nacionalna euforija, ideja pomirbe, visoka očekivanja i snovi samostalne države koji su prethodili vukovarskoj tragediji, gotovo su se metaforički skršili o hridi ruševina tog grada prilikom pada. Jenjao je taj zanos i javila se strepnja i sumnja« (Radović, 2016: 32). Nacionalnoj simbolici pobjede suprotstavlja se podsjećanje na individualno iskustvo razočaranja nakon pada grada. Premda tek treba pričekati ocjenu ukupnog odjeka ove predstave, kao i njezine dugoročne recepcije od strane kritike i publike, možemo spomenuti da je još u vrijeme premijere bila predmetom nekih negativnih kritika. A. Nazor izrazio je stav da predstava ne pristupa ispravno vukovarskim događajima te da šalje pogrešnu poruku o značenju onoga što se u gradu i državi događalo. Prema njemu, važno je pratiti selektivno korištenje transkripata u predstavi, u kojoj se uzimaju samo oni

dijelovi koji sugeriraju bahatost i bešćutnost hrvatskog vodstva. Nazor se nadalje pita »Zašto mladi autori koji ovako pozorno 'propituju', a zapravo neutemeljeno prozivaju hrvatsko vodstvo 1991. za izdaju (jer predstava *Pad* je 'priča o izdaji'), nemaju potrebu pisati o Vukovaru kao simbolu obrane i pobjede Hrvatske u Domovinskom ratu? Odatle potreba da se čovjeku koji nije kriv za rat, niti je mogao obraniti Vukovar, pripisuje ponašanje Hitlera?« (Nazor, 2016: 24).

Odgovor na to može se tražiti u sve jasnijoj javnoj manifestaciji drukčijeg sržnog narativnog programa od onoga koji prilazi Vukovaru kao simbolu otpora i pobjede. Od početka novog stoljeća niz sadržaja relevantnih za kulturu sjećanja ističe negativne posljedice rata u Hrvatskoj koje nije prouzročila samo neprijateljska strana nego i pogreške hrvatskog vodstva, ili negativno percipirani nacionalizam. U takvom prezentiranju Domovinski rat više ne može biti čvrst temelj hrvatskog identiteta, pa njegove identitetske sastavnice treba tražiti u drugim sadržajima. Takav prikaz hrvatske stvarnosti bio je osobito istaknut u književnosti, a naći će svoj izraz i na filmu. Još krajem devedesetih, a osobito nakon 2000. godine, može se govoriti o pojavi, pa i dominaciji u javnom prostoru, nove generacije hrvatskih književnika koji, kako to tumači njihov zagovornik V. Visković, ne podržavaju »Tuđmanovu retoriku« o važnosti nacionalne države već »vide drugačiju sliku stvarnosti... korumpiranost političke elite, nezaposlenost, tajkunizacija, urušavanje moralnih vrijednosti, nesnošljivost prema manjinama uzdignuta na razinu državne politike...« (Visković, 2006: 129).

Predstava *Pad* može se dovesti u vezu s tim kritičkim djelima propitivanja povijesnih događaja. Osim toga, ona se nastavlja na onaj dio javnih sadržaja, kao što su televizijska emisija *Latinica*, prikazana 28 studenog 2005. godine, ili *Dnevnik* koji je uredio Z. Šprajc emitiran 2011., u kojima se ciljalo na izdaju Vukovara u Domovinskom ratu (Domović, 2016). Za razliku od braniteljske populacije koja je optuživala vladu premijera Zorana Milanovića da preko Vukovara izdaje nacionalne interese, ovi sadržaji vraćaju iznova težište problema na osjetljivo pitanje izdaje u Domovinskom ratu. Ta tema svakako ima i svoju političku dimenziju jer inzistiranje na izdaji simbola zaziva emocije razočaranja i bijesa koje se upućuju prema onima koji su je izvršili.

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

U obilježavanju dvadesetpetogodišnjice okupacije Vukovara pitanje izdaje nije bilo eksplicitno tematizirano. Ipak, važnost simbolike Vukovara za Hrvatsku propitivala se na drugi način. Naime, u prvom planu bili su izvještaji koji su ukazivali na nepovoljne procese u gradu, čime se aludiralo na to da Hrvatska nije dovoljno učinila za Vukovar. Iz toga se izvlačio svojevrstan imperativ koji se može sažeti u formulaciji: Hrvatska ne smije izdati poslijeratni Vukovar. Obilježavanju Dana sjećanja 2016. godine prisustvovao je dotad najveći broj sudionika, pisalo se o čak sto tisuća, pa i više, a osim isticanja žrtve kojoj se Hrvatska mora pokloniti, tih se dana, više nego ikada prije, govorilo o demografskim i gospodarskim trendovima koje treba promijeniti. Dok je u vremenu povratka dominirala ideja »oživljavanja grada«, sada se piše o kritičnom razdoblju u kojem »država treba odlučiti hoće li grad heroj(a) 'živjeti ili umrijeti'« (Nepotpisani prilog, *Glas Slavonije*, 2016: 3). Ratna terminologija sada se koristi za isticanje dramatike mirnodopskog razdoblja, pa se piše o borbi za radna mjesta i bolje sutra.

Na taj način, paradoksalno, ističe se da je Hrvatska u Vukovaru opet bila jedinstvena, ali se u dane obilježavanja potencira tema da je ipak zakazala u ovom gradu jer ga nakon mirne reintegracije nije bila u stanju pokrenuti u pravom smjeru. Čini se da su i predstavnici nove hrvatske Vlade svjesni pritiska javnosti da se nešto učini, pa su u studenom 2016. održali sjednicu u Vukovaru i namijenili 60 milijuna kuna za ulaganja u projekte u gradu.

Premda je pažnja hrvatske javnosti, kad je u pitanju cjelokupno obilježavanje Dana sjećanja, prvenstveno usmjerena na 18. studenog, za vukovarsku zajednicu sjećanja bitni su i emotivni i ostali dani obilježavanja, osobito 19. i 20. studenog.

Devetnaestog studenog obilježava se okupacija gradske četvrti Borovo naselje jer se smatra da su na taj dan ubijene 54 osobe, a poslije toga još osamdesetak, dok se 2015. godine 63 stanovnika Borova naselja i dalje smatraju nestalima. Program obilježavanja započinje u prostoru Borovo Commercea, gdje je tijekom rata bilo veliko sklonište. Osim toga, tu je bio i stacionar Vukovarske bolnice, a potom i dio Ratne bolnice u koji je na kraju bilo smješteno oko 800 civila, ranjenika i medicinskog osoblja. Nakon polaganja vijenaca formira se Kolona sjećanja koju predvode predstavnici Hrvatske vojske. Kolona se

kreće ulicama Borova naselja, do crkve Gospe Fatimske, u kojoj se održava misa za žrtve rata. Program se nakon toga nastavlja na obali Dunava gdje ljudi mole i bacaju cvijeće u rijeku. Program obilježavanja popraćen je nekih godina i drugim sadržajima, važnim za kulturu sjećanja. Godine 2007. u tvornici Borovo otvorena je spomen-soba »Za domovinu 1991. — tvornica Borovo« u kojoj je izložen dio naoružanja koje su djelatnici Borova izrađivali 1991. godine. Tijekom bitke djelatnici tehničke satnije proizvodili su i održavali naoružanje, a među 337 poginulih djelatnika Borova desetorica su pripadnici te satnije (Bradarić, *Večernji list*, 2007a).

U organizaciji Hrvatskog društva logoraša srpskih koncentracijskih logora obilježava se 20. studenog, u području skladišta Velepromet na Sajmištu, gdje se 1991. nalazio logor. Snage JNA još su u srpnju 1991. godine na tom prostoru formirale prihvatni centar koji je bio u funkciji sve do ožujka 1992. Obilježavanje u prostoru Veleprometa odvija se uz služenje svete mise te različite kulturne manifestacije.

Od 2008. godine, u organizaciji Udruge djece poginulih i nestalih hrvatskih branitelja Domovinskog rata, 20. studenog organizira se mimohod od Memorijalnog groblja do masovne grobnice na Ovčari.

Važna manifestacija u programu obilježavanja postao je i novinarsko-književnički susret »Grad — to ste vi«, koji se organizira u spomen na Sinišu Glavaševića. Od 2005. godine, kada se počela organizirati ta manifestacija, u njoj je sudjelovao velik broj značajnih hrvatskih književnika i kulturnih djelatnika. Organizatori ovog susreta u kojem se, između ostalog, podsjećalo na necivilizirano ponašanje agresora nakon zauzimanja grada bili su uz Gradsku knjižnicu Vukovar i Hrvatski radio Vukovar još i Hrvatsko novinarsko društvo te Društvo hrvatskih književnika.

Iz dosad navedenog vidljivo je da iznimno važno mjesto u organizaciji obilježavanja sjećanja ima Katolička Crkva. Koliko se ozbiljno prilazi svakom događanju, pokazuje i to da središnju misu na Memorijalnom groblju redovito predvode istaknuti hrvatski biskupi.

Na koncu treba spomenuti da obilježavanje okupacije Vukovara ima odjeka i izvan hrvatskih nacionalnih granica. Možda je najzapaženije bilo obilježavanje ovog događaja u japanskom gradu Nagasakiju. U tom gradu, na koji je 1945. godine bačena atomska bomba, održana je 2006. sveta misa u katedrali Urakami za sve žrtve Vukovara. Ta-

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

Slika 25 — Plakat književne manifestacije »Grad — to ste vi«

dašnji hrvatski veleposlanik D. Štambuk kazao je kako je »prelijepi japanski grad Nagasaki idealno mjesto za sjećanje na žrtve Vukovara, jer je iskusio golemu bol i postao simbolom ljudskog stradanja« (*Vukovarske novine*, 24. studenog 2006: 3). Obilježavanje u Japanu na sličan će se način nastaviti i idućih godina.

Uz mnoge druge osobe, i A. Rigney je pokazala da se pamćenje mora održavati živim kroz ponavljajuće aktivnosti prisjećanja kako se ne bi zaboravili prošli događaji, odnosno da ne bismo postali kulturno beznačajni i nesposobni za poticanje novih odgovora u društvu. U tako dinamičnom pristupu sjećanju, kakav se razvija i u ovoj knjizi, cilj sjećanja na žrtve nije samo prenošenje informacija; on se odnosi i na »snagu određene priče da stimulira vlastitu reprodukciju u novoj formi, tj. da stvara« (Rigney, 2016: 68). Pokazalo se da je Vukovarska bitka pretočena u snažnu priču koja zaokuplja kolektivnu imaginaciju. Kroz protekle godine aktualiziralo se sjećanje na bitku kako bi se raspravile različite važne teme, kao što su kažnjavanje počinitelja, suž-

ivot u gradu, politička zapostavljenost grada ili njegovo gospodarsko propadanje. Može se stoga konstatirati da se obilježavanje Dana sjećanja na žrtvu Vukovara pokazalo ključnom aktivnosti prisjećanja na Vukovarsku bitku u novom stoljeću, odnosno činom kojim se izvještavanje, slike s obilježavanja nalaze široku publiku, potičući je na promišljanje ključnih pitanja kulture sjećanja: kako se odnositi prema važnom prošlom događaju, Hrvatsku i svijet podsjeća na događaje iz 1991., koje se iznova iščitava u kontekstu naknadnih zbivanja. Velik broj sudionika koji su tijekom godina sudjelovali u obilježavanju ratnih stradanja svjedočio je o tome kako se priča o ratu isprepleće s osobnim iskustvom. Ljudi potaknuti sjećanjima drugih oživljavaju vlastita sjećanja i daju smisao vlastitoj prošlosti. Stoga se, ni u svijetu prepunom medijskih slika, ne smije zanemariti sama gesta izvođenja sjećanja, kao ni činjenica da se ljudi okupljaju na određenom prostoru kako bi se prisjetili prošlosti, pogledali predstavu kojom se potiče njezino novo interpretiranje, ili sudjelovali u obilježavanju kojim se oda je počast žrtvama. Sjećanje, predstavljanje, sudjelovanje... bivaju isprepleteni u društvenim dramama kojima se učvršćuje ili dovodi u pitanje određena verzija prošlosti, ali i verzija kolektivnog identiteta koji je s njome povezan.

3.3. SJEĆANJE NA VUKOVARSKU BITKU I NACIONALNI OKVIR U NOVOM STOLJEĆU

Tijekom devedesetih godina 20. stoljeća u Hrvatskoj javnosti dominiralo je prožimanje kulture sjećanja i dominantne politike sjećanja kada su u pitanju Domovinski rat i Vukovarska bitka. U prvom desetljeću 21. stoljeća događaju se znatni pomaci u tumačenju Domovinskog rata. Oni su povezani s promjenama u političkom vodstvu države, ali i promjenama na kulturnoj sceni devedesetih godina, u kojima se, kako se bližio kraj stoljeća, javljao sve veći broj glasova protivnih tada dominantnoj kulturi sjećanja. Premda je u javnosti još uvijek bilo prisutno i tumačenje koje je u prvi plan stavljalo ponos zbog stvaranja hrvatske države, istaknuto mjesto zadobila je i pozicija u kojoj se naglašavalo da tom povijesnom događaju treba pristupiti racionalno, pravno i historijski, ocjenjujući sve njegove konzekvencije, pa i negativne manifestacije. U tom tumačenju Hrvati nisu bili jedine žrtve, pa se u javnom području sve više pisalo i govorilo o drugim sudionicima kao žrtvama rata (u Hrvatskoj Srbima, a u Bosni i Hercegovini Bošnjacima).

S obzirom na te promjene, Vukovarska bitka našla se na osjetljivom i složenom mjestu tumačenja rata. Zbog različitih okolnosti Vukovaru se i dalje prilazilo emotivno i govorilo kao o mjestu najvećeg stradanja Hrvata u Domovinskom ratu. Osobito je u fokusu bilo traženje istine i pravde za vukovarske žrtve te nastojanje da se grad primjereno obnovi. Pa ipak, premda su se narativi žrtava povremeno preklapali s dominantnim politikama sjećanja, koje su promicale političke elite, bila su upadljiva i njihova razilaženja (Cvikić i sur., 2014). Suradnja s Haškim sudom, čije je osnivanje Hrvatska na početku zagovarala, pokazat će se velikim teretom za hrvatsku Vladu u novom stoljeću. Zbog pitanja suradnje s Međunarodnim sudom, ali i šireg problema definiranja ratne žrtve te kažnjavanja počinitelja, došlo je do brojnih sukoba pa i političkih kriza. S jedne strane, dio populacije predvođen braniteljima optuživao je političare za izdaju državnih interesa. A kako je vrijeme teklo, sve su se češće vodile polemike i oko

same braniteljske populacije. Branitelji su povremeno prozivani za različite državne probleme, a to je kulminiralo u vremenu objave Registra branitelja.

U tom povijesnom kontekstu pojavljuje se i problem dvojezičnosti, kod kojeg se jasno mogu rekonstruirati dvije politike sjećanja kad je u pitanju Vukovarska bitka. Jednu politiku sjećanja provodila je hrvatska Vlada (2011.—2015.) predvođena SDP-om, dok su drugu zagovarali oporbeni političari desnog bloka predvođeni HDZ-om. U razlikama ovih politika sjećanja pokazuju se složeni odnosi institucija i emocija, žrtava i nacionalnog identiteta, prava manjina i kulture sjećanja. Potrebno je, dakako, nešto detaljnije izložiti navedene procese.

Promjene koje su uslijedile nakon 2000., prvenstveno potaknute novom vladom i predsjednikom, dovele su do drukčijeg institucionalnog ustroja. Došlo je do promjena u koncipiranju političkog sustava te pomaka u vođenju vanjske politike. Hrvatska je u međuvremenu prešla s predsjedničkog modela na parlamentarni sustav, a okrenula se i intenzivnijoj suradnji s onim što se u javnosti najčešće naziva zemljama regije. Pri svemu tome došlo je i do promjene odnosa prema nacionalnoj simbolici.

Kada je u pitanju reprezentiranje društva i pojedinih institucija, došlo je do novih promjena u vezi s preimenovanjima koja su i tijekom devedesetih naišla na neodobravanje dijela građana. Vraćena su imena NK Dinamo i Trgu žrtava fašizma. Osim toga, došlo je i do pomicanja datuma Dana državnosti, a u javnosti se sve veća pozornost pridaje obilježavanju važnih događaja iz Drugog svjetskog rata.³⁰

Kao jedan od zanimljivijih primjera procesa druge hrvatske resimbolizacije, koji je uslijedio nakon 2000., možemo navesti slučaj Oltara domovine. Oltar domovine zamišljen je kao spomenik oko kojeg će se obilježavati važni nacionalni datumi, osobito Dan državnosti. Spomenik je izradio kipar K. Kovačić, a 30. svibnja 1994. hrvatski predsjednik F. Tuđman na njemu je zapalio »vječnu vatru«. No, 2010. godine vječna vatra je ugašena uz argumentaciju da nema dovoljno financijskih sredstava za plin. Da plin ipak nije glavni uzrok gašenja, razjasnio je i tadašnji savjetnik Predsjednika za pitanje branitelja, F.

³⁰ Tijekom vremena, i proslava rodendana J. B. Tita koja se organizirala u Kumrovcu 25. svibnja zadobila je ponovo određenu pažnju. Na toj proslavi okupljaju se Titovi poklonici s područja cijele bivše Jugoslavije.

Matić, koji je rekao: »Mjesto nije prihvaćeno od naroda, unatoč dobrim namjerama onih koji su ga osmislili i izgradili, možda postoje i neke negativne konotacije na vrijeme Franje Tuđmana. Zbog svega toga, i situacije u kojoj se danas ovaj spomenik nalazi, mislim da bi ga trebalo dostojanstveno zatvoriti i to mjesto prenamijeniti za nešto drugo« (Mišković i Lay, *Vijenac*, 2010: 3). Ta izjava, kao i logika procesa simbolizacije, potaknula je neke komentatore da ustvrde kako problem tog spomenika nije lokacija niti njegovo estetsko rješenje, nego upravo činjenica da je trend onoga što je u Hrvatskoj nazvano *detuđmanizacijom* utjecao i na obezvrjeđivanje dijela nacionalne simbolike.

Povjesničar Lj. Antić ustvrdio je da države koje pokreću globalizacijske procese, na primjer Sjedinjene Američke Države ili Velika Britanija, jako drže do svoje nacionalne simbolike, pa se proces primjetan kod nas ne može kvalificirati kao dio procesa postmodernizma, već prije pomodnog podilazećeg provincijalizma. Politolog B. Skoko konstatirao je da državni vrh od 2000. pokazuje neodgovornost prema nacionalnom identitetu i nacionalnim simbolima, što dovodi do toga da Hrvatska »nema postojane simbole svoje neovisnosti koji bi je predstavljali u svijetu« (Mišković i Lay, *Vijenac*, 2010: 3).

Ono što se možda ne spominje eksplicitno kada je u pitanju re-simbolizacija, ali zapravo stoji u temelju polemika vođenih u Hrvatskoj od 2000., jest odnos spram Domovinskog rata kao jednog od ključnih događaja nacionalne povijesti. Pitanje nesporazuma oko određivanja nacionalne simbolike na neki je način dodatno potencirano polarizacijom formiranom na hrvatskoj kulturnoj sceni. Ta se polarizacija s vremenom zaoštrila, a svoj puni izraz u javnosti doživjela je još krajem devedesetih i nakon toga nije prevladana.³¹ Kulturnim djelatnicima koji su se nastavili zalagati za pozitivno prikazivanje Domovinskog rata, primjerice A. Vrdoljaku ili I. Aralici, suprotstavlja se veći broj osoba, naročito u književnosti, koje prikazuju negativne strane rata, pa i čitavog razdoblja devedesetih.

³¹ Glavna urednica časopisa *Zarez* i buduća ministrica kulture A. Zlatar napisala je 2001. godine da u Hrvatskoj postoji prevelika povezanost politike i kulture, odnosno prevelik pritisak politike na kulturu, što je dovelo do polarizacije kulturne scene. Ona je držala da je posljednjih godina dvadesetog stoljeća napetost između opozicije i vlasti toliko narasla »da se gotovo od svakog umjetnika/intelektualca tražilo direktno i jasno političko opredjeljenje« (Zlatar, 2001: 73).

Osim toga, nakon 2000. dolazi do izricanja većeg broja presuda za zločine koje su počinili pripadnici Hrvatske vojske tijekom rata. Tako su primjerice 2002. godine, za zločine u Gospiću, osuđeni T. Orešković (na 15 godina zatvora), general M. Norac (na 12 godina) te S. Grandić (na 10 godina). Godine 2006. osam čuvara iz zatvora Lora u Splitu, na ponovljenom suđenju, osuđeno je na zatvorske kazne zbog mučenja srpskih zatvorenika i civila od lipnja do rujna 1992. godine. Pet počinitelja zločina u Cerni, kada je ubijena četveročlana srpska obitelj, 2008. godine osuđeno je na 57 godina zatvora. No najveću pozornost javnosti možda je, ipak, izazvao dugotrajni sudski postupak koji se vodio protiv B. Glavaša (Goldstein, 2011).

Ako bismo za te slučajeve upotrijebili često korišten pojam »suočavanje društva sa svojom prošlošću« mogli bismo konstatirati da je u hrvatskoj javnosti prihvaćeno mišljenje kako su u vrijeme rata i hrvatski vojnici u pojedinim slučajevima bili počinitelji zločina. Međutim, tijekom vremena počelo se otvarati pitanje nije li se u medijskim prezentacijama ratnih događaja i njihovim konzekvencijama za tumačenje Domovinskog rata otišlo predaleko. Pitanje je, naime, nije li stvorena klima kojom se potiče promjena sržnog narativnog programa stvorenog devedesetih godina, prema kojem je Domovinski rat bio obrambeni rat za slobodu i nezavisnost te jedan od bitnih simboličkih elemenata nacionalnog identiteta.

Tom temom bavio se i D. Živić prema kojem Domovinski rat treba zauzeti istaknuto mjesto u izgradnji suvremenog nacionalnog identiteta. On dodaje da je više nego razvidno »kako se posljednjih nekoliko godina u široj hrvatskoj i osobito međunarodnoj zajednici, pa i u nekim akademskim krugovima, hrvatski Domovinski rat sve više doživljava i prikazuje kao prijeporan i kontroverzan povijesni fenomen, pri čemu se ponajprije dovodi u pitanje njegov osloboditeljski karakter« (Živić, 2007: 164). Autor prvenstveno raspravlja o tome kako su neki dokumenti, koje su formulirali Hrvatski sabor i Ustavni sud, primjerice Deklaracija o Domovinskom ratu ili Deklaracija o Oluji, u javnosti potpuno marginalizirani i potisnuti od strane interpretacija koje idu u smjeru stigmatizacije i kriminalizacije Domovinskog rata. Premda ne spori da su tijekom rata i pripadnici hrvatskih snaga činili zločine, autor se suprotstavlja pokušajima koji u međunarodnoj i hrvatskoj javnosti promiču tezu o građanskom ratu te mit »o ravnoteži kriv-

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

nje« (Živić, 2007: 166). U tom kontekstu vidi se i uzrok javne marginalizacije svih aktera povezanih s Domovinskim ratom.

Ove promjene, koje su se događale u skladu sa simboličnom dimenzijom nacionalnog okvira, nisu bile bez odjeka i u sadržajima vukovarske kulture sjećanja. Ipak, držimo da je ključan motiv koji se može izdvojiti iz kulture sjećanja na Vukovar, u razdoblju od povratka do kraja 2012., borba za istinu i pravdu. Sjećanje na bitku u ovom razdoblju ima za cilj u javnoj sferi dovesti do prave istine i točnih prikaza događaja u Vukovaru koji bi trebali utjecati i na tumačenje Domovinskog rata. Vukovarska bitka nalazi se na posebno važnom mjestu toga tumačenja i predstavlja najveće stradanje u agresiji na Hrvatsku, zbog čega ima najistaknutije mjesto u poticanju emocija unutar nacionalnog okvira. No, kao dio rata, ta je bitka, prema mnogima, ovisna o njegovom cjelokupnom tumačenju i institucionalnoj obradi. Stoga se upravo u Vukovaru od 2000. godine izražavaju žaljenje i osude zbog promjena u tumačenju rata.

Prilikom obilježavanja Dana sjećanja 2000. godine, potpredsjednik Hrvatskog sabora Z. Tomac u Vukovaru je ustvrdio da mu je teško reći »koji su to ljudi koji žele marginalizirati Domovinski rat, jer ih ima mnogo, pa se bojim da ne bih nekoga zaboravio« (Čanić, *Vjesnik*, 2000). Najveći problem vidio je u tome što se agresija na Hrvatsku sve više prikazuje kao građanski rat u kojemu su svi izjednačeni.

Nekoliko godina poslije, 2003., sociolog S. Letica ustvrdio je da Vukovarska bitka nije postala, kako se nadao, dio »korisne prošlosti« na kojoj se grade nacionalni ponos, nacionalno pamćenje, osjećaj zajedništva i na koncu budućnost, te zaključio: »tematika Vukovara i cijeli Domovinski rat pojavljuju se u hrvatskoj i svjetskoj javnosti već nekoliko godina kao tragična i nepravedna crna kronika. Brojna samoubojstva branitelja te sjene javnih i tajnih optužnica Haškog tribunala stvaraju u javnosti dojam kako je samo ratovanje za obranu i oslobađanje Hrvatske bilo zločinački, moralno dvojben ili, u najmanju ruku, suvišan, uzaludan posao. Negativni i demonski publicitet koji već nekoliko godina prati Domovinski rat i njegove ratnike ukida, na simboličkoj i predodžbenoj razini, ali, nažalost, i na političkoj i pravosudnoj razini, mnoge razlike između agresora i žrtve, između 'njih' (JNA i srpskih paravojskih postrojbi) i 'nas' (Hrvatske vojske, hrvatskih branitelja i osloboditelja)« (Letica, 2004: 8).

Na oblikovanje kulture sjećanja oko ideja istine i pravde utjecala su, osim već naznačenih nacionalnih okolnosti, još dva faktora: lokalne vukovarske prilike te međunarodni događaji i akteri. Potrebno je sagledati kako su se stvari odvijale na tim razinama.

Na jednoj razini, povratkom u Vukovar, protjerano stanovništvo ponovo se suočava s pripadnicima srpske zajednice sjećanja koja je dotad ustrajala na potpuno drukčijem tumačenju rata. Premda treba reći da je veći dio najradikalnijih pripadnika srpske etničke pripadnosti napustio vukovarski kraj prije početka 1998. godine, opravdano je napomenuti da je srpska zajednica uglavnom zadržala drukčije stavove o ratu u odnosu na protjerano stanovništvo. Nakon povratka taj se odnos prema srpskoj strani mijenja, od pozicije »borimo se protiv brisanja tragova naše povijesti«, prema onome »borimo se za pravu istinu koju srpska strana želi relativizirati«. To je, primjerice, bilo očito i u polemikama vođenim uoči obilježavanja 18. studenog 1998. godine. Osim toga, cjelokupna obnova grada te uređenje mjestâ sjećanja i otkrivanje spomenika prožeti su isticanjem žrtve u obrani grada i doprinosom koji je Vukovar dao obrani Hrvatske. Kultura sjećanja pritom se dominantno oblikovala u opoziciji agresor — žrtva, iz koje se izvlačio imperativ kažnjavanja počinitelja zločina, ali i zahtjev da se taj odnos ne relativizira kroz promjene narativiziranja i kodiranja Domo-vinskog rata u cjelini.

Naposlijetku, osim lokalnih i nacionalnih sudionika, u polemike oko relativizacije istine upleli su se i međunarodni akteri, prvenstveno preko Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju koji se nalazi u Haagu. Odnosi Hrvata i Srba prema ratnim događajima te utjecaj Haškog suda na međunacionalne odnose još uvijek su važne teme, a veliki su izgledi da će tako biti još dugo. Premda nije moguće procijeniti dugoročne učinke odluka Međunarodnog suda za zločine počinjene na području bivše Jugoslavije na međuetničke odnose, one su svakako pokazale kolike su razlike između Hrvatske i Srbije u percepciji ratnih događaja. Hrvatska strana inzistirala je na kronologiji, dakle, tome da se sukob vodio na području Hrvatske te da se radi o agresiji koju Srbi dosad nisu priznali. Ni Srbi, s druge strane, nisu krili svoje nezadovoljstvo radom Suda, fokusirajući ga na podatke koji idu za tim da su i oni imali žrtava u ratu/ratovima u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te na Kosovu, i da je malo ljudi osuđeno za zločine počinje-

ne nad Srbima (Ćirić, 2013). Osim percepcije sudskih odluka, može se govoriti i o problemima s kojima se suočio ovaj *ad hoc* sud zbog još uvijek nedovoljne razvijenosti međunarodnog prava, uslijed čega se pribjegavalo pravnim eksperimentima. Tako je, primjerice, Rachel S. Taylor napisala: »Zapravo se čini da hibridni sustav koji je promovirao Tribunal — i koji ne počiva ni na čistom općem, ni na čistom građanskom pravu — podjednako vrijeda osjećaj pravde obiju strana« (Taylor, 2006: 330).

U Vukovaru su se nakon izricanja presuda »vukovarskoj trojci« mogli čuti brojni glasovi da Sud radi na izjednačavanju krivnje. Štoviše, i pojedini hrvatski znanstvenici tvrdili su da se može govoriti o kontinuiranim pritiscima međunarodnih aktera na Hrvatsku, a »sramotna presuda« samo je jedna od epizoda. U tom kontekstu S. Špoljar Vržina piše kako se prema zemlji koja je bila žrtva agresije kontinuirano vode politike »međunarodnih ekvilibrističkih ucjena« (Špoljar Vržina, 2010). Upletanje zajednice sjećanja u naknadno propitivanje događaja, njegove istinitosti i značenja, prema toj autorici predstavlja nov traumatični čin koji se može tumačiti kao posramljivanje žrtve.³² Razmrsujući odnose globalnih i lokalnih procesa, pokazuje se da međunarodna zajednica vodi politiku pomirenja sukobljenih »balkanskih strana«, iz koje slijedi marginaliziranje vukovarske žrtve, njezino posramljivanje i postavljanje u status učenika koji tek treba naučiti što je demokracija.

U tom su razdoblju kritični prema međunarodnim akterima bili i neki strani autori, primjerice L. Lambrichs. Ona je držala da teza o simetriji krivnje i odgovornosti za rat prilikom raspada Jugoslavije, a koja se uglavnom promiče iz Srbije, na Zapadu dobro prolazi jer je ponavljaju brojni mediji, ali i akteri koji nastoje zataškati odgovornost snaga UN-a (Lambrichs, 2008).

Republika Hrvatska je, usprkos nizu kritičkih glasova, bila neraskidivo upletena u međunarodne procese, zbog čega se budno pratilo

³² U podlozi prakse posramljivanja stoji prema Špoljar Vržina činjenica da je stvarnost povezana »s pokušajem prešućivanja, potiskivanja, premještanja, invertiranja i na kraju potpune negacije istine — odnosno značajno sintagmatski izrečeno, bliže službenoj psihodinamskoj terminologiji — pokušajem mijenjanja kolektivne svijesti, u skladu s mehanizmima prilagođavanja 'istine' lažnom virtualnom realitetu« (Špoljar Vržina, 2009: 273).

sve što je s institucionalnih razina težilo dati sud o nacionalnoj suvremenoj povijesti. U tom kontekstu može se shvatiti i silan odjek koji je imalo izricanje drugostupanjske presude hrvatskim generalima, za koju se držalo da je od iznimne važnosti za tumačenje cjelokupnog Domovinskog rata te, posredno, i za simboliku Vukovara. Hrvatske generale A. Gotovinu, M. Markača i I. Čermaka pred Haškim se sudom teretilo za zločine protiv čovječnosti te kršenje ratnih zakona i običaja. Prema prvostupanjskoj presudi izrečenoj 15. travnja 2011. Gotovina je osuđen na 24 godine zatvora, Markač na 18, a Čermak je oslobođen optužbi. Osim toga, prihvaćena je tvrdnja Tužiteljstva o postojanju udruženog zločinačkog pothvata u koji su bili uključeni predstavnici političkog i vojnog rukovodstva koji su sudjelovali u planiranju operacija. Na te presude uslijedio je niz negativnih reakcija hrvatske javnosti, a mnogi su izražavali stav kako je Sud izvršio zamjenu žrtve i agresora (Kajić Kudelić, 2013). Premda se moglo čuti da Haški sud ne može pisati hrvatsku povijest, bilo je očito da presuda koja se tumačila kao nastojanje Suda da relativizira istinu tako što će i hrvatsku stranu proglasiti odgovornom za ratne zločine dugoročno može utjecati na prezentaciju nacionalnog identiteta.

Kraj 2012. godine, s oslobađajućom presudom hrvatskim generalima, na određeno je vrijeme pomaknuo pitanje relativizacije istine iz prvog plana javnosti. To, međutim, ne znači da su problemi koji su dugo bili u fokusu javnosti odjednom nestali. No, nakon izricanja oslobađajućih presuda, u studenom 2012., činilo se da je poglavlje tumačenja Domovinskog rata okončano. Ipak, samo mjesec dana nakon svečanosti obilježavanja Dana sjećanja, strasti se u Vukovaru ponovo kompliciraju, ali se prijepori sada vode na drugim osnovama. Nakon objavljivanja prvih rezultata popisa stanovništva iz 2011. godine, dominantne polemike više se ne vode oko istine kojoj se suprotstavlja druga istina, već oko značenja Vukovarske bitke za nacionalni identitet. Otvorena je tako nova faza napetosti vezanih za koncipiranje kulture sjećanja na Vukovarsku bitku, i to ona koja se vodi oko birokratizacije sjećanja.

Dakako da je i prije 2012. bilo situacija u kojima je dolazilo do izražaja značenje sjećanja na bitku za nacionalni identitet, ali to se sada našlo u fokusu promišljanja Vukovara. Kao važno poglavlje o kojem se u hrvatskoj javnosti nešto intenzivnije počelo raspravljati mo-

žemo uzeti 2010. godinu. Tada su, naime, objavljeni rezultati s državne mature koji su ocijenjeni zabrinjavajućim. Među rezultatima koji su posebno analizirani, našao se niz pitanja iz kemije, hrvatskog jezika, ali i povijesti. Naime, ispostavilo se da hrvatski maturanti slabo poznaju suvremenu hrvatsku povijest, pa ih je primjerice samo 20 posto točno odgovorilo na pitanje kada je okupiran Vukovar, a 39 posto nije znalo što je Ovčara. Prema komentarima novinara *Večernjeg lista* M. Jajčinovića nevjerojatno je pa i žalosno da tako velik broj učenika ne zna za taj tragični toponim nacionalne povijesti. Autor drži da je važno znati događaje iz prošlosti jer se potisnuta i neprevladana prošlost lako pretvara u traumatičnu budućnost. Tome dodaje: »O nacionalnoj prošlosti ne moraju znati da bi nekoga mrzili, nego da ne bi bili žrtvama njezina krivotvorenja. Ne budu li je pamtili i prenosili kako se ona doista dogodila, ona će postati plastelinom koji svatko oblikuje po svojoj volji. Postotak maturanata koji nemaju pojma što je Ovčara iduće bi školske godine mogao biti još i veći. U skoroj bi budućnosti pak Vukovar mogao postati samo grad na Dunavu i Vuki, a Ovčara, tko-zna-što u njegovoj blizini?« (Jajčinović, *Večernji list*, 2010: 28).

Na te podatke reagirao je i novinar *Jutarnjeg lista* J. Pavičić, koji je iznio nekoliko važnih zapažanja relevantnih za razmatranje javnog sjećanja. On, naime, drži da su škola, novine i televizija izgubili dominantnu ulogu u kulturi sjećanja koju su imali prije ili za koju se prosvjetiteljski pretpostavljalo da je trebaju imati. Na primjeru rušenja spomenika iz Drugog svjetskog rata, koje su prije toga u komunističkoj Jugoslaviji školska djeca redovito posjećivala u sklopu nastave, Pavičić zaključuje da se kod nas povijest dominantno uči kod kuće, »uz kuhinjski stol i didov mirišljavi duhan«, dok je školska povijest često sumnjiva kao tuđinska ili državna (Pavičić, *Jutarnji list*, 2010: 65). J. Pavičić ne polaže velike nade ni u edukativni potencijal mjestâ sjećanja i dodaje da ništa ne može uznemiriti žrtvu kao prazno, protokolarno komemoriranje.

Ta su zapažanja svakako važna u kontekstu određenih granica do kojih dolazi proučavanje svakog javnog sjećanja te nezanemarivog potencijala koji može izroniti iz obiteljskog sjećanja koje, možda, gaji drukčije vizije prošlosti. Ipak, količina rasprava o kulturi sjećanja svakako nije slučajna te pokazuje da joj i žrtve i cjelokupna javnost po-

klanjaju izrazitu pažnju, koja nije samo dekorativna već i identitetski važna. Pri svemu tome, dakako, ne može se zaboraviti ni faktor autoritarnosti, odnosno represivnosti političkog sustava koji može utjecati na to da važnost obiteljskog sjećanja u nekim državama bude veća.

U svakom slučaju, ne čudi da je nakon objavljivanja rezultata mature jedna od tema koja je počela zanimati znanstvenike bio prikaz događaja u Vukovaru u školskim udžbenicima. M. Artuković dao je detaljan pregled načina na koji se o Vukovarskoj bitki piše u udžbenicima za 8. razred osnovne škole, 4. razred gimnazije te u udžbenicima za srednje strukovne škole (Artuković, 2013). Autor dolazi do zaključka da veći broj udžbenika stavlja tu bitku u primjeren povijesni kontekst agresije na Hrvatsku. Tek u manjem broju slučajeva uočava tragove relativizacije istine, ili onoga što drži potragom autora udžbenika za bilo čime što bi moglo izjednačiti krivnju za rat. No, istovremeno zaključuje da ne zadovoljava prostor koji se posvećuje Vukovarskoj bitki. U nekim udžbenicima toj je temi posvećeno tek nekoliko rečenica, pa autor drži kako bi Nastavnim planom i programom trebalo propisati da značenju Vukovara za obranu Hrvatske bude posvećen poseban odlomak. Učenici bi, smatra, tek na taj način mogli dobiti primjeren fond znanja i razumjeti uzroke i posljedice ratnih događaja.

Navedene rasprave o značenju Vukovara nisu ostale samo na temi udžbenika — i u znanstvenim radovima pojavile su se razlike u promišljanju važnosti Vukovara za suvremeni nacionalni identitet. Zanimljivo je, primjerice, navesti neke radove izložene na znanstvenostručnom skupu u Vukovaru u studenom 2012. jer su prethodili problemu dvojezičnosti te istovremeno naznačili tijek kojim će se kretati polemike oko značenja Vukovara.

Naime, kako se pokazalo, dvadesetak godina nakon bitke počele su se nazirati prve javne pukotine u promišljanju o značenju Vukovara kao općeprihvaćenog hrvatskog simbola putem kojeg će se prenositi sjećanje na stvaranje države. A. Bing je tako iznio stav da je Vukovar već predugo oblikovan kao mitsko mjesto suvremene hrvatske povijesti, smatrajući kako je vrijeme da mu se pristupi znanstveno. Prema Bingu postoje dva načina na koja se postiže ugrađivanje nekog povijesnog događaja, u ovom slučaju sjećanja na Vukovar, u kolektivno pamćenje. To je s jedne strane *mythos*, koji se odnosi na »svode-

nje jednog važnog povijesnog događaja na njegovu simboličku (mitsku) formu te društvene konzekvencije koje iz te tendencije proizlaze« (Bing, 2013: 139). S druge strane nalazi se *epistheme*, koji se odnosi na težnju k objektivnoj spoznaji, bez obzira na sliku koju proizvodi *mythos*. Kad je u pitanju pristup Vukovaru, dvadeset godina nakon bitke za grad, u hrvatskom društvu mogu se uočiti oba prethodna načina. No, tijekom izlaganja jasno dolazi do izražaja autorov stav kako je očekivano i poželjno da *epistheme* preuzme važniju ulogu u tumačenju vukovarskih događaja. Vraćanjem na neke ranije primjere, kao što je Kosovska bitka, na sličan način kako to čini i J. Pavičić, sugerira se opasnost od skretanja *mythosa* prema izopačenju memorijalne povijesti. Nasuprot tome, svijet *epistheme* implicitno se prikazuje kroz Europu kao područje razvoja modernih identiteta svijeta bez granica te sustava vrijednosti u kojem se kroz (samo)kritički odnos spram prošlosti postiže snažna orijentacija prema budućnosti. Kako je već spomenuto, Bingu je problematičan višak *mythosa* u tumačenju povijesti te u tom kontekstu vidi kontinuitet Hrvatske s Jugoslavijom.³³ Takav način izlaganja implicitno izriče stav da se društvo mora orijentirati prema zajedničkim vrijednostima koje treba tražiti u budućim zajedničkim ciljevima, a povijest treba ostaviti povjesničarima koji će je proučavati sa stajališta znanstvene objektivnosti. Kolektivni identiteti oblikovali bi se prvenstveno u sklopu projekata usmjerenih na budućnost. Ovoj interpretaciji suprotstavljaju se pozicije koje, na različite načine, drže prošlost iznimno važnom za koncipiranje identiteta.

To se može rekonstruirati i u radu I. Rogića, u kojem se Vukovar problematizira iz pozicije dinamike promjena u nacionalnom okviru. Pritom se razlikuju četiri razine po kojima se opisuju i tumače događaji u gradu 1991. godine (Rogić, 2013). U njima je Vukovar — žrtva razvojnog posustajanja, Vukovar '91 — hrvatska vatrena vrata (Termopile), Vukovar 1998. — pozornica mirne reintegracije te Vukovar —

³³ Za razliku od vremena kad se povijest tumačila kroz proces ujedinjavanja južnoslavenskih naroda, sada je sve podređeno kriteriju stvaranja nacionalne države. Stoga autor piše: »Naznačena vukovarska paradigma može se promatrati i u širem kontekstu hrvatskog društva. Usprkos nespornom razvoju kritičkog diskursa (politika, mediji, humanističke i društvene znanosti...), odnos prema prošlosti (posebice recentnoj) iskazao je ustrajnu tendenciju prijanjanja uz naslijeđe stereotipnog poimanja primarno memorijalne kulture« (Bing, 2013: 152).

hrvatski grad heroj. S obzirom na simboličan naboj posljednje razine dinamike u koju se smješta, posebno ćemo se osvrnuti na njezinu analizu. Kao grad heroj Vukovar se naime opet promatra u odnosu na dvije razine. Na jednoj strani radi se o oblikovanju »odozdo«, dakle o Vukovaru kao domoljubnom simbolu na kojem se izvan okvira posebne političke pragmatike potiče i događa patriotsko hodočašće. Ovaj proces može imati i loše popratne pojave, kao što su poetika spektakularnosti ili muzealizacija vida i znanja. Usprkos tome, cjelokupno djelovanje koje kreće odozdo pomaže jačanju simbolične uloge Vukovara u okviru cjelokupnog hrvatskog društva. S druge pak strane Vukovar se promatra i »odozgo«, kroz prizmu termina suverenosti i državnštva.³⁴ Ključno je, prema Rogiću, da su prakse državnštva u izravnoj opreci sa središnjim sadržajem vukovarskog simbolizma. Uslijed tog nesklada otvara se mogućnost za postupak kojim se državnštvo prihvaća »reforme« samog simbolizma. »Osnovna je zadaća 'reforme' 'socijalizirati' osloboditeljsku jezgru simbolizma i učiniti je javno sukladnom prije skiciranoj evoluciji hrvatskog državnštva (ne obratno)« (Rogić, 2013: 30). Stavljajući simbolizam grada i događaja iz 1991. godine u povijesnu perspektivu od osamostaljenja, autor na taj način analizira 2012. godinu kako bi se stiglo na rub »novog« vukovarskog simbolizma, pri čemu simbolizam osloboditeljske žrtve grada heroja mijenja mjesto »simbolične ponude promašene prošlosti kao spasosne budućnosti« (Rogić, 2013: 31).

Brojni motivi izloženi u prethodnim teorijskim promišljanjima doći će, eksplicitno ili implicitno, do izražaja i u javnoj polemici, pokrenutoj u hrvatskoj javnosti nakon što je došlo do tzv. problema dvojezičnosti. Ovaj problem učinio je očitim i postojanje dviju politika sjećanja kad je u pitanju Vukovar. One nude različite odgovore na pitanje je li 23, 24 ili 25 godina puno ili malo da bi neki događaj imao presudnu ulogu u koncipiranju državne politike. Razlika između formiranja dviju politika sjećanja može se promatrati kroz izjave predstavnika dviju najvećih političkih stranaka te blokova koji su se oko njih formirali. Ipak, treba krenuti od toga da je Vukovar još uvijek po-

³⁴ Kao glavni slogani državnštva, prema autoru, izdvajaju se »Imamo Hrvatsku«, što je dominiralo devedesetih godina, »Nemamo alternativu« i »Sjajno smo se zadužili«, što se moglo čuti u prvom desetljeću dvadeset i prvog stoljeća te onaj posljednji »Hrvatska je slučajna država«.

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

litički osjetljiva tema te da političari, dajući izjave vezane za bitku, redovito u prvi plan stavljaju žrtve i stradanje grada, a predstavnici gotovo svih političkih stranaka sudjeluju u važnim vukovarskim obilježavanjima.

Osim toga, istaknuto je da je dio javnosti raspravljao o tome kako sve političke stranke povremeno kalkuliraju s Vukovarom i prigodno ga koriste u kontekstu aktualnih političkih obračuna. No, usprkos svim sličnostima različitih političkih opcija, od 2013. godine vidljive su različite tendencije i naglasci kada je u pitanju sjećanje na Vukovarsku bitku. Iz njih se mogu rekonstruirati dvije politike sjećanja. Političari desnog bloka, predvođenog HDZ-om, redovito koriste Vukovar kao simbol Domovinskog rata i pokazatelj da je Hrvatska vodila obrambenu politiku i bila izložena strašnim zločinima. Na taj način Vukovarska bitka i njezina simbolika vode jačanju nacionalnog identiteta, a kroz sjećanje na bitku nastoji se jačati i nacionalna solidarnost. Kao ključan događaj u ratu, Bitka za Vukovar ima za taj blok veliko emotivno značenje, što ne čudi ako se uzme u obzir da je jedna od važnih predizbornih poruka Domoljubne koalicije na izborima 2015. godine bila poruka o vraćanju digniteta Domovinskom ratu i hrvatskim braniteljima.

S druge strane, među političarima lijevog bloka, koji se u javnosti posljednjih godina sve češće označava kao lijevo-liberalni, postoji širok spektar tumačenja Domovinskog rata. Uglavnom, slažu se da se radi o obrambenom ratu, ali inzistiraju na priznavanju grešaka hrvatskog vodstva te zločina koje je počinila Hrvatska vojska. Vukovarska je bitka, u tom kontekstu, važna u obrani Hrvatske, pa se inzistira na priznavanju žrtve i odavanju pijeteta, ali i na određenom kontekstualiziranju događaja kao povijesnog u cjelinu rata. Žrtva se nastoji sagledati u kontekstu raspada Jugoslavije te se, istovremeno, nastoji postići odmak od sakralizacije sjećanja na rat koje bi vodilo jačanju nacionalnog identiteta. U ovom sržnom narativnom programu u prvom planu nije važnost Domovinskog rata za stvaranje nacionalne države, već isticanje opasnosti od negativno označenog nacionalizma. Prema tome, događaji iz Domovinskog rata jesu povijesno važni i zanimljivi, ali njima se trebaju baviti povjesničari, a političari će sudjelovati u obilježavanju stradanja svih žrtava rata, iz kojeg je istovremeno teško i nepotrebno izvlačiti identitetske sastavnice. Hrvatska vlada je, stoga,

nastojala pridobiti onaj dio populacije koji drži da »treba gledati u budućnost« te da se vukovarska žrtva mora priznati bez određivanja političkih odluka.

Ako se u povijesti traži ideja koja zaslužuje sakralizaciju, predstavnici lijevog bloka nalaze je u antifašizmu, a događaje koji se tiču Domovinskog rata prepuštaju radu institucija, što u slučaju Vukovara znači da neki drugi politički ciljevi, kao što je vođenje politike multikulturalizma, trebaju imati prednost nad »sjećanjima na rat«. U raspravu se aktivno uključio i tadašnji hrvatski premijer Z. Milanović koji je, kako piše autorica njegove biografije, želio zauzeti čvrst stav u promociji liberalno-demokratskih ideja koje je držao važnima za Hrvatsku. U vezi s time 10. rujna 2013. godine Milanović je komentirao prijedlog predsjednika Republike I. Josipovića da svi relevantni akteri uključeni u vukovarsku krizu trebaju sjesti za zajednički stol i pronaći rješenje na sljedeći način: »Pustimo inicijativu! Ne treba mi ta inicijativa! Gotovo je! Postavili smo ploče, bilo je nereda, srećom, nitko nije poginuo. Demonstriralo je 100, 150, 200, 500 ljudi. Razumijem, nekima je teško, izgubili su djecu, sinove, kćeri... To se neće nikad zaboraviti. Ali to je trijumf hrvatske države. Nema veće snage nego kad to možete u pobjedi napraviti. Pustimo sad inicijative. Zakon je inicijativa« (Karlović Sabolić, 2015: 241). Premijer je ustajao na primjeni zakona, držeći da Hrvatska čini važan iskorak u zaštiti manjina te da je takav stav manifestacija civilizacijskog ustupka ratnih pobjednika.

Kako je problem dvojezičnosti bio u fokusu javnosti u isto vrijeme kad su se vodile rasprave o referendumu koji je pokrenula udruga U ime obitelji oko definiranja braka kao zajednice muškarca i žene, neki su kolumnisti, skloni gledištima Vlade, pisali o problematičnoj konzervativnoj revoluciji (Butković, *Jutarnji list*, 2013: 9; Pavičić, *Slobodna Dalmacija*, 2013: 14-15). Kao akteri koji su predvodili tu revoluciju, navedeni su Katolička Crkva te vodeća oporbena stranka HDZ. Problem oko te »revolucije« viđen je u tome što se uzročnike lošeg stanja u društvu pogrešno traži u nezaštićenim manjinama. Nasuprot tome, javljali su se glasovi da je Vlada sama kriva za ono što joj se događa jer nije dobro procijenila situaciju i nepotrebno se upustila u projekt postavljanja dvojezičnih ploča u gradu u kojem postoje brojni ratni problemi i u kojem popis stanovništva i dalje nije pouzdan (Ljubičić, *Slobodna Dalmacija*, 2013: 6). Osim toga, javile su se tvrd-

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

nje da pojedinci u hrvatskoj javnosti, uključujući i znanstvenike, iskrivljaju činjenice i nude pogrešna tumačenja događaja iz 1991. godine samo kako bi se predstavili kao »progresivni« i »multikulturni« (Nazor, 2014).

Pitanje dvojezičnosti u Vukovaru zaokupilo je pozornost šire javnosti te iznova postavilo ovaj grad u fokus promišljanja nekih važnih pitanja koja se tiču kolektivnog identiteta, osobito onoga nacionalnog. Jedna od tema koja se pritom otvorila jest i pitanje jezika. Lingvistica S. Kordić to je pitanje povezala s jezičnim nacionalizmom. Autorica zastupa tezu da se Srbi, Hrvati, Bošnjaci i Crnogorci služe istim jezikom, a da na jezičnom purizmu inzistiraju nacionalisti, čija se retorika uglavnom temelji na laži. Komentirajući iz te perspektive situaciju u Vukovaru, izjavila je: »Sve to skupa je apsurdno. Jedni inzistiraju na ćirilici, iako svi svakodnevno koriste latinicu, a drugi tematiziraju ćirilicu samo zato da bi izražavali mržnju prema Srbima. Obje strane razgovaraju bez prevodilaca, a tvrde da se radi o dvojezičnosti. Istovremeno je sve to i tužno, jer u ime navodne dvojezičnosti dijele djecu u vrtićima i školama po nacionalnoj osnovi. To je jezični aparthejd« (Stevanović, *Danas* 2013: 7).

Drukčiji pogled na problem iznijela je G. Varošaneć-Škarić, profesorica s Filozofskog fakulteta u Zagrebu, i to prvo na Hrvatskom slavističkom kongresu održanom 2014. godine u Vukovaru i Vinkovcima, a potom i u javnim nastupima. Pozivajući se na niz uvažениh retoričara i filozofa, tvrdila je da događaje treba prosuđivati u kontekstu, a ne u okviru zatvorenih silogističkih sustava. Prosuđujući događaje u Vukovaru, izjavila je: »Ovdje je riječ o službenim državnim institucijama. Izvršna vlast mora uzeti u obzir i većinski narod i njegov identitet. Ne može se izbrisati samo jednim nasilnim činom kontekst srbijanske oružane agresije u Domovinskom ratu i stradanje branitelja i civila tijekom borbe za Vukovar. Da, može se oprostiti, ali idemo prije reći koje probleme treba razriješiti pa da se mogu postaviti takve ploče« (Čutura, *Glas koncila* 2014: 6).

Dakle, o pitanju dvojezičnosti i u okviru rasprava uglednih znanstvenika govorilo se slično načinu koji je dominirao ostalim javnim raspravama. Pritom je važno stavljati li se težište na jačanje nacionalizma, odnosno onoga što je premijer Milanović u nekim drugim slučajevima znao zvati fašizacijom društva, ili na nepoštovanje lokalnog

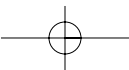
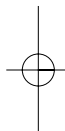
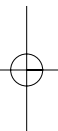
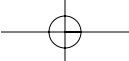
konteksta, povijesnog iskustva žrtve i događaja u kojima je stvorena hrvatska država.

Nakon što su u Hrvatskoj, još od 2000. godine, vođene intenzivne rasprave i različite politike sjećanja u odnosu na Drugi svjetski rat, a potom i Domovinski rat, na kraju se u različitom spletu značenjskih odnosa i mreža tumačenja našlo i sjećanje na Vukovar. Kao »najveća hrvatska rana«, Vukovar se dugo držao izvan eksplicitnog tematiziranja unutar politika sjećanja, a kad se u njima našao, to se dogodilo u kontekstu rasprave naznačene kao birokratizacija sjećanja. S jedne strane, na Vukovar se počelo gledati kao na opasnu simboliku u ionako zamršenim nacionalnim strastima, koje je trebalo odmrstiti tako da se poštuje zakon i daju prava nacionalnim manjinama. S druge strane, na Vukovar se gledalo kao na mjesto otpora preuranjenoj resimbolizaciji koju forsira Vlada (2011.—2015.), ne uvažavajući stvarne žrtve.

Nakon godina borbe oko relativizacije istine, razdoblje kojim okončavamo ovaj prikaz (od kraja 2012. do 2016.) obilježeno je raspravama vezanim za birokratizaciju sjećanja. Kao i u prethodnim slučajevima, ne znači da nije bilo i drugih elemenata, borbe protiv zaborava ili borbe protiv relativizacije istine. Zapravo, radi se o tome da paralelna shvaćanja vukovarskih događaja u javnosti postaju sve uočljivija i vide se bolje nego prije, zbog čega se i dalje vode ključne polemike o važnosti Vukovarske bitke i Domovinskog rata za nacionalni identitet. Navedene polemike pokazale su se tim složenije kad se uzmu u obzir demografski i gospodarski procesi na koje se sve češće reflektivno odnose i sadržaji kulture sjećanja. Uspoređivanje prošlosti i sadašnjosti, ali i Vukovara s ostatkom Hrvatske, sve češće vodi k pesimističnom etiketiranju prema kojem se ne radi samo o podijeljenom gradu nego i o skupom i siromašnom gradu. Za razliku od nekadašnjeg senzacionalističkog najavljivanja uzdizanja Vukovara iz pepela, danas se senzacionalistički opisuje samo izostanak njegova gospodarskog razvoja. Tako, primjerice, tekst o tome kako Vukovar ostaje zaboravljen nakon što političke elite napuste grad nakon obilježavanja Dana sjećanja, jedne dnevne novine donose pod senzacionalističkim naslovom u kojem se kaže da u Vukovaru žive samo oni koji nemaju kamo otići (Živković, *Jutarnji list*, 2015). No ni odmicanje od novinarskog senzacionalizma ne može opovrgnuti činjenicu da je Vu-

3. Vukovar od 1998. do 2016. godine

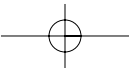
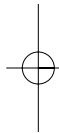
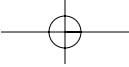
kovar grad iz kojeg se više iseljava negoli se u nj doseljava. Ljudima koji su se vratili u grad teško pada činjenica da njihovi potomci moraju odlaziti u druga mjesta kako bi našli posao. Stoga se često zaključuje da Hrvatska nije vratila Vukovaru dovoljno za ono čime ju je ovaj grad zadužio 1991. godine. Postavši u ratu i žrtva i heroj, Vukovar nije, kako se najavljivalo, nakon rata u pravom smislu postao i ponos Hrvatske, a kao središte nacionalne simbolike, nije ušao u mreže ekonomskih tokova. Aktualnost rasprava o Vukovaru odvija se u različitim smjerovima, a pitanja poput onoga »što znači Vukovarska bitka za Hrvatsku« ili »koliko Hrvatska može učiniti za Vukovar« ne prestaju biti važna.

4.

ZAKLJUČAK

U jednom predavanju održanom 1959. godine Adorno je tvrdio da bi trebalo pojačati onaj tip sociologije koji bi se bavio historijskim istraživanjem vlastite prošlosti.

Uspon historijske sociologije, a potom i studija sjećanja, može se okarakterizirati kao nastojanje da se odgovori tom zahtjevu i zahvati vremensku dimenziju društvenih transformacija. Širokim rasponom istraživanja područja koje se danas obično naziva studijem sjećanja dominira odmjeravanje važnosti pojedinih prošlih događaja za sadašnji društveni poredak. Pritom se, ovisno o uvjerenjima autora, neka sjećanja prikazuju kao izmišljena, neka kao štetna, a neka kao nužna za prenošenje i reprezentiranje (Hobsbawm i Ranger (ur.) 2002; Winter, 2008). No, bez obzira na te važne razlike, činjenica koja zaslužuje da se na nju skrene pozornost jest ponovno tematiziranje identitetskog potencijala prošlosti. Upravo to je, naime, sporno mjesto koje se u znanstvenim krugovima ignoriralo ili držalo prevladanim.

Analiza kulture sjećanja oblikovana oko Vukovarske bitke dovodi do tri zaključka koja se tiču označavanja prošlog događaja, prostora na kojem se odvijao i populacije koja je u njemu sudjelovala.

Prvo, primjer kulture sjećanja izgrađene oko Vukovarske bitke potvrđuje tezu o dinamičnom karakteru sjećanja u modernosti, prema kojoj porast broja aktera i načina prenošenja sjećanja na prošlost pojačava pritiske na ponovno osmišljavanje prošlosti u kontekstu novih događaja. Prvi prijelomni trenutak u pamćenju Vukovara predstavlja 1998. godina, kada je omogućen povratak protjeranog stanovništva u grad. Upravo kroz taj povratak može se pratiti kako se pomicalo težište napetosti oko kojih se strukturiralo sjećanje na bitku. Tijekom 90-ih godina 20. stoljeća može se pratiti borba protiv brisanja sjećanja kao dominantnog momenta brojnih aspekata kulture sjećanja. Kada je, primjerice, 2011. godine u Vukovaru otvorena izložba »Vukovar press — Vukovar u tiskanim medijima 1991.—1996.«, njezina autorica prisjetila se toga razdoblja: »Pokušali su nam 1991. godine uništiti

pamćenje, ali ova je izložba dokaz da u tome nisu uspjeli» (*Vukovarske novine*, 25. studenog 2011: 6).

Držimo da je ono što se našlo u središtu oko kojeg se gradila kultura sjećanja devedesetih godina upravo ta borba da se kroz pisanje, crtanje i izlaganje starih razglednica i fotografija sačuva sjećanje na Vukovar kakav je bio te na ono što se u gradu događalo tijekom agresije. U to vrijeme bilo je bitno sačuvati osobno i kolektivno sjećanje na Vukovar, sačuvati sliku grada i njegov identitet uništen u agresiji te nacionalnu važnost sjećanja. U tom kontekstu može se shvatiti i isticanje Vukovara kao vjekovnog hrvatskog grada na Dunavu. Stoga dolazi do preklapanja težnji između nacionalnog okvira i zajednice sjećanja — grad se ne smije zaboraviti, treba se vratiti u nj. Ovaj napor protiv brisanja sjećanja prisutan je i u prvim godinama nakon povratka u Vukovar, a posebno dolazi do izražaja pri obnovi važnih građevina koje se predstavljaju kao čuvari sjećanja na grad.

Paralelno s naporom suprotstavljanja sjećanja zaboravu pojavljivale su se, naročito u neposredno nakon završetka bitke te u vremenu mirne reintegracije, epizode borbe protiv relativizacije sjećanja. Reagiralo se tada na načine na koje je srpska strana prezentirala ratne događaje i sudionike Vukovarske bitke.

Povratkom prognanog stanovništva, najvažniji aspekt kulture sjećanja postaje upravo borba protiv relativizacije sjećanja. Ne čudi stoga da je u javnom i znanstvenom diskursu dominirala tema podijeljenoga grada. Vukovar je grad o kojem se redovito pisalo u kontekstu podijeljenog školstva, podjela u javnom prostoru te podjela u odnosu spram simboličnog naslijeđa grada, a te su razlike proizlazile iz razlika u tumačenju Vukovarske bitke, kao i drugih događaja iz povijesti grada.

Osim toga, djelovanje međunarodnih institucija također je odigralo važnu ulogu u kontekstu relativizacije istine. U njima se obično vidio glavni motiv koji teži izjednačavanju krivnje u svrhu stabilizacije regije. Međunarodni sud za ratne zločine tumačen je kao politički ovisna, a ne samostalna institucija.

Usredotočenost na podijeljeni grad i međunarodne aktere dugo je stavljala u drugi plan sve složenije odnose pozicioniranja simboličnog naslijeđa grada i nacionalnog identiteta.

4. Zaključak

Međutim, nije nedostajalo izjava da se relativizacija istine događa i unutar samog hrvatskog društva. Upravo iz tih napetosti pojavio se i treći dominantni čimbenik vezan za vukovarsku kulturu sjećanja. Rasprave o primjeni Zakona o pravima nacionalnih manjina, koja se tiču uvođenja dvojezičnosti u gradu, prerasle su u očite napetosti oko birokratizacije sjećanja. Ono što otkrivaju iskazi pripadnika dviju različitih pozicija nastalih u javnom prostoru jest činjenica da s jedne strane postoji emocionalno nabijeno podsjećanje na Vukovarsku bitku i Domovinski rat, a s druge iskazi kojima se hladno i odlučno poziva na primjenu zakona. Sjećanje na Vukovar za jedne je još uvijek »kannonsko sjećanje«, obilježeno traumatičnim iskustvom i nastojanjem da se 1991., kao dominantna godina, upiše u identitet grada i nacionalni identitet. Drugi inzistiraju na poštovanju zakona države i promicanju multikulturnih prava, koje treba uklopiti u nacionalni identitet pa i identitet grada. Usprkos tome što su mediji, prilikom obilježavanja 2014., pisali kako je Hrvatska opet bila jedinstvena, jasno je da nacionalni okvir više nije jedinstven, čak ni oko ključnih simboličnih tumačenja. Iako se i dalje inzistira na dostojanstvenom obilježavanju Dana sjećanja na žrtvu Vukovara, ne postoji slaganje što bi Vukovar danas trebao predstavljati i na koji bi se način trebalo reprezentirati sjećanje na 1991. godinu. Može se stoga zaključiti da je kulturom sjećanja počeo dominirati proces polemika oko birokratizacije sjećanja kao rezultat oblikovanja dviju politika sjećanja na Vukovarsku bitku. U tom smislu mogu se povući paralele između, primjerice, rasprava koje su se 80-ih vodile u Saveznoj Republici Njemačkoj oko značenja holokausta i teze o normalizaciji prošlosti.

Hrvatska vlada, u krizi oko dvojezičnosti, postavila se kao čimbenik koji se zalaže za provedbu ideje normalizacije prošlosti, iz koje ni Vukovar ne smije biti izuzet. Domovinski rat, a time i Vukovar, trebaju se »pravno zaokružiti«, odnosno svesti u normalne okvire kako bi Hrvatska, kao moderna demokratska zemlja, mogla ići naprijed. Na takvu politiku reagirali su mnogi pripadnici vukovarske zajednice sjećanja koji drže da je na drugi način nastavljeno ono što S. Špoljar Vržina naziva posramljivanjem žrtve. Iskustvo kroz koje su prošli ljudi u Vukovaru te gotovo desetljeće života u progonstvu, većina ne drži »normalnim«. Istovremeno, mnogi misle da je međuetnička situacija u gradu, nakon svega što se dogodilo, na prihvatljivoj razini, pa težnju

da se dodatno »normalizira« od strane vlasti drže, kako se često može čuti, uvredljivom.

Većina pripadnika zajednice sjećanja na taj se način našla na strani jedne politike sjećanja, one koju je u razdoblju 2013.—2015. zagovarala oporba. No, za mnoge od njih vrijedno je žaljenja što se unutar nacionalnog okvira dogodila podjela oko Vukovara. Štoviše, velik dio ljudi pokazuje oprez prema nedvojbenoj podršci jednoj politici sjećanja, držeći da je ona samo dio aktualnih političkih trendova na državnoj razini. U tom kontekstu valja istaknuti podatke da političke stranke u Vukovarsko-srijemskoj županiji, kao i na razini Hrvatske, uživaju iznimno malo povjerenja građana. Prema rezultatima istraživanja, provedenog tijekom srpnja i kolovoza 2009., manje od 20 posto stanovnika Vukovarsko-srijemske županije izrazilo je povjerenje političkim strankama (Mišetić i sur., 2012).

Navedene smjernice vukovarske kulture sjećanja u poslijeratnom razdoblju pokazuju dinamičnost u koju ulazi i proces osmišljavanja tragičnih događaja. Pokušaj ubrzavanja vremena te intenziviranje društvenih kontakata, jačanje protoka informacija i, napokon, zahtjev za razumnim samoutemeljenjem društva u razdoblju modernosti, stvaraju neke strukturne teškoće u prenošenju sjećanja i oblikovanju zajednica, premda ne mogu dokraja kontrolirati ovaj proces.

Zajednice sjećanja postavljaju se u situaciju artikuliranja svojih zahtjeva za priznanjem, u interakciji sa širim društvenim okvirima. Ono na što pak trebaju biti spremne jest da se u relativno kraćim vremenskim odmacima pomiču zahtjevi za artikuliranjem sjećanja, odnosno pomiču se strukturni uvjeti u kojima se tumači vlastite pozicije. Od njihovih aktera stoga se očekuje da budu spremni na prestrukturiranje društvenog polja. No, s druge strane, modernost neprestano iznova potiče pojavu novih zajednica sjećanja. Naime, tragedije koje sama proizvodi, poput ratova, revolucija i kolonizacija, dovode do ponovnog jaza između ideala i realiteta moderne epohe, zbog čega i nastaju zajednice sjećanja, kao i sredstva za njihovu stigmatizaciju. U tom postupku jasno je da se postojanje sjećanja i njegova dinamika ne mogu prevladati ni potpuno kontrolirati jer i dalje postoji napetost oko njihovog javnog artikuliranja.

Postoje također napetosti između brisanja, relativizacije i racionalizacije sjećanja, kao tenzija koje su vidljive i u hrvatskom društvu. Na

4. Zaključak

primjeru Vukovara, kao i na nekim drugim mjestima, mogu se u relativno kratkom povijesnom razdoblju razabrati različite napetosti oko kojih se oblikovala kultura sjećanja, što je dokaz da društvo ne može ukinuti svoju prošlost. To je iskušenje oko kojeg se i dalje pletu društveni odnosi te povremeno razotkriva nesavršenost društva.

Kultura sjećanja na Vukovarsku bitku tijekom godina se dominantno oblikovala oko ideje žrtve. U dvadeset i šest godina, koliko je prošlo od nje, o tome se često paralelno pisalo u kontekstu herojstva i žrtve. Tako je, između ostalih, J. Jurčević u dokumentarnom filmu *Vukovar — osvrti i sjećanja* (2005) govorio o gradu kao simbolu žrtve, ali i hrvatske pobjede. Pobjeda i herojstvo isticani su u kontekstu hrabrosti branitelja i presudne uloge njihove žrtve u stvaranju hrvatske države. Sintagma *Grad heroj* svjedoči o ugrađivanju ideje herojstva u simboličnu sliku grada nakon bitke. Treba ipak napomenuti da su mnogi branitelji često izražavali nezadovoljstvo tim pojmom, držeći da se njime gubi iz vida aktivna uloga onih koji su se borili za grad. Možda će naziv dokumentarnog serijala *Heroji Vukovara*, koji je inicirao branitelj M. Babić, ići za tim da se herojstvo pripiše njegovim suborcima, braniteljima grada.

Pa ipak, usprkos svemu navedenom, pokazalo se da je žrtva ključan simbol koji nosi kulturu sjećanja na Bitku za Vukovar. Nastojanje da najvažnije mjesto pripadne žrtvi, u simbolici grada upečatljivo dolazi do izražaja u nazivu jednog od obilježavanja koje glasi »Vukovar — pobjednik jer je žrtva«. Razlozi za dominaciju ove simbolike proizlaze, dakle, iz same bitke, kao i poslijeratnog razdoblja. Podsjećanje na žrtvu, u kontekstu populacije Vukovaraca, svoje uporište traži u tome što je u gradu ostao znatan broj civila, među kojima je bio znatan broj djece i staraca, kao i u tome što je nakon bitke velik broj branitelja prošao kroz logore, postajući tako izrazitim žrtvama nasilja. Upravo je žrtva vukovarskih branitelja i civila imala veliku ulogu u pomacima do kojih je dolazilo u tumačenju rata u Hrvatskoj u javnim mišljenjima pojedinih europskih država. U Francuskoj, u kojoj je postojala prilična podrška očuvanju Jugoslavije, pa i politici S. Miloševića, to je možda bilo najistaknutije. Nakon događaja u Vukovaru, srpski narativ prema kojem su oni žrtve koje se bore protiv ostataka fašizma postao je znatno manje uvjerljiv. A. Finkelkraut predvodio je intelektualce koji su tvrdili da je došlo do pogrešne procjene o tome tko je

žrtva, a tko agresor. Nakon okupacije Vukovara čuli su se i glasovi drugih intelektualaca. Tako je, primjerice, u časopisu *Liberation* A. Le Brun usporedila Vukovar s Guernicom. Reagirale su i političke elite, pa je relativno brzo nakon događaja u studenom 1991. godine došlo do priznanja neovisnosti Hrvatske. Značenje žrtve time se nije umanjilo, a postalo je još važnije nakon povratka u grad protjeranog stanovništva te u kontekstu suđenja u Haagu. U oba slučaja zajednica sjećanja inzistirala je na žrtvi koju je podnijela, tražeći da se ona prizna a počinitelji sankcioniraju. Zanimljiva je u tom kontekstu izjava koju je 1996. godine u jednom intervjuu dao M. D. Grmek: »Srbi će imati veliki problem da se izliječe od ideologije koja ih je odvela u rat sa susjedima, ako ne shvate da je njihova prevladavajuća ideologija o svim Srbima u jednoj državi, uz sustavno istrebljenje ne-Srba, kriva za rat i za stradanja« (Grmek, 2007: 295/296). Problemi, kako ih vide pripadnici zajednice sjećanja, proizlaze upravo iz toga što nije došlo do pune osude srpskog razaranja grada. Srpska populacija u gradu sebe vidi prije kao žrtvu rata, nego kao promicatelja nekad agresorske ideologije. Međunarodni sud u Haagu, usprkos podizanju niza optužnica, ostavio je velik dio zločina neprocesuiranim. U tom kontekstu, mnogima se činilo da slika agresor/žrtva nikada nije u potpunosti prihvaćena, zbog čega je i dolazilo do inzistiranja na relativizaciji sjećanja.

I pitanje rutinizacije sjećanja gurnulo je ideju žrtve u prvi plan, pokazujući istovremeno da je mnogim pripadnicima zajednice sjećanja ovaj proces predstavljao veće iskušenje nego borba protiv zaborava ili relativizacije sjećanja. Naime, u prethodnim procesima lakše se postizala suglasnost između žrtava rata te, dakako, unutar nacionalnog okvira. U osporavanju prava na provedbu zakona koji propisuje uvođenje dvojezičnosti u Vukovaru postojala je suglasnost braniteljskih i drugih udruga žrtava rata, no tijekom vremena pojavila su se neslaganja oko reagiranja na taj proces, kao i pritiske koji dolaze s državne razine. Ni samo razbijanje dvojezičnih ploča nije naišlo na jednodušno odobravanje zajednice, a pravi raskol oko toga kako reagirati na novu resimbolizaciju Vukovara dogodio se u vrijeme pripreme obilježavanja 2014., kada je dio braniteljskih udruga prozvao Stožer za obranu hrvatskog Vukovara da ne bude destabilizacijski faktor u gradu. Ovaj stav povrijeđenosti zbog toga što se o Vukovaru ne go-

4. Zaključak

vori u kontekstu nacionalne solidarnosti već podjela, često se izražavao kroz obilježavanje Dana sjećanja.

Pokazuje se tako da birokratizacija sjećanja ima iznimno teške posljedice za mnoge pripadnike zajednice sjećanja. Čini im se nevjerovatnim da oni koji su podnijeli veliku žrtvu u Domovinskom ratu, proveli godine života u progonstvu, iznjedrili povratak u razrušeni grad i, u konačnici, godinama živjeli bez ozbiljnih incidenata s pripadnicima druge zajednice sjećanja, sada bivaju okvalificirani kao problem koji se postavlja pred hrvatsku državu. Može se zaključiti da je simbolično isticanje žrtve u kontekstu kulture sjećanja prouzročeno dinamikom u koju je ta kultura ulazila i na koju je odgovarala.

Treći je zaključak da je Vukovarska bitka snažno utjecala na urbani identitet grada Vukovara, podižući njegovo značenje na razini nacionalne mentalne topografije te, istovremeno, umanjujući to značenje na razini realne topografije. Treba dakako reći da se način тумачenja razvoja grada tijekom godina mijenjao, pa danas dominira slika proturječja između simboličnog centra i periferije u realnoj topografiji. Teško je pritom odrediti precizne granice između ovih razdoblja jer nisu postojali istaknuti prijelomni događaji koji bi ih učinili lako vidljivima. A opet, nije teško uočiti promjene u dominantnom javnom diskursu koji je u prvim godinama nakon povratka obilježen obećanjima i planovima, a potom optimizmom zbog učinjenoga, da bi se početkom gospodarske recesije koja je zahvatila Hrvatsku i vukovarski diskurs, sve češće izražavao žaljenjem što se za grad nije učinilo više.

U razdoblju optimizma oko Vukovara javljali su se brojni lokalni te vodeći državni političari koji su isticali pozitivne korake poduzete u gradu nakon 1998. godine. Među njima se isticao bivši premijer Ivo Sanader koji je, primjerice, 2005. godine podsjećao na odluke koje su pridonijele razvitku grada: osnivanje Veleučilišta Lavoslav Ružička, obnovu infrastrukture, zaštitu kulturne baštine, pokretanje vukovarske podružnice projekta hitro.hr te upućivanje na budući razvoj grada nakon što se Hrvatska pridruži Europskoj uniji. U sve to dobro se uklopila i njegova tvrdnja: »Nije fraza: Hrvatska nije jaka koliko je jak Zagreb, već koliko su jaka područja stradala u ratu. Vukovar zato ostaje utvrdom našeg budućeg razvitka« (Sanader, 2005: 7).

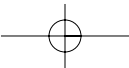
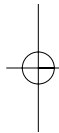
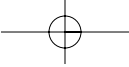
Desetak godina poslije s najviših političkih adresa stižu nešto drukčije poruke o Vukovaru. »Želja mi je skrenuti pozornost na Vukovar i mimo obljetnica, kada ga se svi sjetimo. Tada odajemo pijetet u tišini, a u trenucima kao što je to današnji, moramo glasno progovoriti o problemima i potaknuti rast i razvoj«, izjavila je hrvatska predsjednica K. Grabar Kitarović (Ivanković, *Večernji list*, 2016: 4). Ona drži da se nije učinilo dovoljno za grad te da o njegovim problemima treba češće govoriti kako bi ih se bolje rješavalo. Podsjetila je i na činjenicu da je iseljavanje mladih iz Vukovara najveće takvo iseljavanje iz istočne Hrvatske te da je to problem koji se u Vukovaru tiče i Hrvata i Srba.

Vukovar se, u određenom smislu, dvadeset i pet godina nakon bitke nalazi u paradoksalnoj situaciji. S jedne strane, sve je jasnije da probleme koji postoje u gradu ne treba umanjivati, a s druge strane, Vukovaru je sve potrebnije pozitivno predstavljanje koje bi stvorilo bolju sliku grada u javnosti, što bi moglo pridonijeti dolasku/povratku mlađeg stanovništva, ali i poticanju gospodarskih aktivnosti. Možda će novi uspješni projekti, kao što je onaj Muzeja vučedolske kulture, pomoći stvaranju bolje slike grada u javnosti.

Mnogi Vukovarci danas drže da je moguće pamtiti prošlost bez njenog naknadnog popravljavanja, bez reinterpetiranja i relativiziranja, a istovremeno težiti boljoj budućnosti. Dakako, u tome nisu iznimka. Održavanje sjećanja na prošlost u svijetu koji se ubrzano mijenja, uz težnju za boljom budućnošću, ideja je koja danas povezuje ljude diljem globaliziranog svijeta.

Prilozi

LITERATURA

- Arendt, H. (2002). *Eichmann u Jeruzalemu*. Zagreb: Politička kultura.
- Artuković, M. (2013). Vukovar 1991. u hrvatskim školskim udžbenicima. U: D. Živić, S. Špoljar Vržina, V. B. Lupis, S. Cvikić (ur.), *Vukovar '91 — istina i/ili osporavanje (između znanosti i manipulacije)*. Zagreb — Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Ogranak Matice hrvatske Vukovar.
- Anić, Vladimir (2007). *Rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb: Europapress holding i Novi Liber
- Assmann, A. (2002). *Rad na nacionalnom pamćenju*, Beograd, Biblioteka XX vek.
- Assmann, A. (2005). Tri stabilizatora pamćenja: afekt — simbol — trauma. U: *Razlika/Differance*, br. 10/11.
- Assmann, A. (2008). Canon and Archive. U: A. Erll i A. Nünning (ur.), *Cultural Memory Studies*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Assmann, A. (2012). Transformativna snaga sjećanja. U: *Opasna sjećanja i pomirenje*. Rijeka: Ex Libris.
- Assmann, J. (1995). Collective Memory and Cultural Identity. U: *New German Critique*, 65, 125-133.
- Bal, M.; Bryson, N. (2005). Semiotika i povijest umjetnosti. U: LJ. Kolešnik (ur.). *Umjetničko djelo kao društvena činjenica*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
- Banjeglav, Tamara (2012). Conflicting Memories, Competing Narratives and Contested Histories in Croatia's Post-war Commemorative Practices, U: *Politička misao*, Vol. 49, No. 5, pp. 7-31.
- Barić, Nikica (2013). Uspon i pad Republike Srpske Krajine (1990.-1995.). U: R. Lukić, S. P. Ramet i K. Clewing (ur.), *Hrvatska od osamostaljenja*. Zagreb: Golden marketing/Tehnička knjiga.
- Bauman, Zygmunt (2011). *Tekuća modernost*. Zagreb: Naklada Pelago.
- Berger, P. L. (1963). *Invitation to Sociology. A humanistic perspective*. Penguin books.
- Berger, P. L. i Kellner, H. (1991). *Sociologija u novom ključu*. Niš: Gradina.
- Berger, P. L. i Luckman, T. (1992). *Socijalna konstrukcija zbilje*, Zagreb, Naprijed.
- Bing, A. (2013). Vukovar i kultura sjećanja: mythos i epistheme recentne hrvatske povijesti. U: D. Živić, S. Špoljar Vržina, V. B. Lupis, S. Cvikić (ur.), *Vukovar '91 — istina i/ili osporavanje (između znanosti i manipulacije)*. Zagreb — Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Ogranak Matice hrvatske Vukovar.
- Boym, S. (2005). *Budućnost nostalgije*. Beograd: Geopoetika.
- Braudel, F. (1989). *Dinamika kapitalizma*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Brozović, P. (2004). *Između života*. Vukovar: Tiskara »Pauk«.

- Burke, P. (1977). History as social memory. U: Burke, P. *Varietis of Cultural History*. New York: Ithaca. Str. 43-59.
- Burke, Peter (2003). *Očevid*. Zagreb: Antibarbarus.
- Buruma, I. (2002). *Plata za krivicu*. Beograd: Samizdat B92.
- Choay, F. (2001). *The Invention of the Historic Monument*. Cambridge University Press.
- Connerton, P. (2004). *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus.
- Crespi, F. (2006). *Sociologija kulture*. Zagreb: Politička kultura.
- Crlenjak, Brane (2007). *Autoportret. U: Brane Crlenjak. Nepoznati Vukovar — slike. Vukovar: Gradski muzej Vukovar*.
- Čvikić, S., Živić, D., Žanić, M. (2014). Vukovar 1991. Battle and Cultural Memory. U: *Kultura/Culture*, No. 5, 71-80.
- Čaldarović, O. (2009). Sociologija vremena — pregled osnovnih ideja i koncepata. U: *Socijalna ekologija*. Vol. 18, No. 3-4, str. 215-235.
- Čorkalo Biruški, D. i Ajduković D. (2012) *Škola kao prostor socijalne integracije djece i mladih u Vukovaru*. Zagreb: Zaklada Friedrich Ebert.
- Ćirić, J. (2013). Da li će posle »Haga« doći do istinskog pomirenja na prostorima bivše SFRJ? U: J. Ćirić (ur.) *Haški tribunal između prava i politike*. Beograd: Izdavanje Instituta za uporedno pravo.
- Damjanović, H. I. (2013). Sv. Bono i relikvije — liturgijsko-povijesni aspekti čašćenja svetaca i relikvija u Katoličkoj Crkvi. *Vukovarski zbornik 8*.
- Delanty, G. (2009). The Foundations of Social Theory. U: B. S. Turner (ur.), *Social Theory*. Blackwell Publishing Ltd.
- Dinzelbacher, Peter (2009). Vreme/Historija: novi vek. U: *Historija Evropskog mentaliteta*. Beograd — Podgorica: Službeni glasnik — Cid.
- Domović, R. (2016). Upravljanje percepcijom u medijskom prikazu Bitke za Vukovar. Rukopis izlaganja na skupu *Vukovar '91*, studeni 2016.
- Dosse, Francois (2015). Historical Event between the Sphinx and Phoenix. U: M. Tamm (ur.), *Afterlife of Event: Perspectives on Mnemohistory*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Duić — Dunja, Ante (2001). *Cesta žute boje*. Pula: Udruga »Vukovar«.
- Durkheim, Emile (2008). *Elementarni oblici religijskog života*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Dvojković, Zdravko (2007). Branko Crlenjak — dobri duh Vukovara. U: *Brane Crlenjak. Nepoznati Vukovar — slike*. Vukovar: Gradski muzej Vukovar.
- Eisenstadt, S. N. (2004). Mnogostruke modernosti. U: D. Roksandić (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Eliade, Mircea (2002). *Sveto i profano*. Zagreb: AGM.
- Eltz, Jakob (1994). Istina o Vukovaru. U: I. Karaman (ur.), *Vukovar — vjekovni hrvatski grad na Dunavu*. Koprivnica: Nakladna kuća Dr. Feletar.

- Eriksen, Thomas Hylland (2003). *Tiranija trenutka*. Beograd: XX vek.
- Fabietti, Ugo; Malighetti, Roberto, Matera, Vincenzo (2002). *Uvod u antropologiju. Od lokalnog do globalnog*, Beograd, Clio.
- Finkielkraut, Alain (1992). *Kako se to može biti Hrvat?* Zagreb: Ceres.
- Geertz, Clifford (1998). *Tumačenje kultura*. Beograd: XX. vek.
- Giddens, Anthony (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
- Giesen, Bernhard; Junge, Kay (2003). Historical Memory. U: G. Delanty i E. F. Isin (eds.) *Handbook of Historical Sociology*. London: Sage Publications.
- Glavašević, Siniša (2001). Posljednje javljanje. U: *Vukovar. Spomenica Matice hrvatske u povodu desete obljetnice vukovarske tragedije. 1991.—2001*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Glavašević, Siniša (2009). *Priče iz Vukovara*. Vukovar: Ogranak matice hrvatske Vukovar.
- Goldstein, Ivo (2011). *Povijest Hrvatske 1945.—2011. Svezak 3*. Zagreb: EPH Media.
- Green, Naomi (1999). *Landscapes of Loss. The National Past in Postwar French Cinema*. Princeton University Press.
- Grmek, Dražen Mirko (2007). Hrvati su skloni neslozi i to ih je u prošlosti skupo stajalo. U: M. Galić, *Drugo čitanje. Razgovori*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Gruič, Ivan; Bilić, Višnja (2009). Zatočeni, nestali i masovne grobnice: žrtve i dokazi zločina. U: D. Živić i I. Žebec (ur.) *Demografski kontekst i sociokulturne posljedice hrvatskog Domovinskog rata*. Zagreb — Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Hirsch, Marianne (2013). The Generation of Postmemory. U: Karen Beckman i Liliaine Weissberg (eds.) *On Writing with Photography*. University of Minnesota Press, str. 202-230.
- Hrvatski opći leksikon* (1996). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Hobsbawm, Eric; Ranger, Terence (ur.) (2002). *Izmišljanje tradicije*. Beograd: XX. vek.
- Holub, R. C. (1988). Teorija recepcije. *Treći program Radio Sarajeva*, br. 59.
- Holjevac Turković, Ana (2015). *Proces mirne reintegracije hrvatskog Podunavlja*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata — Despot Ininitus.
- Hutton, Patrick (2000). Recent Scholarship on Memory and History. *The History Teacher*, Vol 33, No. 4, str. 533-548.
- Huyse, Luc (2000). Pravda posle tranzicije. *Časopis Reč* 57.3, str. 131-142.
- Huyse, Luc (2004). Žrtve. U: J. Jurčević, D. Živić, B. Esih (ur.), *Vukovar '91. Međunarodni odjeci i značaj*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 183-202.
- Huyssen, Andreas (2003). *Present Pasts. Urban Palimpsest and the Politics of Memory*. Stanford University Press.
- Jagodić, Ivica (2011). *Crkva i vukovarski franjevci*. Vukovar: Franjevački samostan — Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

- Jurčević, Josip; Horvat, Vlado; Marić, Ružica (1994). Vukovarska stvarnost 1992.—1993. U: I. Karaman (ur.), *Vukovar — vjekovni hrvatski grad na Dunavu*. Koprivnica: Nakladna kuća Dr. Feletar.
- Kajić Kudelić, Patricija (2013). Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju i simboli Domovinskog rata — pravno-kriminološki aspekt. U: D. Živić, S. Špoljar Vržina, V. B. Lupis, S. Cvikić (ur.), *Vukovar '91. — istina i/ili osporavanje (između znanosti i manipulacije)*. Zagreb — Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Ogranak Matice hrvatske Vukovar.
- Kalanj, Rade (2005). *Suvremenost klasične sociologije*. Zagreb: Politička kultura.
- Karač, Zlatko (1998). Arhitektonski sklop i urbano okruženje. U: *Franjevački samostan i crkva sv. Filipa i Jakova*. Zagreb: Muzej grada Vukovara. Str. 23-37.
- Karač, Zlatko (2004.). Tragedija urbane baštine Vukovara, U: J. Jurčević, D. Živić i B. Esih (ur.), *Vukovar '91. Međunarodni odjeci i značaj*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Str. 125-135.
- Karač, Zlatko (2007). Arhitektura Hrvatskog doma u Vukovaru, U: *Hrvatski dom u Vukovaru*, Vukovar, Tiskara Soldo. Str. 53-60.
- Karač, Zlatko; Štulhofer, Ariana (2008). Obnova povijesne urbane cjeline Vukovara nakon Domovinskog rata. Kritika modela i metodološki aspekti. *Društvena istraživanja* 17, br 1-2, str. 149-170.
- Karaman, Igor (ur.) (1994). *Vukovar — vjekovni hrvatski grad na Dunavu*. Koprivnica: Nakladna kuća Dr. Feletar.
- Kardov, Kruno (2006): "Zapamtite Vukovar": Sjećanje, mjesto i nacionalna tradicija u Hrvatskoj». U: Ramet, Sabrina P; Matić, Davorka (ur.) *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj*. Zagreb: Alinea.
- Karlović Sabolić, Marina (2015). *Milanović: mladić koji je obećavao*. Zagreb: Profil.
- Kaštelan-Macan, Marija (ur.) (1997). *Vukovar — reconstruction challenge*. Zagreb: Ministry of Development and Reconstruction.
- Keightley, Emily (2010). Remembering research: memory and methodology in the social sciences. *International Journal of Social Research Methodology*, Vol 13. No. 1, 55-70.
- Kekez, Hrvoje (2010). *Bitke prekretnice hrvatske povijesti*. Zagreb: Mozaik knjiga.
- Klein, Jacques Paul (2010). UNTAES — sažeto izvješće misije. U: D. Živić i S. Cvikić (ur.). *Mirna reintegracija hrvatskog Podunavlja: znanstveni, empirijski i iskustveni uvidi*. Zagreb — Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Križić Roban, Sandra (2010). Vrijeme spomenika. Skulpturalni, arhitektonski, urbanistički i drugi načini obilježavanja Domovinskog rata. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 34.
- Kosec, Branimir; Perković, Ante (2009). *Kronika franjevačkog samostana u Vukovaru — Godine progonstva i povratka*. Vukovar: Ogranak Matice hrvatske Vukovar — Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, Zagreb.

- Koselleck, R. (1987). Neka pitanja za istoriju pojma »krize«. U: K. Michalski (ur.) *O krizi*. Novi Sad: Književna zadruga Novog Sada.
- Kufrin, K. i Žanić, M. (2016). Obilježavanje i sjećanje. Značenje 18. 11. u godinama progona i vremenu nakon povratka. U: D. Živić, S. Špoljar Vržina, I. Žebec Šilj i V. Mihaljević (ur.). *Što je Vukovar Hrvatskoj i Europi?*, Zagreb — Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Ogranak Matice hrvatske u Vukovaru, 137-151.
- Kurolt, Marko (2013). *Treba li sve zaboraviti?* Zagreb — Vukovar: Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda; Franjevački samostan u Vukovaru; Ogranak Matice hrvatske Vukovar.
- Lachmann, Renate (2002). *Phantasia/Memoria/Rhetorica*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Lambrichs, Louise L. (2008). Genocid, poricanje i ponavljanje u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni. U: *Europski glasnik*, br. 13.
- Letica, S. (2004). Predgovor. U: T. Stockinger, *Vukovar — grad koji je obranio Hrvatsku*. Zagreb: Mato Lovrak.
- Lončar, Marko (2010). Činjenice o »Optužnici« koju je pročitao Siniša Glavašević. *National Security and the Future* br. 2-3, str. 9-60.
- Lorusso, Anna Maria (2015). *Cultural Semiotics. For a Cultural Perspective in Semiotics*. New York: Palgrave Macmillan.
- Lotman, Jurij M. (1976). *Semiotika filma*. Beograd: Institut za film.
- Lotman, Jurij M. (1998). *Kultura i eksplozija*. Zagreb: Alfa.
- Löwith, Karl (1990). *Svjetska povijest i događanje spasa*. Sarajevo: Svjetlost.
- Lübbe, Hermann (1993). Prikraćeno prebivanje u sadašnjosti. Promjene razumijevanja historije. U: *Postmoderna ili borba za budućnost*. Zagreb: August Cesarec.
- Manier, David; Hirst, William (2008). A Cognitive Taxonomy of Collective Memories. U: Astrid Erl i Ansgar Nünning (eds.) *Cultural Memory Studies*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Marić, Ruža (2005). *Vukovar. Turistička monografija*. Zagreb: Turistička naklada.
- Marijan, Davor (2013). *Obrana i pad Vukovara*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Marinković, Ranko (1994). Ljudska je patnja nenadoknadiva. U: D. Plavšić, *Zapisi iz srpskih logora*. Zagreb: ZKSV.
- Mauss, Marcel (1982). *Sociologija i antropologija (I.)*. Beograd: XX. vek.
- Mazower, Mark (2003). *Balkan: kratka povijest*. Zagreb: Srednja Europa.
- Meštrović, Stjepan (1996/1997). Postemocionalna politika na Balkanu. U: *Beogradski krug*, No. 3-4/1996. i No. 1-2/1997.
- Meštrović, Stjepan (2014). Postemotional Politics and the Siege of Vukovar. U: D. Živić, S. Špoljar Vržina, S. Cvikić i I. Žebec Šilj (ur.). *Vukovar '91 — genocid i memoriciđna baština Europske unije*. Zagreb — Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Ogranak Matice hrvatske Vukovar.

- Mijatović, Anđelko (1997). Pogovor. U: M. Dedaković-Jastrebović, A. Mirković-Nadž, D. Runtić, *Bitka za Vukovar*. Vinkovci: Vinkovačke jeseni/F.W.T.
- Mirković, Alenka (1997). *91,6 MHz — glasom protiv topova*. Zagreb: Algoritam.
- Misztal, Barbara (2003). *Theories of Social Remembering*. Open University Press.
- Mišetić, Anka (2004). *Gradski rituali*. Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.
- Mišetić, Anka; Franc, Renata; Miletić, Marko Geran; Vrselja, Ivana (2012). Sadašnjost i budućnost Vukovarsko-srijemske županije iz perspektive njezinih stanovnika, U: D. Živić (ur.), *Vukovarsko-srijemska županija. Prostor, ljudi, identitet*. Zagreb — Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar/Vukovarsko-srijemska županija, str. 439-452.
- Mockin, Gabriel (2005). Sećanje na zločin i stvaranje identiteta. U: G. Mockin i H. Dubiel (ur.), *Manje zlo. Moralni pristupi praksama genocida*. Beograd: Beogradski krug.
- Nadilo, Branko (2001). Donacijska obnova zgrada javne namjene u Vukovaru, *Gradevinar*, 53 (10), str. 661-667.
- Nadilo, Branko (2012). Jedan od najvećih hrvatskih muzeja. *Gradevinar* 64, 3.
- Nazor, Ante (2008). I bolnica je bila meta. U: Ante Nazor (ur.) *Grad je bio meta: bolnica, dom umirovljenika...* Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata.
- Nöth, Winfried (2004). *Priručnik semiotike*. Zagreb: Ceres.
- Nünning, Vera; Rup, Jans (2013). Ritual and narrative: An Introduction. U: *Ritual and narrative. Theoretical explorations and historical case studies*.
- Oraić Tolić, Dubravka (1992). *Hrvatsko ratno pismo 1991/92*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu.
- Oraić Tolić, Dubravka (2009). Vukovarsko ratno pismo. U: *Slavonija, Baranja i Srijem. Vrela europske civilizacije*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.
- Oraić Tolić, D. (2015). Pamćenje Vukovara. U: *Hrvatska revija*, br. 3, god. 15, str. 18-21.
- Paun, M. (2011). Vukovarski ljetopis. U: *Vukovarski zbornik* 6. Vukovar: Matica hrvatska.
- Paun, Milan (2013). Vukovarski ljetopis. U: *Vukovarski zbornik* 8. Vukovar: Matica hrvatska.
- Pavlaković, Vjeran (2013). Bolje grob nego rob: Hrvatska i Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju. U: R. Lukić, S. P. Ramet i K. Clewing (ur.). *Hrvatska od osamostaljenja*. Zagreb: Golden marketing — Tehnička knjiga.
- Perković, A. (2010) Duhovno-pastoralni pogled na mirnu reintegraciju hrvatskog Podunavlja. U: D. Živić i S. Cvikić (ur.). *Mirna reintegracija hrvatskog Podunavlja: znanstveni, empirijski i iskustveni uvidi*. Zagreb — Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Petrač, B. (2015). Hrvatski krici u europskom krajoliku. U: *Hrvatska revija* 3.
- Pinson, Daniel (2001). *Arhitektura i moderna*. Beograd: Clio.

Prilozi

- Pogačnik, Jagna (2006). Novi hrvatski roman. Jedno moguće skeniranje stanja. U: *Sarajevske sveske*, br. 13, str. 75-96.
- Pomian, Krzysztof (2010). Evropa: stvarna topografija i mentalne topografije. U: S. Ghervas i F. Rosset (ur.) *Mesta Evrope*. Beograd: Biblioteka XX. vek.
- Ponoš, Tihomir (ur.) (2010). *Vukovar 1991. Dokumenti iz srpskih izvora*. Zagreb: Novi liber.
- Pravni leksikon* (2007). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Ramet P., Sabina (2013). Politika u Hrvatskoj od 1990. godine. U: Reneo Lukić, Sabina P. Ramet i Konrad Clewing (ur.). *Hrvatska od osamostaljenja*. Zagreb: Golden marketing — Tehnička knjiga.
- Rigney, Ann (2016). Cultural memory studies: mediation, narrative, and the aesthetic. U: A. L. Tota i T. Hagen (eds.). *Routledge International Handbook of Memory Studies*. London and New York: Routledge.
- Rihtman-Auguštin, D. (2000). *Ulice moga grada*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Rogić Nehajev, I. (1998). *Smaragdni brid. Vukovar 91. i hrvatski nacionalni identitet*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.
- Rogić, Ivan (2013). Vukovar 1991. — otisci uporabe konstrukcijskih pravila drugojugoslavenskog poretka. U: D. Živić, S. Špoljar Vržina, V. B. Lupis, S. Cvikić (ur.), *Vukovar '91. — istina i/ili osporavanje (između znanosti i manipulacije)*. Zagreb — Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Ogranak Matice hrvatske Vukovar.
- Rogić, Ivan (2014). Modernost i nacionalno sjećanje. U: *Kultura, identitet, društvo — Europski realiteti*. Osijek — Zagreb: Odjel za kulturologiju, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Rogić, Ivan; Esterajher, Josip; Knezović, Zvonimir; Lamza-Posavec, Vesna; Šakić, Vlado (1995). *Progonstvo i povratak*. Zagreb: Sysprint.
- Ruchatz, Jens (2008). The Photograph as Externalization and Trace. U: Astrid Erll i Ansgar Nünning (eds.) *Cultural Memory Studies*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Schechner, Richard (2005). Ritual and Performance. U: Tim Ingold (ed.) *Companion Encyclopedia of Anthropology*. London and New York: Routledge.
- Seferagić, Dušica (1995). Vukovarci u Puli. U: *Staj na noge. Socijalna (re)integracija prognanika i povratnika*. Zagreb: Centar za istraživanje tranzicije i civilnog društva. Str. 35-56.
- Schönle A.; Schine J. (2006) Introduction. U: A Schönle (ur.) *Lotman and Cultural Studies: Encounters and Extensions*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Smith, Denis (2001). *Uspon istorijske sociologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stephenson, Barry (2015). *Ritual. A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- Stockinger, T. (2004). *Vukovar, grad koji je obranio Hrvatsku*. Zagreb: Mato Lovrak.
- Šimunović, Zlatko (1995). *Vukovarski dnevnik*. Zagreb: Školska knjiga.

- Škrabalo, Ivo (2008). *Hrvatska filmska povijest ukratko (1896—2006.)*. Zagreb: VBZ.
- Šola, Ivica (2013). Strategija detradegizacije Vukovara. Od procesa u kulturi do medijsko-političke strategije. U: *Diacovensia*, 21/1, str. 109-132.
- Špoljar Vržina, Sanja (2007). Prilog antropologijskih promišljanja — identiteti Vukovara iz očista domaćih i svjetskih eksperata savjesti i morala. U: D. Živić i I. Žebec (ur.), *Vukovar — hrvatska baština i perspektive razvoja*. Zagreb — Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Špoljar Vržina, Sanja (2009). »Hrvatski Domovinski rat i prakse posramljivanja — antropološki osvrt«, U: D. Živić i I. Žebec (ur.), *Demografski kontekst i sociokulturne posljedice Hrvatskog Domovinskog rata*. Zagreb — Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Špoljar Vržina, Sanja (2010). Mirna reintegracija, nemoralna »pravda«, nemirna međunarodna savjest — prilog antropologiji Vukovara. U: D. Živić i S. Cvikić (ur.), *Mirna reintegracija hrvatskog Podunavlja: znanstveni, empirijski i iskustveni uvidi*. Zagreb — Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Šulc, Branka (2012). Zaštita i obnova spomeničke baštine. U: D. Živić (ur.), *Vukovarsko-srijemska županija. Prostor, ljudi, identitet*. Zagreb — Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar/Vukovarsko-srijemska županija, str. 439-452.
- Tamm, M. (2015a). Introduction: Afterlife of Event: Perspectives on Mnemohistory. U: M. Tamm (ed.), *Afterlife of Event: Perspectives on Mnemohistory*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Tamm, M. (2015b). Semiotic Theory of Cultural Memory: In the Company of Juri Lotman. U: S. Kattago (ed.), *The Ashgate Research Companion to Memory Studies*. Ashgate Publishing.
- Taylor, R. S. (2006). Priča o dvama sustavima. U: O. Savić i A. Miljanić (ur.), *Zajednica sećanja*. Beograd: Čigoja štampa.
- Todorova, M. (2005). Šta je historijski region? Premeravanje prostora u Europi. *Reč* 73/19:81-96.
- Urry, J. (2000). Sociology of Time and Space. U: B. S. Turner (ur.), *The Blackwell Companion to Social Theory*. Wiley-Blackwell.
- Ursprung, Philip (2009). Izgrađivanje predodžbe: predstavljanje grada. *Europski glasnik*, br. 14, str. 663-676.
- Virilio, P. (2011). *Kritični prostor*. Čačak — Beograd: Gradac.
- Visković, Velimir (2006). FAKOVCI dolaze! Hrvatska proza na prijelomu milenija. U: *Sarajevske sveske*, br. 13, str. 129-142.
- Welsch, W. (1993). Postmoderna. Genealogija i značenje jednog spornog pojma. U: Peter Kemper (ur.), *Postmoderna ili borba za budućnost*. Zagreb: August Cesarec.
- Weber, M. (2014). *Država*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Whitehead, Anne (2009). *Memory*. London and New York: Routledge.

- Winter, Jay; Sivan, Emmanuel (ed.) (1999). *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Winter, Jay (2008). Sites of Memory and the Shadow of War. U: Astrid Erli i Ansgar Nünning (eds.), *Cultural Memory Studies*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Winter Jay (2010). Sites of Memory. U: Susanah Radstone i Bill Schwarz (eds.), *Memory. Histories, Theories, Debates*. New York: Fordham University Press.
- Winter, Jay (2010). The performance of the past: memory, history, identity. U: K. Tilmans, F. van Vree i J. Winter (eds.), *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe*. Amsterdam University Press.
- Yates, Frances (2011). *Umijeće pamćenja*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Young, James (2006). Tekstura sjećanja. U: M. Brkljačić i S. Prlenda (ur.), *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Zerubavel, Eviatar (2007). Društvena sjećanja. U: *Diskrepancija* 8 (12):167-198.
- Zlatar, Andrea (2001). Kultura u tranzicijskom periodu u Hrvatskoj. U: *Časopis Reč*, No. 61/7, str. 59-74.
- Žanić, Mateo (2007). Važnost rituala u poslijeratnom razdoblju: primjer Vukovara. U: *Polemos*, 10, 1, str. 73-90.
- Žanić, Mateo (2010). Predstavljanje i praćenje provedbe Erdutskog sporazuma u hrvatskom i srpskom izdanju *Vukovarskih novina*. U: D. Živić i S. Cvikić (ur.), *Mirna reintegracija hrvatskog Podunavlja: znanstveni, empirijski i iskustveni uvidi*. Zagreb — Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Žanić, Mateo (2014). Društveni okviri obilježavanja. Vukovarska bitka i Dan sjećanja na žrtvu Vukovara 1991. godine. U: *Kultura, identitet, društvo — Europski realiteti*. Osijek — Zagreb: Odjel za kulturologiju, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Živić, Dražen (2007). Hrvatski Domovinski rat — između kriminalizacije i pozitivne percepcije. U: *Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja* br. 24, str. 161-176.
- Živić, Dražen (2009). Demografski kontekst srbijanske oružane agresije na hrvatsko Podunavlje. U: D. Živić i I. Žebec (ur.), *Demografski kontekst i sociokulturne posljedice Hrvatskog Domovinskog rata*. Zagreb — Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Živić, Dražen; Žebec, Ivana (2010). Ukupna depopulacija i starenje stanovništva — najvažniji demografski procesi na bivšem okupiranom području hrvatskog Podunavlja (1991.—2001.). U: D. Živić i S. Cvikić (ur.), *Mirna reintegracija hrvatskog Podunavlja: znanstveni, empirijski i iskustveni uvidi*. Zagreb — Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Živić, Dražen (2012). Izazovi i mogućnosti poslijeratne revitalizacije Grada Vukovara, U: *Hrvatski geografski glasnik* 74/1, str. 75-90.
- Živić, Dražen (2013). Je li Vukovar (bio) srpski grad?. U: D. Živić, S. Špoljar Vržina, V. B. Lupis, S. Cvikić (ur.), *Vukovar '91 — istina i/ili osporavanje (između zna-*

- nosti i manipulacije*). Zagreb — Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Ogranak Matice hrvatske Vukovar.
- Živić, Dražen; Hubalek, Ivan (2015). Ratna skloništa u Vukovaru 1991. godine — crteže za povijest obrane grada. U: M. Brekalo (ur.), *Hrvatski istok u Domovinskom ratu: iskustva, spoznaje i posljedice*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Žunec, Ozren (1998). Rat u Hrvatskoj 1991.—1995. Prvi dio: uzroci rata i operacije do sarajevskog primirja. U: *Polemos*, sv. 1, br. 1, str. 57-87.
- Žunec, Ozren (2006). Apsolutna žrtva i relativna kompenzacija: proturječna društvenog položaja veterana i državne skrbi za ratne veterane i invalide. U: *Polemos*, 9, 2: 11-41.
- Županov, Josip (2002). *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Ostali izvori

- 100 dana Vukovara*. Preuzeto s internetske stranice: <http://trafika.slobodnadalmacija.hr/Artikli/Multimedija/tabid/71/p/100-DANA-VUKOVARA/ProductID/16/Default.aspx> (stranica posjećena 19. studenog 2014.).
- Bekavac, S.; Marijan, D. (2014). *Vukovar. Vodič po memorijalnim mjestima*. Zagreb: Hrvatska povijest.
- Bradarić, B. (2007a). Nepoznata sudbina 69 ljudi. U: *Večernji list*, 20. studenog 2007., str. 8.
- Bradarić, B. (2007b). Put koji je spasio stotine života. U: *Večernji list*, 20. studenog 2007. str. 9.
- Bradarić, B. (2013a). Ovčara na ćirilici. Dvojezičnost se uvodi po sili zakona, peticije ne pomažu. U: *Večernji list*, 11. siječnja 2013, str. 12.
- Bradarić, B. (2013). Bez incidenata, ali grad je pun policije, ulice su neprohodne. U: *Večernji list*, 4. rujna 2013.
- Bradarić, B.; Lepan Štefančić, S. (2015). Kolona je jedna. Suze za Vukovar ni nakon 24 godine nisu stale. *Večernji list*, 19. studenog 2015., str. 6-7.
- Butigan, S. (2007). Vodotoranj ostaje sa svojih 600 rana. U: *Jutarnji list*, 16. studenog 2007.
- Butigan, S. (2012a). Pad Lušca — početak sloma obrane Vukovara. U: *Glas Slavonije*, 3. i 4. studenog 2012, str. 5.
- Butigan, S. (2012b). Vukovarski vodotoranj. Simbol stradanja, otpora i opstanka. U: *Glas Slavonije — prilog Magazin*, 3. i 4. studenog 2012., str. 12-13.
- Čanić, Snježana (2000). Vukovar se poklonio svojim herojima, U: *Vjesnik*. <http://www.vjesnik.hr> (stranica posjećena 18. kolovoza 2007.).
- Čurić, Dražen (2013). Ćirilica koristi i HDZ-u i SDP-u. U: *Večernji list*, 10. listopada 2013., str. 10-11.

- Čutura, V. (2014). Problem dvojezičnih natpisa moguće je riješiti jedino uz poštovanje i prava većinskog naroda. U: *Glas Koncila*, 16. studenog 2014., str. 6-7.
- D. De. (1992). Kistom za Vukovar. U: *Večernji list*, 20. studenog 1992., str. 15.
- Dugandžija, M. (2008) Siniša Glavašević je i moj heroj. U: *Globus*, br. 939, 5. prosinca 2008.
- Grad Vukovar — bilten* (2016). Vukovar: Grad Vukovar.
- HINA (2007). Američki diplomati: Pravdu za Vukovar! U: *Večernji list*, 21. studenog 2007, str.4.
- Ivanković, Davor (2016). Šteta što Milanović nije bio za suradnju. U: *Večernji list/prilog Obzor*, 16. siječnja 2016., str. 4-5.
- Jajčinović, M. (2010). Nikad čuli za Ovčaru, U: *Večernji list*, 19. svibnja 2010., str 28.
- Körbler, J. (2016). Zvijezda serije 'Igra prijestolja' glumit će u filmu o ranjenicima s Ovčare?. U: *Jutarnji list*, 5. lipnja 2016., str. 28-31.
- Korpoš, D. (2008). Bivša pošta postaje Zadrin spomen dom. U: *Glas Slavonije — posebni prilog Dan sjećanja*, 18. studenog 2008, str. 5.
- Kostović, I. (1996). Dan jecaja i plača, a ne pjesama i truba. U: *Slobodna Dalmacija*, 18. studenog 1996., str. 4.
- Lovrenc, Marija i Špoljar, Marko (2013). Tomislav Karamarko traži povlačenje, Vlada ustrajna. U: *Večernji list*, 4. rujna 2013.
- Lukić, S. (1994). Vukovar — to nije izgubljena bitka, U: *Slobodna Dalmacija* 18. studenog 1994.
- Ljubičić, S. (2013). Vlada mora priznati poraz u Vukovaru. U: *Slobodna Dalmacija*, 17. studenog 2013.; str. 6
- Marković, M. (1993). S dvjesto ljudi obranio bi Vukovar. U: *Slobodna Dalmacija*, 17. studenog 1993., str 9.
- Mišković, M.; Lay, M. (2010). Gdje odati počast Hrvatskoj. U: *Vijenac*, 3. lipnja 2010, str. 3.
- Nazor, A. (2014). Kako se promijenila retorika. Vukovar 1991.-2014. U: *Slobodna Dalmacija* (prilog uz novine), 2014., str. 2-5.
- Nazor, A. (2016). Srpska okupacija Vukovara 1991. U: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije*. Br. 10, str. 1026-1032.
- Nepotpisani prilog (2016). Vukovar traži odlučnost Hrvatske jer Vukovarci žele napokon krenuti naprijed. U: *Glas Slavonije/Posebni prilog* 18. studenog 2016, str. 2-3.
- Pavličić, J. (2010). Na Balkanu se povijest uči doma. U: *Jutarnji list*, 22. svibnja 2010., str. 65.
- Pavičić, J. Devedesete se (opet) događaju. U: *Slobodna Dalmacija*, 20. studenog 2013; str. 14-15.

- Projekt »Posjet osmih razreda Vukovaru«, preuzeto s internetske stranice: <http://www.mcdrvu.hr/index.php/hr/skolski-program/o-projektu-posjet-osmih-razreda-vukovaru> (stranica posjećena 9. siječnja 2017).
- Prusina, Tomislav (1997). Vukovar se danas brani mirom. U: *Slobodna Dalmacija*, 18. studenog 1997; str. 27.
- Puljić-Šego, I. (2013). Nasilno i po noći uvodili su ćirilicu u Vukovaru, a cilj je bio — zaštititi udbaše. U: *Večernji list*, 27. rujna 2013.
- Radionica arhitekture (2013). *Memorijalno spomen-obilježje Domovinskog rata 'Vodotoranj Vukovar'*.
- Radoš, Ivica (2008). Zadri je izmislio prezime da bi ga spasio iz logora. U: *Jutarnji list*, 16. studenog 2008., str. 12-13.
- Radović, B. (2016). Pad Vukovara je i pad morala i nade. U: *Večernji list*, 3. svibnja 2016., str. 32-33.
- Rešicki, D. (2008). Vukovar je prepreka redizajnu povijesti. U: *Glas Slavonije*, 18. studenog 2008, str. 45.
- Rašović, R. (2013). Premijeru od Vukovara nećemo odustati! U: *Večernji list*, 8. rujna 2013, str. 8.
- Rašović, R. (2016). »Heroji Vukovara« priča su o herojstvu običnih 'malih' ljudi. U: *Večernji list*, 1. lipnja 2016, str. 30-31.
- Sanader, I. (2005). Utvrda našeg razvitka. U: *Dokument vremena — Vukovar*. Vjesnik, 18. studenog 2005.
- Statut Javne ustanove Memorijalni centar Domovinskog rata Vukovar*, preuzeto s internetske stranice: <http://www.mcdrvu.hr/images/dokumenti/statut.pdf> (stranica posjećena 16. siječnja 2015. u 8:13).
- Stevanović, M. (2013). U Vukovaru vlada jezični aparthejd, U: *Danas*, 23. listopada 2013., str. 7.
- Sutlić, K. (2016). Pretekli smo Zahu Hadid na natječaju za muzej Bauhausa. U: *Jutarnji list*, 30. siječnja 2016., str. 72-73.
- Šarac, D. (2014). Glumac je ratni reporter, a publika 'glumi' ljude u skloništu. U: »*Vukovar 1991.-2014.*«, *Slobodna Dalmacija* (prilog uz novine), 2014., str. 26-27.
- Tadić, V. (1993). »Pravda je spora ali dostižna«, *Večernji list*, 19. studenog 1993., str.6.
- Toth, L. (2010). Vukovar, mjesto iznad svih mjesta. U: *Panorama* br. 2, str. 8-9.
- Ustavni sud Republike Hrvatske: Odluka. U: *Narodne novine* <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2014-08-104-2021.html> (stranica posjećena 30. svibnja 2016. u 10:30).
- V. Ba. (1993). Vukovar — najdublja hrvatska rana. U: *Večernji list*, 18. studenog 1993, str.6.
- V. L. (2015). Učenici pješače 46 kilometara od Osijeka do Vukovara da bi se priključili Koloni sjećanja, U: *Glas Slavonije*, 18. studenog 2015., str. 4.
- Vasić, M. (1992). Strašna tajna Ovčare, U: *Vreme* 2. studenog 1992, str. 17-18.

Prilozi

- Veljković, S. (2011). Unija na obnovu Vukovara gleda kao na prijelaz iz bogate povijesti u još bogatiju budućnost grada. U: *Večernji list*, 28. svibnja 2011, str. 16.
- Veselčić, D. (1992). Međaš povijesti. U: *Večernji list*, 19. studenog 1992, str. 6.
- Vukman Z. (1994). Vučedolska golubica. U: *Slobodna Dalmacija*, 19. studenog 1994;1. *Vukovarske novine*, od broja 1 (1992.) do broja 624 (9. prosinca 2016.).
- Živić, D. (2005). Od iznadprosječnog do potpunog sloma. U: *Vukovar. Dokument vremena*. Vjesnik.
- Živković, I. (2015). »Prijatelju, ovdje živi samo onaj tko nema kamo otići«. U: *Jutarnji list*, 22. studenog 2015., str. 22-25.

ILUSTRACIJE

Slike 2, 3, 4, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23

— Autorova osobna zbirka

Slike 1, 5, 6, 7, 15 — Gradski muzej Vukovar

Slike 8, 16, 24 — Grad Vukovar

Slika 25 — Gradska knjižnica Vukovar

SAŽETAK

Kultura sjećanja predstavlja jedan od ključnih koncepata oko kojih se oblikovalo interdisciplinarno područje studija sjećanja. Razlog je to što je posrijedi višedimenzionalni koncept koji obuhvaća različite načine prenošenja sjećanja te pretpostavlja neke mehanizme kroz koje kulturni sadržaji cirkuliraju u društvenom polju.

Sadržaji kulture sjećanja u ovoj knjizi, zbog preglednijeg iznošenja građe, podijeljeni su u četiri skupine: narativizaciju, vizualizaciju, materijalizaciju i izvođenje sjećanja. Pretpostavlja se, također, da se kultura sjećanja u društvu aktualizira kroz komunikacijske i identifikacijske procese. U ovim procesima osobitu semiotičku obradu i pažnju javnosti zaokupljaju presudni povijesni događaji, populacije koje su u njima sudjelovale te prostori na kojima su se odvijali. Na taj način, kroz kulturu sjećanja, različite grupe oblikuju kulturne sadržaje putem kojih nastoje uspostaviti simboličnu zalihu u kojoj bi, prema J. Assmannu, društva prepoznavala sama sebe. Razdoblje modernosti, s brojnim promjenama koje donosi, biva osobito izazovno za proučavanje prožimanja kulture sjećanja i društvenih procesa. Zbog podjela, pa i povremenih fragmentacija do kojih dolazi u društvenom polju, javljaju se i prijepori oko tumačenja prošlosti. Oni su dominantno dolazili do izražaja kroz suprotstavljanje zahtjeva za sjećanjem ili zaboravom, inzistiranjem na istinitosti ili lažnosti neke interpretacije prošlosti te birokratizacijom i spektakularizacijom sjećanja kao izrazima polemika oko identitetske važnosti ili nevažnosti sjećanja.

U ovako naznačenom teorijskom okviru, koji obuhvaća neke strukturalističke i hermeneutičke elemente, tumače se oblikovanje i recepcija kulture sjećanja na Vukovarsku bitku u razdoblju od 1991. do 2016. godine. Pokazuje se pritom da je ta bitka, koja se obično naznačuje kao ključan događaj Domovinskog rata, ostavila za sobom iznimno bogatu kulturu sjećanja koja obuhvaća brojne knjige, filmove, spomenike i svečanosti obilježavanja. Razmatranje ključnih sadržaja koji čine kulturu sjećanja na Vukovarsku bitku dovelo je do sljedećih zaključaka.

Kada je u pitanju tumačenje Vukovarske bitke mogu se razlikovati tri faze u kojima je bitka dominantno tematizirana u okviru razli-

čitih značenjskih opozicija. U prvoj fazi, koja se odnosi na razdoblje progonstva, kulturom sjećanja dominirala je tema borbe protiv zaborava. Bitka i grad u kojem je vođena morali su se pamtiti kako bi se očuvao osobni i kolektivni identitet i kako bi nakon povratka prognanika bilo moguće obnoviti grad tako da bude onakav kakav je bio u prošlosti. To prepletanje osobnog i kolektivnog identiteta odvijalo se u kriznim okolnostima u kojima je jasno istaknuta opozicija »mi« — »oni«. Povratkom prognanika u grad javlja se drukčiji tip polemika koji usmjerava i kulturu sjećanja. Ove polemike sada se oblikuju oko razlikovanja aktera u ratu i zahtjeva za istinom i pravdom koji iz toga proizlaze. Propitivanje relacija mi (žrtve) — oni (agresori), prvo se javlja na razini Domovinskog rata, a potom pomiče na razinu Vukovarske bitke. U polemike oko »relativizacije sjećanja« uključuju se brojni akteri na nacionalnoj razini, pripadnici srpske etničke zajednice te neki međunarodni akteri. Iz tada naznačenih polemika razvija se i treća faza u kojoj se tumačenje značenja bitke dominantno pozicionira u odnosu na pitanje identitetske važnosti ili identitetske nevažnosti događaja na nacionalnom planu. Te polemike postaju očite pojavom tzv. problema dvojezičnosti i najsnažnije se manifestiraju prilikom obilježavanja Dana sjećanja na žrtvu Vukovara.

Drugi zaključak odnosi se na populaciju koja je bila uključena u obranu grada, a koja se u kulturi sjećanja dominantno označava kao žrtva. Dakako da se ta oznaka nerijetko koristi paralelno s označavanjem herojstva poginulih i preživjelih jer ima mnoštvo sadržaja u kojima je herojstvo pojedinih aktera bitke bilo u prvom planu kulture sjećanja. Ipak, prvenstveno zbog tijeka bitke, kao i niza okolnosti u kojima se oblikovala kultura sjećanja, a koje uključuju progonstvo, sudske procese i poteškoće u obnovi grada, upravo se ideja žrtve dominantno nametnula u obradi civilnih i vojnih aktera uključenih u obranu grada.

Treći zaključak odnosi se na prostor odvijanja bitke, pri čemu se tvrdi da je ona silno utjecala na identitet Vukovara, podižući njegovo značenje na razini mentalne topografije i umanjujući značenje grada na razini realne topografije. O Vukovaru se dugo paralelno govorilo kao o gradu heroju te kao o siromašnom gradu, da bi tek posljednjih godina označavan kao grad kojim dominiraju demografski i gospodarski problemi.

Prilozi

U ovoj se knjizi, kroz tumačenje kulture sjećanja, nastoji dati doprinos proučavanju kulturne povijesti grada Vukovara, ali i doći do socioloških uvida o pozicioniranju različitih aktera u polemikama oko povijesne istine, pravde i oblikovanja simboličnih okvira identiteta. Drugim riječima, nastojalo se protumačiti kako se kultura i društvo strukturiraju oko konkretnih povijesnih događaja te kako povratno izvlače elemente tih događaja da bi stvorili predodžbe o sebi.

SUMMARY

Mateo Žanić

CULTURE OF REMEMBRANCE BETWEEN EMOTIONS AND INSTITUTIONS

Representing the Battle of Vukovar from 1991 to 2016

Culture of remembrance is one of the key concepts around which an interdisciplinary field known as memory studies developed. The reason behind this is the fact that memory studies represents a multidimensional concept that encompasses different ways of transmitting remembrance and suggests some mechanisms through which cultural content circulates in the social field.

In order to make it more systematic, the content of culture of remembrance in this book is divided into four groups: narrativizing, visualizing, materializing and performing the past. Also, culture of remembrance is thought to be actualised through communication and identification processes in society. In these processes, what captures the attention of the public and is subject to close analysis are key historic events, people who took part in these events and locations where they transpired. In this way, different groups use culture of remembrance to create cultural content. Through this content, such groups try to build up a symbolic supply in which, according to J. Assmann, societies recognise themselves. The period of modernity, along with many changes it has brought about, is particularly challenging in terms of studying how culture of remembrance is intertwined with social processes. Due to divisions, as well as fragmentation which sometimes happens in the social field, disagreements over the interpretation of history emerge. Such disagreements have most often appeared in the form of an opposition between demands for remembering and forgetting, or insisting on the authenticity or falsity of a certain interpretation of the past, and through the bureaucratization and spectacularization of remembrance, all of which represent debates over the relevance or irrelevance of remembrance in terms of identity.

Such a theoretical framework, which includes some structuralist and hermeneutic elements, is used to interpret the creation and recep-

tion of culture of remembrance related to the Battle of Vukovar in the period between 1991 and 2016. This shows how the Battle of Vukovar, which is commonly marked as a key event in the Croatian War of Independence, resulted in a rich culture of remembrance that includes numerous books, films, monuments and commemoration events. A consideration of key content that makes up culture of remembrance related to the Battle of Vukovar has led to the following conclusions.

In terms of interpreting the Battle of Vukovar there are three phases in which different dominant semantic oppositions were used to thematize the battle. In the first phase, which covers the period of displacement, the main theme of culture of remembrance was the struggle against forgetting. The battle and the city in which the battle was fought had to be remembered in order to preserve the collective and individual identities and to make possible, upon the return of the refugees, the renewal of the city to its pre-war appearance. Such intertwinement between the collective and individual identities came about in crisis circumstances where the opposition between »us« and »them« was clear-cut. Upon the refugees' return to the city, a different type of debate emerged, which also influenced culture of remembrance. Such debates were now based on distinguishing who the actors in the war had been, and on demanding the truth and justice which stem from this. Questioning the relation between us (the victim) and them (the aggressor) first appeared on the level of the Croatian War of Independence, but was then lowered onto the level of the Battle of Vukovar. The debate over the »relativisation of remembrance« included numerous actors on the national level, members of the Serbian ethnic community and some international actors. These debates led to the emergence of the third phase, in which the interpretation of the meaning of the battle took the pole position over the issue of the relevance or irrelevance of the event for the nation in terms of identity. Such debates are evident in the appearance of the issue of bilingualism and have been most profoundly manifested during the commemoration of the Vukovar Remembrance Day. The second conclusion is related to the people who took part in the city's defence. These people are designated as the victims within culture of remembrance. Such a designation is commonly used together with

describing the dead and the survivors as heroes, since there are many examples where the heroism of individual actors of the battle was in the foreground of culture of remembrance. However, mostly due to the progress of the battle, as well as to the circumstances in which culture of remembrance developed — such as displacement, trials and problems in the city's renovation — it is the notion of the victim that has become most prominent while discussing the importance of civilian and military actors involved in the city's defence.

The third conclusion is related to the location of the battle, which is claimed to have had a tremendous impact on Vukovar's identity by increasing its relevance in terms of mental topography and decreasing its relevance in terms of physical topography. For a long time, Vukovar was simultaneously perceived as the hero city and as a poor city, while it was only recently designated as a city where demographic and economic problems come to the fore.

By interpreting culture of remembrance, this book aims to contribute to studying the history of the city of Vukovar, but also to gain sociological insight into the positioning of different actors within debates on the historical truth, justice and the forming of symbolic frameworks of identity. In other words, the book's goal is to explain how culture and society develop around historical events and how they extract elements of these events again in order to form an idea of what they are.

○ AUTORU

Mateo Žanić znanstveni je suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Vukovar. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu završio je studij sociologije (1995.—2002.) te komparativne književnosti i filozofije (1999.—2005.). Na istom fakultetu je, na Odjelu za sociologiju, doktorirao 2013. godine s radom *Simbolička konstrukcija urbanog prostora na primjeru grada Vukovara*. Do sada je objavio petnaest znanstvenih radova te sudjelovao na brojnim domaćim i međunarodnim znanstvenim skupovima. Područja njegova znanstvenog interesa obuhvaćaju sociologiju kulture, historijsku sociologiju i sociologiju prostora.

ABOUT THE AUTHOR

Mateo Žanić is a research associate at the Institute of Social Sciences Ivo Pilar (in its Vukovar Regional Centre). He graduated in sociology (1995—2002), and comparative literature and philosophy (1999—2005) from the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb. He received a PhD at the Department for Sociology of the mentioned faculty. The name of his doctoral thesis was »The Symbolic Construction of Urban Space: The Case of the City of Vukovar«. He has published 15 scientific papers and taken part in numerous scientific conventions in Croatia and abroad. His fields of interest include the sociology of culture, historical sociology and the sociology of space.